

JUNE:-2022,
VOLUME:-11,ISSUE-42

ISSN 2278-4381

SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH

*Most Referred & Peer Reviewed
Multi Disciplinary E Journal of Research*

CO-EDITOR
P. R. Sharma

CHIEF EDITOR
Dr. Rajeshkumar A. Shrimali
Assistant Professor
Shree H. S. Shah College of Commerce, Modasa.

EXECUTIVE EDITOR
Rambhai V. Baku

SHANTI
E JOURNAL OF RESEARCH
ISSN : 2278-4381

**Multi Disciplinary and Peer-Reviewed
Research Journal in India**

PUBLISHED BY

<http://www.shantiejournal.com/>

<u>SHANTI PRAKASHAN</u>	<u>OTHER CONTACT</u>
H.Q 1780, Sector-1, Delhi By Pass, ROHTAK-124001, (HARYANA)	D-19/220, Nandanvan Appartment (Nr. Bhavsar Hostel), New Vadaj, AHMEDABAD:- 380013.

Editorial Board

<p>Chief Editor</p> <p>Dr. Rajeshkumar A. Shrimali</p> <p>(M.com., B.ed.,NET.,M.phil.,Ph.D)</p>	<p>Co-Editor</p> <p>Prof. P.R.Sharma</p> <p>(M.A, B.ed.,NET.,M.phil)</p> <p>Adhyapak Sahayak</p> <p>Department of English</p> <p>M.B.Patel Science College, Anad, Gujarat</p>
---	---

Executive Editors

<p>Prof. Bharatbhai K. Bavaliya</p> <p>Assistant Professor in Hindi, G.E.S Class-II</p> <p>(R.R LALAN COLLEGE, BHUJ)</p>	<p>Prof. Rambhai V. Baku</p> <p>(M.A., B.ED., M.PHIL)</p>
---	--

Managing Editors

<p>Prof. Parimal M. Upadhyay</p> <p>Assistant Professor, G.E.S Class-II</p> <p>(R.C Commerce College, Ahmedabad)</p>	<p>Prof. D.K.Bhoya</p> <p>Associate Professor in Gujarati</p> <p>(Mahila Arts College Motipura, Himmatnagar,</p> <p>Dist- Sabarkantha)</p>
<p>Prof. Bhavin S. Shah</p> <p>Assistant Professor in Accountancy,</p> <p>G.E.S Class-II</p> <p>(Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)</p>	<p>Prof. Dr. Omprakash H. Shukla</p> <p>Assistant Professor in Hindi, G.E.S Class-II</p> <p>(Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)</p>
<p>Prof. Dr. Priteshkumar S. Rathod</p> <p>Assistant Professor in History, G.E.S Class-II</p> <p>(Government Arts & Commerce College, Naswadi,</p> <p>Dist- Vadodara)</p>	<p>Dr. Rajesh M. Sosa</p> <p>(M.A.,M.phil.,Ph.D, G-SET)</p>

“SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” is a Quarterly based Research Journal

Copy Right, JUNE- 2022, All Rights Reserved

- No part of this publication may be reproduced or copied in any form by any means without prior written permission
 - “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” holds the copyright to all articles contributed in this publication. In case of reprinted articles “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” holds the copyright for the selection, sequence, introduction material, summaries and other value additions
 - The view expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the view of “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH”. The views expressed by external authors represent their personal views and not necessarily the views of the organizations they represent.
 - All efforts are made to ensure that the published information is correct. “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” is not responsible for any errors caused due to oversight or otherwise.
-

Peer Review Committee-

The following Experts are working as a guide in M.Phil and Ph.D Degree. They are provide their service in our shanti e journal of research at free of cost. Papers published only after review through their important guidance, advice correction and required instructions.

Name	Designation
Dr.devjibhai maru (Assistant Professor Government Arts College-Talaja.Dis-Bhavnagar.)	Chief in sociology
Dr.Mahendrakumar A.Dave (Associate Professor, Shree Somanath Sanskrit University-Veraval)	Chief in Sanskrit
Dr.Parvinsinh R.Chauhan (Associate Professor, Bosmiya Arts & Commerce College-Jetpur.)	Chief in Hindi
Dr. Bhaveshbhai L.Dodiya (Assistant Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Chemistry
Dr. Nareshkumar Yayantilal Parikh (Associate Professor, P.S.Scince & H.D. Arts College-Kadi.)	Chief in History
Dr.Nimeshkumar D.Chaudhari (Associate Professor, Faculty of physical education and sports science, Gujarat vidyapith, sadara, Gandhinagar)	Chief in Physical Education
Dr.C.M.Thakkar (Principal, T.A. Chatvani Arts & J.V Gokal Trust Commerce College,Radhanpur,Patan.)	Chief in Commerce
Dr.Samyak M Makwana (Associate Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Psychology
Dr.IROS Vaja(Associate Professor, M.V.M Arts College Rajkot)	Chief in English
Dr.Hemaben Jikadra(Associate Professor, Gujarat Arts & Science College(Aft) Ellishbredge Ahemdabad)	Chief in Political Science
Pro. Ramesh L.Deshmukh (Associate Professor, Tolani Arts & Science College Aadipur)	Chief in Gujarati
Dr.C.S.Zala (Associate Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Economics
Dr. Bhargav Dave, RPT, DPT(UC), MPT (LLU) 2804 Field Hollow Dr, Pearland, Texas 77584. Contact no: (248) 416-3221 Fax: (888) 789-2329 E-mail: pt.davebhargav@gmail.com New York Physical Therapy license Number: 033650 Michigan Physical Therapy license Number: 5501015759 Texas Physical Therapy license Number: 1217440	Chief in Physiotherapy (International)

ISSN -2278-4381

Editor's Column

The explosion of knowledge at the global level due to technological dynamics has certainly redefined the very concept of education. The prevailing scenario of education--especially higher education--has become a matter of study and analysis for the scholars and practitioners who have a craving desire to face changes and challenges. It is because we, the human beings, are endowed with the faculty of choice and a free will.

Unlike other species, we are not programmed. We can make choices and use our free will to act and achieve our objectives. Despite the dramatic progress in ICT in education achieved so far at the school and college levels, much remains to be done: each country, to varying degrees, continues to struggle with issues of children out of school and illiterate youths and adults. Inequities in educational opportunities, quality of educational services and level of learning achievement persist by gender, rural/urban locality, ethnic background, and socioeconomic status.

The quality of learning and the capacity to define and monitor this quality is lacking in most developing countries. The means and scope of education continue to be narrow and confined to historical models of delivery, and the use of other channels continues to be ad hoc and marginal. The increase in quantitative and qualitative demand for education is not matched by an increase in resources.

At this juncture, it is safe to state that the polarity of views on the possibility of change is amazing. We, the publishers of Journal of research , are very much excited to view some aspects of these changes through scholarly articles contributed by august scholars and colleagues. The present issue contains papers with critical insight and analysis as well as systematic discussion and deliberation on various themes of language, literature, information technology, commerce and so on. We hope this will certainly be useful for the people who aspire change.

Chief Editor

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

INDEX

Title	Page
मुद्राराक्षसनाटके अमात्यचाणक्य-राक्षसयोः (नायक प्रतिनायकयोः) तुलनात्मकमध्ययनम् -रमेश: जे. बारड	1-5
“A STUDY OF RETURN ANALYSIS OF SELECTED PETROLEUM COMPANIES OF INDIA” *AjaysinhBhimabha Manek **Dr. Rajesh A. Mulchandani	6-9
स्वातंत्र्य यणवण अने क्यणी प्रणकीय परिषदनी भूमिका. -डॉ. नंदलाव अेन. छांगा	10-15
आधुनिकोत्तर नवलिकाओमां बोलीनो विनियोग अने समाज येतना -वज्जर प्रविश्लाए लीपलाए	16-21
'काकडो'मां रतिरागनी वार्ताओ: अेक अभ्यास -मेडुल प्रणपति	22-27
प्रमुभ उपनिषदोना शांतिपाठोमां निहित लोकलोग्यता -डॉ.सरतकुमारडी. परमार	28-31

Title	Page
भारतमां न्यु स्टार्टअप्सना आर्थिक पासाओ -धर्मेन्द्र ऐम. नकुम	32-40
A Study on Profitability Analysis of Selected Companies of Reliance Group -Dr DineshkumarR.Chavda	41-55
वर्तमानसमाजे संस्कृतस्य महत्वम् । -जितेन्द्रः जानि	56-57
संस्कृतवाङ्मयस्य परिचयः -महेता दीपकभाई भरतभाई	58-64
‘ॐऽतुं लाऽयुं अंधारुं’ : काव्यसंग्रहनो ऐक अभ्यास -मितेषकुमार सी.परमार	65-68
REDEFINING HEALTH CARE SYSTEM: A SOCIAL WORK PERSPECTIVE -Prof. Iranna Ronad	69-72
यशपाल के ऐतिहासिक उपन्यासों में नारी संवेदना -श्री दिनेशभाई पी झाला	73-77

Title	Page
सोशल नेटवर्क और हिन्दी भाषा -डॉ. एन.ओ.भालिया	78-80
वेदानां रक्षणोपायेषु जटादिविकृतिपाठानामुपादेयित्वम् -लोकेशकुमारः	81-86
गुजराती भाषा अने प्रादेशिकता -मोढवाडिया भरत खेल.	87-95
वास्तुशास्त्रस्य एकविंशति-अङ्गानि -बाघेला सुरेशभाई अरविन्दभाई	96-108

मुद्राराक्षसनाटके अमात्यचाणक्य-राक्षसयोः (नायक- प्रतिनायकयोः)

तुलनात्मकमध्ययनम्

प्रस्तुतकर्ता

रमेश: जे. बारड

सहायकाचार्यः

प्रांसली पे.से.शाला प्रांसली

संस्कृतभाषायां साहित्यशब्दस्य शब्दार्थः, सहितयोर्भावः साहित्यम्, तच्च साहित्यं क्वचिदन्यत्र शास्त्रे न भवति, किन्तु काव्यशास्त्र एव । प्रतियुगं नूतनं साहित्यमस्यां सृज्यमानमवलोकयितुं शक्यते । महाकविभासात् कविकुलगुरुकालिदासाच्च वर्तमानयुगीनकविवरादिपर्यन्तं काव्यसाहित्यं निरन्तरमस्यामवतार्यमाणमस्त्येव । महाकवि-भामहदृष्ट्या काव्यस्य द्वौ भेदौ- गद्यं पद्यं चेति । किन्तु दण्डीमतानुसारेण शैलीदृष्ट्या काव्याय तिस्रः भेदाः कथिताः सन्ति। यथा- दृश्य-श्राव्य-मिश्रभेदात् । गद्यं पद्यं च मिश्रं च तत्रिविधैव व्यवस्थितम्।¹ दृश्यं काव्यम् अभिनेयं भवति । तत्र च नटादौ रामादिस्वरूपारोपो भवति । अतोदृश्यं काव्यं रूपकम् इत्युच्यते । अवस्थानुकृतिर्नाटकम् । रूपकं तत्समारोपात्² दृश्यकाव्यत्वेन महाकविकालिदासस्य शाकुन्तलं नाम नाटकस्य संस्कृतसाहित्यस्य गौरवं विदेशेषु स्थापयामास । तद्वदेव संस्कृतसाहित्यस्य सुदीर्घपरम्परायां नैकानि नाटकानि रचितानि सन्ति नाट्यकारैः, तेष्वेकतमः नाट्यकारः विशाखादत्त आसीत्, तेन महानुभावेन रचितं नाटकं “मुद्राराक्षसम्” इति वैशिष्ट्यं धारयति । सामान्यतया संस्कृतनाटकानि प्रणयकथा आधारितानि रचितानि नाट्यकारैः, किन्तु विशाखादत्तेन स्वकीये ‘मुद्राराक्षस’नाटके राजनीतेः निरूपणद्वारा नाटकस्य वैशिष्ट्यं प्रतिपादितम् । संस्कृतस्य निखिलेभ्यः नाटककारेभ्यः भिन्नोऽयं विशाखदत्त नामा नाट्यकारः यः कूटनीतिं, राजनीतिश्चाश्रित्य नाटकं निर्मितवान् । नाटकस्याध्ययनेन ज्ञायते यत् विशाखदत्तः कौटिल्यार्थशास्त्रस्य शुक्रनीतिशास्त्रस्य च प्रकाण्डविद्वान् आसीत् ।

➤ प्रतिनायकः-

यद्यपि नाटके नायकत्वेन चाणक्यः वर्तते किन्तु काव्येषु नाटकेषु च नायकस्योत्कर्षचित्रणे प्रतिनायकस्य भूमिका महत्त्वपूर्णं स्थानमवाप्नोति । नायकस्य फलप्राप्तिमार्गस्थितबाधकतत्त्वानां मूर्तरूपं प्रतिनायको भवति । संस्कृतनाट्यशास्त्रीय ग्रन्थेषु प्रतिनायकस्य लक्षणोपस्थापनक्रमे तं लुब्धकः, धीरोद्धतः, पापकर्मा, दुर्गुणी, व्यसनी च वर्णितः । दशरूपकानुसारेण “लुब्धो धीरोद्धतः

1 रसगङ्गाधरः प्रथमाननम्

2 दशरूपकम् १/७

स्तब्धः पापकृद्-व्यसनीरिपुः” |³ विशाखादत्तेन नाटके प्रतिनायकरूपेण चित्रितः ‘राक्षसः’ उपजीव्यकाव्याद् पौराणिककाव्याद् किञ्चित् भिन्नकोट्यामायाति | सः आदर्शोन्मुखः प्रतिनायको वर्तते |

➤ नायकः-

नायकः ‘चाणक्यः’ स्वस्यादर्शेन मान्यताभिश्च प्रतिनायकस्य वैरुद्ध्यभूमिकामावहति किन्तु तस्य विरोधः सैद्धान्तिको वर्तते | नायकत्वेन तस्य चारित्र्ये निम्नाङ्किताः गुणाः दृश्यन्ते | यथा- अनात्मश्लाघाकरः, क्षमाशीलः, निष्ठावान्, अतिगम्भीरः, हर्षशोकादिरहितचित्तः, विनयच्छन्नगर्वः, नायकसामान्यगुणैर्भूयिष्ठः, दृढव्रतः नायको वर्तते | यथा-

उपलशकलमेतद्धेदकं गोमयानां

बहुभिः रुपहतानां बर्हिषां स्तूपमेतत् |

शरणमपि समिद्धिः शुष्यमाणाभिराभि-

रवितमितपटलान्तं दृश्यते जीर्णकुड्यम् ||⁴

अस्य नाटकस्य नायकचन्द्रगुप्तश्चाणक्यो वेति विचारविषयः । केचित् प्रधानफलाश्रयताया चन्द्रगुप्तं नायकं मन्यन्तेऽपरे कथातन्तुसञ्चालनप्रधानतया चाणक्यमेव नायकं स्वीकुर्वन्ति । वस्तुतत्त्वे चिन्त्यमाने चाणक्य एव नायकः सिद्ध्यति ।

सम्पूर्णं नाटकं राक्षसस्य चारित्र्यं केन्द्रबिन्दुरूपेणस्वीकृत्य रचितमस्ति, अनेनैव कारणेन नाटकस्य शीर्षके तस्य प्रधानवृत्तं, प्रधानचारित्र्यं, प्रधानं लक्ष्यं मुद्राद्वारा गृहीतराक्षस एवास्ति- “मुद्रया गृहीतः राक्षसः यस्मिन् नाटके तत् मुद्राराक्षसं नाम नाटकम्” | अर्थात् मुद्रया निगृहीतो राक्षसो यत्र तन्मुद्राराक्षसमिति व्युत्पत्तौ मुद्राप्रवर्तकस्य नायकत्वं सिद्धिप्रायम् । आदर्शपरायणता एवं च निश्चितादर्शमाध्यमेन नायकस्य वैरवशादेव राक्षसः धीरोद्धतप्रतिनायको वर्तते |

“राज्यं हि नाम राजधर्मानुवृत्तिपरस्य नृपतेर्महदपीतिस्थानम्, कुतः ?

परार्थानुष्ठाने रह्यति नृपं स्वार्थपरता

परित्यक्तस्वार्थो नियतमयथार्थः क्षितिपतिः |

परार्थश्चेत्स्वार्थादिभिमततरो हन्त परवान्

³ दशरूपकम् २/९

⁴ मुद्राराक्षसम् ३/१५

परायत्तः प्रीतेः कथमिव रसं वेत्ति पुरुषः ॥⁵

➤ अमात्यनियुक्तिः

मुद्राराक्षसनाटके मौर्यसाम्राज्यस्य स्थैर्यप्रदानाय चाणक्यः अमात्यराक्षसं वशी कर्तुं प्रयतते, कारणं यत् सः मनुते यत् यावत्कालपर्यन्तं राक्षसः वशं नायाति तावत्कालपर्यन्तं मौर्यसाम्राज्यस्य स्थैर्यमशक्यमिति । भारतीयसाहित्ये राज्यस्य सम्राट्-गणेश्वरकमङ्गम् अमात्यः वर्तते । कामन्दकीयनीतिसारे अमात्यविषये मन्त्री पदस्य प्रयोगोऽपि दृश्यते । अमरकोशे- मन्त्री, सचिवः, अमात्यः च नामानि सन्ति । रामायणे सुमन्त्र अमात्यः मन्त्रीश्चास्ति किन्तु कौटिल्यः अमात्य-मन्त्रीमध्ये च भेदः स्वीकरोति । सः मन्त्र्या पेक्षया अमात्यं श्रेष्ठं मनुते । अमात्यनियुक्तिविषये कौटिल्यः कथयति यत्-

सर्वमुपपन्नमिति कौटिल्यः, कार्यसामर्थ्याद्धि पुरुषार्थसामर्थ्यं कल्प्यते सामर्थ्यतश्च ।

विभज्यामात्यविभवं देशकालौ च कर्म च ।

अमात्यः सर्व एवैते कार्याः स्युर्न तु मन्त्रिणः ॥⁶

मनुस्मृत्यनुसारेण-

अमात्यमुख्यः धर्मज्ञः प्राज्ञं दान्तं कुलोद्गतम् ।

स्थापयेदासने तस्मिन् खिन्नः कार्यक्षणे नृणाम् ॥⁷

धननन्दस्य निग्रहं कर्तुं चन्द्रगुप्तमौर्यम् उपकरोति चन्द्रगुप्तः राज्ञा पर्वतकेन सह नन्दराज्यं जयति । ततः युक्त्या विषदग्धः पर्वतकः म्रियते । तस्य पुत्रः मलयकेतुः नन्दमन्त्री राक्षसः च मगधं जेतुं योजनां कुरुतः। परं चाणक्यः छलेन मलयकेतुं जयति। किन्तु सम्राट् नन्दस्य अमात्यः राक्षसः चाणक्यस्य कूटनीतिं चन्द्रगुप्तस्य च पुरुषार्थेनोद्भूतस्य स्वस्यस्वामिनः दुर्गतिमवेक्ष्य चन्द्रगुप्तस्य स्थिरशासनविनाशायः दृढसङ्कल्पपरतो दृश्यते । तस्य बुद्धिबलमेवास्ति यत् नन्दस्य नाशानन्तरमपि राज्यलक्ष्म्याः रक्षा तेन कृता । इत्थं नन्दवंशस्य पुनः स्थापना राक्षसस्य लक्ष्यमासीत्। अनेनैव कारणेन सः पर्वतेश्वरस्याश्रयं गृहीतं तथा च पर्वतेश्वरस्य निधनानन्तरं मलयकेतोः पक्षः स्वीकृतः। प्रतिनायको वर्तते राक्षसः तथापि लोभ-पापादिनाविरक्तो भूत्वा योगीवत् स्वकर्मणि समर्पितचरित्रयुक्तो वर्तते ।

अमात्यरूपेण चाणक्यस्य कार्याणि योग्यता च -

➤ मुद्राराक्षसे अमात्यः चाणक्यः निःस्वार्थी, आत्मविश्वासी, दृढप्रतिज्ञः, लक्ष्यप्राप्तौ प्रयत्नशीलः, बुद्धिमान्, धर्मज्ञः, जितेन्द्रियः उच्चकुलोत्पन्नश्चास्ति ।

⁵ मुद्राराक्षसम् ३/४

⁶ कौटिलीय अर्थशास्त्रम् १/८

⁷ मनुस्मृतिः ७/१४१

- चाणक्यस्य व्यक्तित्वमुदात्तमस्ति किन्तु आवश्यकानुसारं निष्ठुरमपि दृश्यते, तस्योदार्यं सप्तमेऽङ्के मलयकेनं पुनः राज्यसमर्पणावसरे दृश्यते, तथा च निष्ठुरता चन्दनदासपार्श्वे राक्षसपरिवारस्य वार्ताप्राप्तये दृश्यते ।
- चाणक्यः प्रारब्धवादी न अपितु पुरुषार्थवादी वर्तते ।
- अमात्य चाणक्यः स्वप्रतिद्वन्दी राक्षसं जेतुं कूटनीतेराश्रयं गृह्णाति येन मौर्यसाम्राज्यस्य स्थैर्यं स्यात् ।
- चाणक्यः नन्दवंशस्य सर्वेषां सभ्यानां नाशं कारयति येन भविष्यत्काले कोऽपि मौर्यसाम्राज्यस्य वैरी न तिष्ठेत् ।
- राज्यव्यवस्थायै सुचारुसञ्चालनाय च गुप्तचराणां नियुक्तिं करोति ।

अमात्यरूपेण राक्षसस्य कार्याणि योग्यता च –

- मुद्राराक्षसे नायकस्य प्रतिद्वन्दी-अमात्यरूपेण(प्रतिनयकत्वेन) प्रसिद्धः राक्षसः नन्दस्य अमात्यः अस्ति, नन्दानां भक्तिवशात् सः मलयकेतोः आश्रयं गृहीत्वा तिष्ठति ।
- अमात्यराक्षसः स्वामीभक्तः, शक्तिमान्, नीतिज्ञः, कुलवान्, धर्मज्ञः, जितेन्द्रियश्चास्ति । चाणक्यसदृशोऽमात्यः सन्मुखेऽवर्तत तथापि मलयकेतोः अमात्यपदं गृहीत्वा नन्दान् जेतुं प्रयतते । राक्षसस्य स्वामिभक्तिं दृष्ट्वा चाणक्योऽपि प्रशंसति-

ऐश्वर्यादनपेतमीश्वरमयं लोकार्थतः सेवते

तं गच्छन्त्यनु ये विपत्तिषु पुनस्ते तत्प्रतिष्ठाशया ।

भर्तुर्ये प्रलयेऽपि पूर्वसकृतासङ्गेन निःसङ्गया

भक्त्या कार्यधुरां वहन्ति कृतिनस्ते दुर्लभास्त्वादृशा ॥⁸

- सः मौर्यसाम्राज्यस्य पतनं यावदाभूषणधारणं न करोमीति प्रतिज्ञां करोति ।
- सः युद्धकुशलो, राज्ञः विश्वासी, भावुकऽस्ति ।
- मौर्यसाम्राज्यस्य प्रतिशोधहेतवे राक्षसः विषकन्यायाः प्रयोगं करोति ।
- प्रतिद्वन्दीराज्ञः तस्य अमात्ययोर्मध्ये विभेदाय अपि प्रयतते । स्वामिभक्त्यर्थे सः मलयकेतुना सह शत्रुं जेतुं प्रयतते ।

- मित्ररक्षायै स्वस्य प्राणार्पणाय तत्परो दृश्यते ।

तद्वदेव नायकस्य चाणक्यस्योग्रता, कूटनीतिः, राजव्यवहारः, राज्यस्य स्थैर्याय च चिन्तायाः केन्द्रबिन्दुरूपेण राक्षसएवास्ति । राक्षस एव तादृशः शत्रु विद्यते यस्य विनाशेन चाणक्यः मौर्यसाम्राज्यस्य पुनः स्थापना दुर्भेद्यशासनं च प्रस्थापयितुं पार्यते । नाटककारेण विशाखादत्तेन

⁸ मुद्राराक्षसम् १/१४

नायकस्य चाणक्यस्य लोकविश्रुत-दृढ किंवा स्वाभिमानयुक्तचारित्र्यस्य प्रतिस्पर्धकरूपेण राक्षससदृश अप्रसिद्धचारित्र्यं सहृदयी एवं च साफल्यतायुक्तं प्रस्तुतम् ।

इत्थं विशाखादत्तेन प्रतिनायकराक्षसस्य पात्रद्वारा नैकानि शास्त्रीयगुणानि मिथ्या प्रस्थापितानि सन्ति । वस्तुतः प्रतिनायकस्य भूमिकायाः मूल्याङ्कनसमये अस्माभिः कृते अवकाशो एव नैवास्ति यत् राक्षसस्य भूमिकायाः उपयोगिता का ? कीदृशी वा ? अथवा राक्षसस्य पात्रमाध्यमेन नायकस्योत्कर्षः केन रीत्या प्रकटितः । प्रतिनायकरूपेण राक्षसस्य चारित्र्यमेव चाणक्यस्य स्वरूपनिर्द्धारणे महत्त्वपूर्णमस्ति । “नेता स्यात् प्रतिनायकः” इत्युक्तिं परिपालयन् राक्षसः प्रतिनायकोस्ति तथापि मुद्राराक्षसस्य पाठकेभ्यः सामाजिकेभ्यश्च हृदये सहानुभूतिमुत्पादयितुं साफल्यमवाप्य नायकगुणसमानो प्रतिनायकः सिद्धः अभवत् ।

➤ फलश्रुतिः-

नाटकमिदम् आद्यन्तं यावत् ओजस्वितायाः पौरुषस्य चोपरि आधारिभूतमस्ति । पात्राणां चरित्रचित्रणबलेन कथितुं शक्यते यत् सफलमिदं नाटकं यत्र विशाखदत्तस्य भाषा- शैली, कवित्वशक्तिः एतद् द्वयमपि कवेः वैशिष्ट्यं तनोति। वस्तुतः अस्य नाटके न हि कालिदाससदृशं कल्पना-भाव-चाञ्चल्यं, न वा भवभूतिरिव हृदय-विदारक-करुणधारा कुत्रापि प्रवहति, न च भट्टनायकसदृशं सैनिकानां प्राणान् प्रणयितुः निमन्त्रणं विलोक्यते । विशाखदत्तस्य नाटकेऽपि युद्धं भवति, परमत्र द्वयोः राजनीतिज्ञयोः बुद्धिवैभवास्त्रेण समरं भवति नास्त्रेण, मुद्राराक्षसे चाणक्यराक्षसौ निजकूटनीत्या विलक्षणं राजनीतिकयुद्धं सन्दर्श्य दर्शकान् मोहयतः । अत्र तु विनैवास्त्रं शुत्र-जयो भवति । अतः मुद्राराक्षसं संस्कृतनाटकेषु निःसन्देहम् द्वितीयनाटकमिति निश्चप्रचम् । ओजोगुण एवात्र तथा समृद्धो यथा सामाजिकमनोरञ्जनाय वस्त्वन्तरं नापेक्षते । स्त्रीपात्रस्याभावे विदूषकस्य चाभावे सत्यपि यदिदं नाटकमेतावत्सरसं जातं तदस्य रचयितुः काव्यकलाप्रवीणतायाः परमं प्रमाणम् । सुघटितकथावस्तुयोजनायां व्यक्तित्वपूर्णपात्रचरित्रचित्रणे, ओजस्वितावातावरणोपन्यासे च नाटकमिदमद्वितीयमिति सर्वसम्मतम् । यद्यपि महाकविभासस्य ‘प्रतिज्ञायौगन्धरायणम्’ कूटनीत्याधारीभूतं नाटकं विद्यते, परमस्मिन् मुद्राराक्षसे या ओजस्विता दरीदृश्यते । न सा प्रतिज्ञायौगन्धरायणे संस्कृतसाहित्ये ‘वेणीसंहारम्’ निःसन्देहं वीररसस्य सफलं नाटकमस्ति, परन्तु अनेनापि मुद्राराक्षसस्य तुलना कर्तुं न शक्यते । यतो हि वेणीसंहारनाटके युद्ध-भीषणता, नाटकस्य वातावरणं नितरां भयावहं करोति स्थाने-स्थाने सैनिकानाम् अन्योऽन्यसंघट्टने नाटकस्य वातावरणं सर्वदैव खटखटायते अतः ऐतिहासिक-राजनैतिककथाभूतं वीररसपूर्णमपि ‘वेणीसंहारनाटकं’ मुद्राराक्षसस्य न तुलामुपयाति। मुद्राराक्षसेऽपि युद्धं तु भवति, परमत्र सैनिकानां युद्धं न भवति द्वयोः राजनीतिज्ञयोः राजनीति-समराङ्गणे कूटबुद्ध्यस्त्रेण समरं भवति नास्त्रेण”न, धनुषापि वा । चन्द्रगुप्तस्य कथनमिदम्- “विनैव युद्धादार्येण जितं दुर्जयं परबलमिति” युक्तियुक्तं प्रतिभाति । अतः मुद्राराक्षसं नाटकसाहित्येऽद्वितीया कृतिरिति कथने नातिशयोक्तिः ।

“A STUDY OF RETURN ANALYSIS OF SELECTED PETROLEUM COMPANIES OF INDIA”

AjaysinhBhimabhaManek
Ph.D Scholar,
KaviNarsinh Mehta University,

Guide Name:
Dr. Rajesh A. Mulchandani Bhakta
Asst. Professor
(Accountancy, G.E.S. Class II) Junagadh Govt.
Arts & Commerce College,
Talala, Gir-Somnath

Abstract

The oil and gas sector is among the eight core industries in India and plays a major role in influencing decision making for all the other important sections of the economy. India's economic growth is closely related to energy demand; therefore the need for oil and gas is projected to grow more, thereby making the sector quite conducive for investment. The Government of India has adopted several policies to fulfill the increasing demand. The government has allowed 100 per cent Foreign Direct Investment (FDI) in many segments of the sector, including natural gas, petroleum products, and refineries, among others.

Key words: Return on Capital Employed, Return on Assets

Introduction

Oil and gas sector is among the eight core industries in India and plays a major role in influencing decision making for all the other important sections of the economy. India's economic growth is closely related to its energy demand; therefore, the need for oil and gas is projected to grow more, thereby making the sector quite conducive for investment. According to IEA (India Energy Outlook 2021), primary energy demand is expected to nearly double to 1,123 million tons of oil equivalent, as the country's gross domestic product (GDP) is expected to increase to USD 8.6 trillion by 2040.

Meaning of Profitability

Profitability is the ability to earn profit from all the activities of an enterprise. It indicates how well management of an enterprise generates earnings by using the resources at its disposal. In the other words the ability to earn profit.

Objective of the study

Present article is based on the Study of Return Analysis of selected petroleum companies of India.

Research design

- (a) **Selection of Sample:** Researcher has selected ten companies of petroleum industries for the present study.
- (b) **Period of Study:** The study period were be converted 5 years; from 2010-11 to 2019-20
- (c) **Data Collection:** The present study is mainly based on secondary data and the required data will be collected from the website of research unit under study, Annual Published Report of selected units, various Magazines, Periodicals related to petroleum industries, related websites and subject matter will also use.
- (d) **Tools & Techniques:** For the present study, Ratio-Analysis in percentage as an Accounting tools and F-Test ONE WAY ANOVA has used as tools of Statistics.
- (i) **Return on Capital Employed**

Capital employed whether owned or borrowed is said to be the investment made in the business. Capital employed, in other words signifies net worth plus total debts.

YEAR	Name of Company									
	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J
2010-11	8.36	10.33	4.42	5.9	9.48	14.76	16.9	14.68	10.6	9.46
2011-12	6.92	1.16	1.79	3.2	4.39	7.82	17.95	17.2	15.5	8.85
2012-13	10.87	-45.18	-35.09	2.74	5.01	-5.8	17.19	13.02	15.19	8.92
2013-14	11.99	-6.8	-9.33	4.1	5.99	3.65	12.27	12.26	8.38	8.08
2014-15	13.7	-1.44	-319.44	6.23	4.28	-12.96	7.76	9.38	9.1	7.41
2015-16	16.77	16.68	0.83	8.84	8	8.63	6.23	7.91	8.42	8.24
2016-17	23.79	17.64	8.13	29.21	22.73	28.86	8.78	11.59	22.02	11.04
2017-18	21.87	17.8	7.68	24.77	24.86	16.06	10.4	12.56	25.15	11.8
2018-19	17.19	2.37	23.16	21.48	18.14	6.93	13.78	16.61	26.44	9.95
2019-20	8.79	-61	15.58	6.41	8.59	-19.59	6.23	10.96	22.03	8.6
Average	14.0	-4.8	-30.2	11.3	11.1	4.8	11.7	12.6	16.3	9.2
A=BPCL						F=MRPL				
B=Chennai petro						G= OIL INDIA				
C=Hindustan Oil Exploration co						H= ONGC				
D=HPCL						I=PETRONET				
E=IOC						J= RIL				
Source: Annual Report of Research Unit from 2010-11 to 2019-20										

From the above table it is evident that average Return on Capital Employed of PETRONET with 16.3 percent followed by BPCL with an average 14 percent and ONGC with an average 12.6 percent during research period. HOEC is having average negative return on capital employed with (-30.2) percent during research period that may due to negative return of 2012-13 to 2014-15 as well as Chennai Petro is also showing average negative return during research period with (-4.8) that may due to negative return of 2012-13 to 2014-15.

Statistical Analysis

Table 2					
“F”-Test One Way ANOVA for Return on Capital Employed for selected Petroleum Companies of India for the Period from 2010-11 to 2019-20					
H ₀ : There is No Significant Different between Return on Capital Employed of Selected Petroleum Companies of India for the period from 2010-11 to 2019-20					
H ₁ : There is Significant Different between Return on Capital Employed of Selected Petroleum Companies of India for the period from 2010-11 to 2019-20					
Source of Variation	Sum of Square	Degree of Freedom	Mean Sum of Square	F _c	F _t
B.S.S.	16188.9	09	1798.767	1.508769	1.985595
W.S.S.	107298.7	90	1192.208		
T.S.S.	123487.6	99			

From the “F” test one way ANOVA Table as calculated above it shows Calculated value of $F_c = 1.508769$ while tabular value of $F_t = 1.985595$ which show that calculated value F_c is not greater than tabular value F_t , $F_c < F_t$ Hence Null Hypothesis is accepted and Alternative Hypothesis is rejected that there is no significant Difference in Return on capital employed for selected Petroleum companies of India during research period.

(ii)Return on Assets

Return on assets (ROA) is a financial ratio that shows the percentage of profit a company earns in relation to its overall resources. It is commonly defined as net income divided by total assets.

Table 3										
Return on Net Worth in percentage for selected Petroleum Companies of India for the Period from 2010-11 to 2019-20										
YEAR	Name of Company									
	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J
2010-11	2.76	4.17	4.15	2.53	4.28	6.35	13.6	12.78	8.3	7.12
2011-12	1.99	0.41	1.68	1.28	1.88	3.47	15.19	14.62	11.48	6.78
2012-13	3.94	-12.52	-31.51	1.18	2.23	-2.83	14.25	11.74	10.36	6.59
2013-14	5.6	-2.17	-7.55	2.23	2.79	1.52	8.54	11.08	5.97	5.98
2014-15	7.29	-0.35	-288.87	4.04	2.39	-4.98	6.92	8.52	7.93	5.71
2015-16	9.78	7.18	0.73	5.48	5.09	3.07	5.87	7.27	7.34	5.98
2016-17	8.73	8.95	7.06	7.91	7.37	13.79	3.41	7.23	12.33	5.74
2017-18	7.96	6.44	7.07	7.32	7.6	8.48	6.05	6.84	13.27	5.44
2018-19	6.16	-1.39	21.76	5.81	5.35	1.22	5.45	8.83	14.28	4.53
2019-20	2.12	-16.39	15.62	2.31	0.42	-10.65	6.03	4.53	14.42	3.18
Average	5.63	-0.57	-26.99	4.01	3.94	1.94	8.53	9.34	10.57	5.71
A=BPCL						F=MRPL				
B=Chennai petro						G= OIL INDIA				
C=Hindustan Oil Exploration co						H= ONGC				
D=HPCL						I=PETRONET				
E=IOC						J= RIL				
Source: Annual Report of Research Unit from 2010-11 to 2019-20										

From the above table it is evident that average Return on Assets of PTRONET is showing 10.57 percent, ONGC followed with 9.34 percent and OIL INDIA followed with 8.53 percent. MRPL is having least average with 1.94 percent during research period while HOEC is having negative average return on asset with -26.99 percent during research period and Chennai petro is having also negative return on asset with -0.57 percent during research period.

Statistical Analysis

Table 4					
“F”-Test One Way ANOVA for Return on Assets for selected Petroleum Companies of India for the Period from 2010-11 to 2019-20					
H ₀ : There is No Significant Different between Return on Assets of Selected Petroleum Companies of India for the period from 2010-11 to 2019-20					
H ₁ : There is Significant Different between Return on Assets of Selected Petroleum Companies of India for the period from 2010-11 to 2019-20					
Source of Variation	Sum of Square	Degree of Freedom	Mean Sum of Square	F _c	F _t
B.S.S.	8893.905	09	988.2117	1.094685	1.985595
W.S.S.	81246.27	90	902.7363		
T.S.S.	90140.17	99			

From the “F” test one way ANOVA Table as calculated above it shows Calculated value of $F_c = 1.094685$ while tabular value of $F_t = 1.985595$ which show that calculated value F_c is greater than tabular value F_t , $F_c > F_t$ Hence Null Hypothesis is rejected and Alternative Hypothesis is accepted that there is significant Difference in Return on Assets for selected Petroleum companies of India during research period.

Conclusion

From the study it is found that there is no significant difference for Return on Capital Employed for research unit under study while there is significant difference for return on assets for research unit under study.

References

- 1) Jain, P.K. (1993): Management of working capital, RBSA publishers, Jaipur, India 1993.
- 2) Reddy, P.I and Rao, K.S. (1996): Working capital management in public sector undertakings – a case study. The management accountant vol. 31, no.9, p. p 643-645.
- 3) Erich A. Helfert – Techniques of financial analysis in this book has written about various techniques of financial analysis. 11th Edition, July 4, 2002.
- 4) Bharti Pathak (2003) Published a book on “The Indian Financial System” which gives information about specific structure of bank in India.

સ્વાતંત્ર્ય ચળવળ અને કચ્છી પ્રજાકીય પરિષદની ભૂમિકા.

ડૉ. નંદલાલ એન. છાંગા
મદદનીશ પ્રાધ્યાપક, ઈતિહાસ
શ્રી આર.આર. લાલન કોલેજ, ભુજ

સારાંશ :-

ભારત અંગ્રેજોની ગુલામીમાં પૂરાયું ત્યારે, એક રીતે જોતાં તે બેવડું ગુલામ હતું. અંગ્રેજોની ગુલામી દેખાતી હતી. પણ રાજાશાહીમાં લોકો ગુલામીમાં જીવતા હતા. લોકોને તેનાથી અસંતોષ ખુબ જ હતો પણ દંડના ભયથી ગભરાઈ ચૂપ રહેતા. ભારતીય સ્વતંત્રતા ચળવળે ગાંધીજીના આગમન પછી નવું જ રૂપ ધારણ કર્યું. ગાંધીજીની ચળવળ સર્વગ્રાહી હતી. તેથી દેશી રાજ્યોમાં પણ સ્વતંત્રતા લોવી જોઈએ તેવો ખ્યાલ વિકસવા લાગ્યો. કચ્છમાં ચાલતા રાજ્યવહીવટની ગેરરીતિઓથી મુબાઈમાં વસતા કેટલાક લોકો ચોકી ઉઠ્યા હતા. તા. 27/01/1901ના રોજ કચ્છી પ્રજાજનોએ મૂબઈમાં એક જાહેર સભા યોજી હતી અને મહારાઓશ્રી પર દબાણ લાવવા અંગ્રેજ સરકારને એક નિવેદન આપ્યું હતું પણ કોઈ પરિણામ આવ્યું ન હતું. આમ, પ્રજામાં ભારેલો અગ્નિ ભભૂકતો રહ્યો. અને ગાંધીજીના કચ્છમાં આગમનથી 1926માં મૂબઈમાં રાષ્ટ્રીય વિચારસરણી ધરાવતી સંસ્થા કચ્છી પ્રજાકીય પરિષદની સ્થાપના થઈ. કચ્છી પ્રજાકીય પરિષદનાં જીવનકાળ દરમિયાન કુલ આઠ સંમેલનો ભરાયા જેમાં પ્રથમ 1926માં મૂબઈમાં અને બાકીના સાત કચ્છમાં વિવિધ સ્થળોએ યોજાયા. પ્રથમ સંમેલન મુબાઈમાં ડુંગરી ખાતે તા. 22/10/1926 થી 24/10/1926 સુધી મળ્યું અને તેના પ્રમુખ સુરજવલ્લભદાસ બન્યા. આ સંમેલનમાં કુલ 29 ઠરાવો થયા. બીજું અધિવેશન માંડવી મુકામે 28 થી 30 ડિસેમ્બર 1927ના ભરાયું. તેના પ્રમુખ તરીકે શ્રીલક્ષ્મીદાસ રાવજી તેરશી હતા. આ સંમેલનમાં કારોબારીએ એક ખાસ ઠરાવ પાસ કર્યો કે કચ્છ રાજ્યના વહીવટમાં જવાબદારી તત્વ દાખલ કરવું જોઈએ. ત્રીજું સંમેલન અંજરમાં તા. 20 થી 24 એપ્રિલ 1930માં પ્રમુખશ્રી યાકુબહુસેનના નેજા હેઠળ ભરાયું હતું. અહીં પ્રથમવાર પરિષદ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં સાથે છે તેવી ઘોસણા કરી. ચોથું સંમેલન ભુજ ખાતે 28 થી 30 એપ્રિલ દરમિયાન મળ્યું હતું. પ્રમુખ તરીકે શ્રીમૂળરાજ કરશનદાસ રહ્યા હતા. પરિષદમાં મુખ્ય ચર્ચા થઈ કચ્છના પોલીસ વહીવટ વિશે. પાંચમું સંમેલન ભચાઉ ખાતે તા. 20/11/1937 થી 22/11/1937 સુધી મળ્યું તેના પ્રમુખ તરીકે શ્રીબિહારીલાલ અંતાણી હતા. આ અધિવેશનમાં નવી અને જૂની પેઢીઓની વિચારસરણીઓ ટકરાઈ હતી. છઠું સંમેલન મુંદ્રા મુકામે યુસુફમહેરઅલીના પ્રમુખસ્થાને તા. 26/12/1938 થી 28/12/1938 દરમિયાન મળ્યું હતું. આ અધિવેશનમાં માત્ર એક જ ઠરાવ, જવાબદાર રાજતંત્રની માંગણીનો કરવામાં આવ્યો. સાતમું સંમેલન ભુજ ખાતે યોજાયું હતું. તેમાં મુખ્ય મુદ્દો નાગરિક સ્વાતંત્ર્યનો હતો. આઠમું અને છેલ્લું સંમેલન 1948ના ઓક્ટોબરમાં યોજાયું હતું. આમ, 22/10/1926 ના સ્થાપાયેલ કચ્છી પ્રજાકીય પરિષદ 19/10/1948 ના રોજ વિસર્જિતથઈ.

પ્રસ્તાવના:-

ભારતીય સ્વતંત્રતા ચળવળ એ ભારતમાં બ્રિટીશ શાસનનો અંત લાવવાના અંતિમ ઉદ્દેશ સાથે ચલાવવામાં આવેલી ઐતિહાસિક લડતની ઘટનાઓની શ્રેણી હતી. આ ચળવળ ઈ.સ.૧૮૫૭ થી ૧૯૪૭ સુધી ચાલી હતી. ભારતીય સ્વતંત્રતા માટેની પહેલી રાષ્ટ્રવાદી ક્રાંતિકારી ચળવળ ગંગાળમાં શરૂ થઈ. ત્યારબાદ અગ્રણી મવાળ નેતાઓ સાથે નવી રચાયેલી ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ થકી ભારતીય સનદી સેવાની (સિવિલસર્વિસ) પરીક્ષાઓ આપવાના મૂળભૂત અધિકારની અને દેશવાસીઓ માટે વધુ અધિકારોની (મુખ્યત્વે આર્થિક) માંગણી કરતી ચળવળો દ્વારા સ્વતંત્રતાની ચળવળના મૂળ વધુ ઊંડા ઉતર્યા. ૨૦મી સદીના પ્રારંભિકકાળમાં લાલ, બાલ, પાલ (ત્રિનેતા), અરબિદોઘોષ

અને વી.ઓ. ચિદમ્બરમપિલ્લાઈ જેવા નેતાઓના માર્ગદર્શન હેઠળ આ ચળાવળે વ્યાપક રાજકીય સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને તે સ્વરાજ્યની માંગણી તરફ વળી. ૧૯૨૦ના દાયકાથી સ્વરાજ્યની લડતના છેલ્લા તબક્કામાં કોંગ્રેસે મહાત્મા ગાંધીના અહિંસા, સવિનય કાનૂનભંગ અને અન્ય એવા ઘણા અન્ય અભિયાનો અપનાવ્યા હતા. આવો જ એક અભિયાન કચ્છ જિલ્લામાં મહાત્મા ગાંધી જ્યારે ઈ.સ.1925 માં કચ્છમાં આવ્યા ત્યારે તેમણે જુદા-જુદા સ્થળોએ ફરી પોતાના વિચારો કહ્યા અને મહારાવને પણ મળ્યા. તેમની મુલાકાતના પરિણામે કચ્છી પ્રજામાં પ્રથમવાર એકતા અને સંગઠન સ્થપાયું. પરિણામે ઈ.સ.1926માં મુંબઈમાં રાષ્ટ્રીય વિચારસરણી ધરાવતી સંસ્થા કચ્છી પ્રજાકીય પરિષદની સ્થાપના કરવામાં આવી. તેના સ્થાપકોમાં મુખ્યત્વે લક્ષ્મીદાસરાવજી તેરશી, ડૉ. પુનશી હિરજી મહેશ્વરી, મથુરદાસ મટાણી તથા પ્રો. કે.ટી. શાહ હતા. આ સંસ્થા ઈ.સ.1926 થી ઈ.સ.1948 દરમિયાન કાર્યરત રહી. અને પ્રજાજાગૃતિ આણવામાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો. કચ્છી પ્રજાકીય પરિષદના જીવનકાળ દરમિયાન કુલ આઠ સંમેલનો ભરાયા. જેમાં પ્રથમ ઈ.સ.1926માં મુંબઈમાં અને બાકીના સંમેલનો કચ્છમાં વિવિધ સ્થળોએ યોજાયા.

પ્રથમ સંમેલન : ૧૯૨૬ : મુંબઈ

પરિષદનું પ્રથમ અધિવેશન મુંબઈમાં ડુંગરી ખાતે તા. 22-10-1926 થી 24-10-1926 દરમિયાન મળ્યું હતું. પ્રથમ પ્રમુખ સુરજી વલ્લભદાસ બન્યા તેમાં કોંગ્રેસનાં કેટલાંક આગેવાનો પણ હાજર રહ્યાં હતાં. કચ્છનાં લોકો બધા ભેદભાવ ભૂલી પ્રથમવાર એક સ્થળે એકઠા થયા હતાં. આ સંમેલનમાં કુલ 29 ઠરાવો થયાં તેમાં પ્રજાની તકલીફો, રાજ્ય વિરુદ્ધ ફરિયાદો વગેરેની ચર્ચા થઈ. તેમાં એવું પણ નક્કી થયું કે પરિષદનો હેતુ રાજ્ય અને પ્રજા વચ્ચે એખલાસ વધારવાનો રહેશે. અધિવેશનનાં ઠરાવો અનુસાર મહારાવને રૂબરૂ મળવા એક પ્રતિનિધિમંડળ કચ્છ ગયું હતું. મહારાવશ્રી ખેંગારજી ત્રીજા તેમને મળ્યાં પરંતુ તેમને કચ્છ બહારનાં કહીને ગોળગોળ જવાબો આપી વિદાય કરી દીધાં. આ પ્રતિનિધિમંડળે કચ્છનો પ્રવાસ પણ કર્યો હતો અને ભૂજ, માંડવી તથા અંજરમાં જાહેરસભાઓ ભરી હતી. જો કે મહારાવનાં ઊદાસ અને કડક વલણનાં પરિણામ સ્વરૂપ આગેવાનો મક્કમ બન્યાં અને લડત ચાલુ રાખવા કટિબદ્ધ બન્યાં.

બીજું સંમેલન : માંડવી

પરિષદનું બીજું અધિવેશન માંડવી મુકામે તા. 28 થી 30 ડિસેમ્બર 1927 દરમિયાન ભરાયું હતું. તેના પ્રમુખ તરીકે શ્રીલક્ષ્મીદાસ સ્વજી તેરશી હતાં. પ્રમુખ તરીકે તેઓ સ્પષ્ટ વક્તા હતાં. તેમની રાહબરી નીચે પરિષદે એક ખાસ ઠરાવ કર્યો હતો અને કચ્છ રાજ્યનાં વહીવટમાં જવાબદારી તત્વ દાખલ કરવું જોઈએ તેવી માંગણી કરી હતી. તે માટે પંચાયત, નગરપાલિકામાં ચૂંટણી તથા કચ્છમાં મધ્યસ્થ ધારાસભાની માંગણી હતી. પરિષદની મુખ્ય માંગણી મુજબ પ્રજાએ ચૂંટેલા પ્રતિનિધિઓવાળી ચાર સ્તરની સંસ્થાઓ નીચે પ્રમાણેની હતી.

- (1) ગામ અને તાલુકા પંચાયતોની રચના.
- (2) શહેરો માટે સુધરાઈ અથવા શહેરસભાની રચના.
- (3) કચ્છ માટે મધ્યસ્થ ધારાસભાની રચના અને
- (4) ધારાસભાને જવાબદાર પ્રધાનમંડળ.

નોંધનીય છે કે આ પરિષદ વખતે શ્રીકાંતિપ્રસાદઅંતાણીએ 'કચ્છની સમસ્યા' નામની એક અભ્યાસપૂર્ણ પુસ્તિકા છપાવીને વહેંચી હતી. આમ તો આ પરિષદ વિનંતી તથા ઠરાવોથી મર્યાદિત રહી, પરંતુ તેનું શુભ પરિણામએ આવ્યું કે સ્થાનિક પ્રજાને પ્રથમવાર ભાન થયું કે રાજ્ય કે અમલદારો વિરુદ્ધ બોલી શકાય છે. તેથી તેમનામાં હિંમતનો સંચાર થયો, જાગૃતિ વધી તથા પરિષદ તરફ લોકોનો વિશ્વાસ સંપાદિત થયો.

ત્રીજું સંમેલન : અંજર

પરિષદનું ત્રીજું અધિવેશન અંજરમાં તા.20-4-1930 થી 22-4-1930 દરમ્યાન મળ્યું હતું. અંજર પરિષદનાં પ્રમુખ તરીકે મૂળ અંજરનાં વતની, મદ્રાસવાળા શ્રીયાકુબ હુસેન હતાં. આ સંમેલન મુશ્કેલ પરિસ્થિતિ વચ્ચે મળ્યું. કચ્છ રાજ્ય પ્રજાજાગૃતિને દબાવવા માટે સક્રિય બન્યું. તેમણે 'ભાગલા કરો અને રાજ કરો'ની નીતિ અપનાવી કોમી વિખવાદનો પણ પ્રયાસ કર્યો. કચ્છ રાજ્ય અથવા રાજ્યતંત્ર બાબત લોકોનાં મનમાં બે દિલનાં વિચાર જે કોઈ શાપ્સ દરેક રીતે ઉત્પન્ન કરશે અથવા ઉત્પન્ન કરવાની કોશિશ કરશે તેને દેશપાર અથવા પાંચ વર્ષ સુધીની કેદની અથવા દંડની શિક્ષા કરવામાં આવશે અને ગુનહેગાર વગર વોરંટે પકડાશે તેમજ તેનો જમીન નહીં લઈ શકાય (કલમ '57-અ') એવો દીવાન ઓફિસમાંથી તા. 18 નવેમ્બર 1929 ના રોજ દીવાન સૂર્યશંકર ડી.મહેતાએ એક સરકયુલર બહાર પાડ્યો હતો. આથી પ્રજામાં થોડો ગભરાહટ ફેલાયો, પરંતુ અંજર થોડું નીડર શહેર હતું ત્યાં ક્રાંતિપ્રસાદ અંતાણી તથા જમનાદાસ જેવા અનુભવી કાર્યકરો હતાં. તેમણે હિંમતપૂર્વક સંમેલન યોજ્યું. તેમાં '57-અ' કલમ સામે પડકાર ફેંકાયો. અહીં પ્રથમવાર પરિષદ પોતે ભારતનાં સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં સાથે છે તેવી ઘોષણા કરી. રાજ્યનાં કોમી વિખવાદ જગાવવાના પ્રયાસ સામે ઉગ્ર અણગમો રજૂ કર્યો. ખુદ મુસ્લિમોએ જ તેનો વિરોધ કર્યો હતો. આ સંમેલનનાં પરિણામે પ્રજાકીય કાર્યકરોમાં જાગૃતિ વધી, કચ્છમાં પરિષદનાં 'થાણાં' વધવા લાગ્યાં.

ઈ.સ. 1931 ના એપ્રિલ માસની 21 અને 22 તારીખે મુંબઈ ખાતે પરિષદનું એક ખાસ અધિવેશન બોલવવામાં આવ્યું હતું. તેના પ્રમુખશ્રી લક્ષ્મીદાસ રવજી તેરસી હતા. કચ્છમાં વસતા ભાઈઓને આજ સુધી આ પરિષદનાં સભ્ય થવાની છૂટ ન હતી. તેથી કચ્છનાં સ્થાનિક કાર્યકરોએ કચ્છ પ્રજામંડળ નામની એક અલગ સંસ્થા કચ્છમાં સ્થાપી હતી, આ અધિવેશન વખતે પરિષદના સભ્યપદને ખુલ્લું મૂકવામાં આવ્યું અને પરિષદ તથા પ્રજામંડળ વચ્ચે સમાધાન થયું. આ સમયે તા. 9-7-1931 ના રોજ શ્રીક્રાંતિપ્રસાદ અંતાણીએ કચ્છનાં મહારાવની મુલાકાત લઈને ખેડૂતોનાં પ્રતિનિધિ તરીકે એક નિવેદન રજૂ કર્યું હતું. તેમાં કચ્છનાં ખેડૂતની સ્થિતિ વિગતથી વર્ણવી હતી, જે નીચે મુજબ હતી.

- (1) અધિકારીઓની અસાધારણ કાયવણ અને પૈસા ચૂસવાની નીતિ
- (2) ખેડૂતોમાં દરિદ્રતા અને અક્ષરજ્ઞાનનો અભાવ
- (3) દરબારની બેદરકારી,
- (4) મૂળ રસમો અને સમજણોનાં મરજી મુજબના અધિકારીઓની વૃત્તિ.
- (5) ગામ ઝાંપા જેવી સાર્વજનિક બાબતોનો ગેરવહીવટ, વગેરે મુદ્દાઓની રજૂઆત કરવામાં આવી હતી. સાથે ખેડૂત સંમેલન, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ પ્રવૃત્તિ વગેરે કાર્યો પણ પ્રસર્યાં હતાં.

ચોથું સંમેલન : ભુજ

પરિષદનું ચોથું અધિવેશન ઈ.સ. 1934ના એપ્રિલ માસની 28 થી 30 તારીખ દરમ્યાન મળ્યું હતું. આ વખતે પ્રમુખ તરીકે શ્રીમૂળરાજ કરસનદાસ હતાં. આ અરસામાં ભારતમાં ફેડરેશનનો પ્રશ્ન ચર્ચાતો હતો. તેના અનુસંધાનમાં આ અધિવેશનમાં થયેલા ઠરાવમાં એવી માંગણી કરવામાં આવી હતી કે 'અખિલ ભારતવર્ષીય ફેડરેશનની યોજનામાં કચ્છ રાજ્ય જોડાય તો (1) રાજ્યની પ્રજાનું સંપૂર્ણ જવાબદાર રાજતંત્ર સ્થાપવું (2) રાજ્યનું ન્યાયખાતું ફેડરેલ સુપ્રીમકોર્ટને આધીન રહેવું જોઈએ. (3) રાજ્યની પ્રજાનાં પ્રાથમિક હક્કોનો જાહેર સ્વીકાર થવો જોઈએ. (4) ફેડરલ ધારાસભામાં પ્રજાએ ચૂંટેલા પ્રતિનિધિઓ મોકલવા જોઈએ તે સાથે પ્રજાને પણ સંગઠિત થવાની હાકલ કરી. પરિષદમાં મુખ્ય ચર્ચા થઈ કચ્છનાં પોલીસ વહીવટની. તેની અમર્યાદિત સત્તા, તેના બેલગામ વહીવટ પર પ્રહારો કરાયા. આથી રાજ્યનું વહીવટીતંત્ર ઇંછેડાયું. તેણે પ્રજાકીય કાર્યકરો પર દમનની શરૂઆત કરી. પરિણામે અંજર, માંડવી, વાગડના કાર્યકરોને હેરાન કરવા લાગ્યાં પણ આ બધાનાં પરિણામે તો કચ્છીઓ વધુ જાગૃત થયાં કચ્છી યુવાનો હવે સક્રિય થવા લાગ્યાં અને રાજ્યનો સીધો સામનો કરવા 'નવયુવાન કાર્યકર સંઘ'ની સ્થાપના થઈ.

પાંચમું સંમેલન : ભચાઉ

પાંચમું અધિવેશન ભચાઉ ખાતે તા. 20-11-1937 થી 22-11-1937 દરમિયાન મળ્યું હતું. તે સમયે પ્રમુખ તરીકે શ્રીબિહારીલાલ અંતાણી (બેરિસ્ટર) હતાં. આ અધિવેશનમાં નવી અને જૂની પેઢીઓની વિચારસરણીઓ ટકરાઈ હતી. કચ્છમાં તે અરસામાં 'નવયુવાન કાર્યકર સંઘ'ની સ્થાપના થઈ હતી અને જે યુવાન કાર્યકરો દરબારી જુલમથી ત્રાસી ગયા હતા. તેઓની ધીરજ ખૂટી રહી હતી. રાજ્ય તરફથી પ્રજાજીવન રૂંધવાના અનેક જૂઠાણાં અને કાવાદાવાથી ભરપૂર પ્રયાસો થયા હતાં. કાર્યકરોને દબાવી દેવા તેમના ઉપર ખોટા કેસો થયા હતાં. શ્રીકાંતિપ્રસાદ અંતાણી સામે આશારામ આપઘાતનો કેસ કર્યો હતો. શ્રીજમનાદાસ ગાંધી સામે ટાંગા અકસ્માતનો કેસ કર્યો હતો. અંજારનાં નગરશેઠ શ્રીધરમશીભાઈની ધરપકડ કરી હતી. શ્રીબદરીનાથ શુક્લને આશારામ આપઘાત કેસમાં સંડોવ્યા હતાં. રાપરનાં મેઘવાળ લખધીર ઉપર ચોરીનો કેસ કરવામાં આવ્યો હતો આ અધિવેશનમાં શ્રીયુસુક્મહેરઅલી હાજર રહેવાથી નવયુવાન કાર્યકરોને બળ મળેલું હતું. કચ્છનાં ઈતિહાસમાં જાણીતો થયેલો ચિતા-સુવરે સત્યાગ્રહ એ નવયુવાન કાર્યકર સંઘનાં સીધા પગલાંની પ્રવૃત્તિનું પરિણામ હતું. જો કે આ લડત પાછળથી સમેટાઈ ગઈ પણ પ્રજામાં યુવા કાર્યકરોનો પ્રત્યે આદર વધ્યો તે જ રીતે આ સમગ્ર સમય દરમિયાન રખાલ સત્યાગ્રહ દ્વારા પણ રાજ્યને સમાધાન કરવાની પરિપદનાં યુવા વર્ગે ફરજ પાડી હતી.

છઠ્ઠું સંમેલન : મુંદ્રા

પરિપદનું છઠ્ઠું અધિવેશન મુંદ્રા મુકામે શ્રીયુસુક્ મહેરઅલીનાં પ્રમુખ સ્થાને તા. 26-12-1938 થી 28-12-1938 દરમિયાન મળ્યું હતું. પ્રમુખ સ્થાનેથી એવી દોરવાણી આપવામાં આવી હતી કે બધાં અનિષ્ટોનું મૂળ વહીવટીતંત્ર છે અને એ અનિષ્ટ દૂર કરવા જવાબદાર રાજતંત્રની માંગણી એ એક જ ઉપાય છે. આ અધિવેશનમાં માત્ર એક જ ઠરાવ, જવાબદાર રાજતંત્રની માંગણીનો કરવામાં આવ્યો હતો. આ અધિવેશનને હરિપુરા કોંગ્રેસ અધિવેશન સાથે સરખાવાય છે. યુસુક્ મહેરઅલીનું પ્રવચન ખૂબ પ્રાણવાન હતું તેમણે શરૂ કરેલા ફંડમાં ત્યાંને ત્યાં જ સવાલાખ કોરી જમા થઈ હતી. તા. 26 મી જાન્યુઆરી 1939 ના દિવસે 'જવાબદાર રાજતંત્ર દિન' તરીકે જાહેર કર્યો હતો. તા. 16 મી જાન્યુઆરી એ મહારાવ અને મહેરઅલી વચ્ચે મુલાકાત યોજાઈ હતી. આ મુલાકાત માત્ર 15 મિનિટમાં પૂરી થઈ અને તેનું કંઈ પરિણામ આવ્યું નહીં.

પરિપદનાં કાર્યક્રમને તે સમયના રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસનાં પ્રમુખ શ્રીસુભાષચંદ્ર બોઝે પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું. પરિપદે સક્રિય રીતે કાર્યક્રમ આરંભ્યો અને મુંબઈથી કચ્છ તરફ સ્વયંસેવકોનો પ્રવાહ શરૂ થયો. બહેનોની એક ખાસ ટુકડી શ્રીમૂળરાજ કરસનદાસની આગેવાની નીચે માંડવી બંદરે પહોંચી. 20 મી જાન્યુઆરીએ ભુજમાં ખેડૂત સંમેલન યોજાયું, 21 મીએ સંખ્યાબંધ મહિલાઓએ દારૂનાં પીઠાં ઉપર પિકેટીંગ કર્યું. 26 મીએ પ્રજાએ સંપૂર્ણ હડતાળ પાડી. 20 મી માર્ચના રોજ નખત્રાણામાં ખેડૂત સંમેલન ભરાયું. 24 મી માર્ચનાં રોજ ભુજમાં સ્ત્રી સંમેલન ભરાયું અને તેના પ્રમુખ તરીકે લેડી પ્રેમલીલા ઠાકરશી તથા ઉદ્બોધન કરવા માટે શ્રીમતી કમલાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાય ભુજ આવ્યાં હતાં. 28 મી માર્ચનાં રોજ માંડવીમાં યુવક સંમેલન ભરાયું જેમાં પ્રમુખસ્થાને શ્રીનરભિરામ પોપટ હતાં.

આમ પ્રજા લડતની તૈયારીઓ આગળ ધપી રહી હતી તેવામાં દેશી રાજ્યોમાં લડત મોકૂફ રાખવાનો આદેશ મહાત્મા ગાંધીજીએ આપ્યો એટલે પરિપદનાં કાર્યકરોએ લડતનો સમગ્ર કાર્યક્રમ સકિલી લીધો. એક તરફ ગાંધીજીનાં આદેશ અનુસાર લડત મોકૂફ રહી પરંતુ બીજાબાજુ રાજનું દમન વધતું રહ્યું આશારામ આપઘાત કેસ જીવતો થયો અને શ્રીકાંતિપ્રસાદ અંતાણીને તથા શ્રીજમનાદાસ ગાંધીને નવમાસની જેલની સજા થઈ મુંબઈથી 'જાગ્રતકચ્છ' નામનું પખવાડિક શ્રીગુલાબશંકર ધોળકિયાએ શરૂ કર્યું હતું તેના સામે રાજ્યે પ્રવેશ-પ્રતિબંધ મૂક્યો હતો. સભા સરઘસો પર લાઠીચાર્જ કરવામાં આવ્યો હતો અને ધ્વજનું અપમાન કર્યું હતું.

સાતમું સંમેલન : ભુજ

આવા વાતાવરણમાં 1945 માં ભુજમાં સાતમું સંમેલન યોજાયું. તેમાં મોરારજીભાઈ, મૃદુલા સારાભાઈ, ભવાનજી અરજણ ખીમજી વગેરેએ હાજરી આપી. સરદાર પટેલે પણ સંદેશો મોકલાવ્યો હતો કે સંમેલનનો મુખ્ય મુદ્દો ‘નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય’ હોવો જોઈએ. હવે ભારતની સ્થિતિ બદલી, અંગ્રેજોએ વિદાય લીધી દેશ આઝાદ થયો. તેથી કચ્છમાં પણ જવાબદાર રાજ્યતંત્રની ઈચ્છા તીવ્ર બની. નવા મહારાવ વિજયરાજજી પાસે તેની માગણી મૂકાઈ પણ તે પરંપરા મુજબ નિષ્ક્રિય રહ્યા. તેમના સામે આંદોલનની તૈયારી કરવામાં આવી. તે દરમિયાન તેમનું મૃત્યુ થયું. નવા મહારાવ મદનસિંહે ચોથી મે, 1948 ના ભારત સાથે કચ્છને ભેળવવા કરાર કર્યા અને કચ્છ ભારતનો એક ભાગ બની સ્વતંત્ર બન્યું (1 જૂન, 1948) તે દરમિયાન અનાજ સત્યાગ્રહ, નોકરિયાતોની ચળવળ વગેરે બનાવો પણ બન્યાં.

આઠમું સંમેલન : કોડાય

હવે પ્રજાને લાગ્યું કે પરિષદનાં અલગ અસ્તિત્વની જરૂરિયાત નથી. તેથી 1948 ના ઓક્ટોબરમાં છેલ્લું સંમેલન કોડાયમાં યોજાયું ત્યાં તેનું વિસર્જન કરી કોંગ્રેસમાં ભેળવી દેવામાં આવી. 15 મીઓગષ્ટ, 1950 ના કોંગ્રેસ સ્થાઈ અને તેના પ્રથમ પ્રમુખ, જે છેલ્લી પરિષદનાં પ્રમુખ હતાં. ગુલાબશંકર ધોળકિયા તથા મંત્રીઓ મૂળશંકર ગોર તથા કાંતિપ્રસાદ અંતાણી હતા. આમ, 22-10-1926 ના સ્થપાયેલ ‘કચ્છી પ્રજાકીય પરિષદ’ 19-10-1948 ના વિસર્જિત થઈ.

કચ્છમાં લોકલડતની સમીક્ષા :

ઈ.સ.1900 થી 1947 દરમિયાન જે બનાવો બન્યા તેનો અભ્યાસ કરતાં દેખાય છે કે કોઈ કોઈ બનાવોમાં જ પ્રજાજાગૃતિનાં ચમકારા દેખાય છે. પ્રજાને જાગૃત કરવાનાં પ્રયત્નો પણ થતાં દેખાય છે. વ્યાપક સ્તરે પ્રજા તેમાં ભળતી નથી દેખાઈ તેના કારણરૂપ કહી શકાય છે કે,

- (1)રાવ ખેંગારજી શાંત અને નિષ્ક્રિય હતાં. ‘લાકડી લાકડીના ભારથી તૂટી પડશે’ તે તેમનું તત્વજ્ઞાન હતું. તેથી તેમણે ક્યારેય પ્રજાને સીધી રીતે હેરાન કરી નથી. એટલે પ્રજાને શાસક સામે રોષ કરવાનું કોઈ કારણ ન હતું.
- (2)પ્રજાનો રોષ વહીવટદારો સામે હતો પણ વહીવટ તો હંમેશા ચહેરા વિનાનો હોય છે. તેથી રોષ કદી નક્કર સ્વરૂપ ધારણ કરી ન શક્યો.
- (3)કોઈ લડતમાં અપવાદ બાદ કરતાં પ્રજા ક્યારેય નેતા સાથે સીધી રીતે નથી ભળી તે નિષ્ક્રિય રહી દેખાય છે તેના કારણોમાં રાજ વ્યક્તિએ મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો. વળી, નેતાઓનાં સંદર્ભે જોઈએ તો જે પ્રબળ નેતાઓ હતા તેમનાં પણ, અપવાદ બાદ કરતાં કોઈ પ્રબળ પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વ ધરાવતા ન હતા જે પ્રજાને આકર્ષે.
- (4)આનું કારણ એ પણ હતું કે પરિષદ પર અંકુશ મોટે ભાગે મુંબઈ દ્વારા રહેતો હતો. તેથી સ્થાનિક નેતાગીરી ન વિકસી શકી જે વિકસી શકે તેવા નેતાઓ હતાં, તેમનાં મોટાભાગનાને રાજ્ય ચતુરાઈપૂર્વક દરબારી નોકરીમાં રાખી લીધા હતાં. પરિણામે તેઓ ખસી ગયા. બાકી મોટેભાગે સામાન્ય નેતાઓ જ રહ્યાં.
- (5)કચ્છે ગાંધીયુગની પણ પૂરી અસર ન ઝીલી, ગાંધીજીનો સીધો પ્રભાવ પણ તેમની હાજરીમાં કે તેમના ગયા પછી પણ પ્રજા પર નથી પડ્યો. રૂઢિચુસ્તતામાં જ પ્રજા રાયતી હતી. કચ્છમાં ક્યારેય રચનાત્મક કાર્યો મૂળીયાં નાંખી નથી શક્યાં.
- (6)કચ્છમાં 1877 પહેલા શિક્ષણનો અભાવ હતો પછી તેનો ક્રમશઃ વિકાસ થતો ગયો પણ વ્યાપક સ્તરે અને ઉચ્ચ સ્તરે 1947 પહેલાં કોઈ વ્યવસ્થા ન થઈ. તેથી ભણેલ અને વિચારક વર્ગ કચ્છમાં ઓછો રહ્યો.

(7)તેવી જ રીતે સ્ત્રીજાગૃતિ પણ કચ્છમાં સ્વાતંત્ર્ય પહેલાં ખાસ નથી થઈ. વ્યક્તિગત મહિલાઓ આગળ વધી હશે, પણ જાગૃતિનો જુવાળ અન્યત્ર દેખાય છે તેમ કચ્છમાં નથી દેખાતો. પરિણામે એકઝાટકે પ્રજાનો પચાસ ટકા વર્ગ ગેરહાજર રહ્યો છે. આ બધાંને કારણે પરંપરા ઊભી ન થઈ શકી માટે સંસ્થાઓનાં અભાવે પાયાનાં કાર્યકરો તૈયાર ન થઈ શક્યાં.

સંદર્ભસુચી

- વ્યાસ, રજની (2012). *ગુજરાતનીઅસ્મિતા* (5th આવૃત્તિ). અમદાવાદ: અક્ષરાપ્રકાશન.
- શેઠ, ધારણા. (2015). ભારતનાઘડવૈયા : શ્યામજીકૃષ્ણવર્મા, આર.આર. શેઠપબ્લીકેશન.
- Chandra, Bipan (૧૯૮૮). *India's Struggle for Independence*. New Delhi: Penguin Books India.
- Verma, G.L.(1993). Shyamji Krishna Verma : The Unknown Patriot.
- રાહોડ રામસીહજી (1959). કચ્છનુંસંસ્કૃતિદર્શન.
- હરેશ ધોળકિયા (2003). છેલ્લાહજારવર્ષનુંકચ્છ.
- હરેશ ધોળકિયા (1982). કચ્છનાસ્વાતંત્ર્યસંગ્રામનીતવારીખ.
- ડૉ. નીતાએ. ઠાકર (2016). કચ્છનોઇતિહાસ (ઇ.સ. 1752 થી 1947).

આધુનિકોત્તર નવલિકાઓમાં બોલીનો વિનિયોગ અને સમાજ ચેતના

વજીર પ્રવિણભાઈ ભીખાભાઈ

મું.પો,તા-લાખણી જિ-બનાસકાંઠા.

વાર્તા દરેક તબક્કામાં નવાં નવાં કલેવર ધારણ કરે છે. નવા નવલિકાકારો આવે અને પોતાના સમકાલીન સમાજજીવનને આલેખતા હોય છે. એમાં ગામડું અને લોકબોલી આવે; નગર અને નગરની ભાષા પણ ધ્યાન ખેંચે છે. વાર્તા આપણા સમાજજીવનને, વ્યક્તિની સંવેદનાઓને, શિક્ષણ, રાજકારણતથા સંસ્કૃતિને નિશ્ચિત પરિસરમાં આલેખે છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં સુરેશ જોશીને આધુનિકયુગના પ્રણેતા માનવામાં આવે છે. આધુનિકયુગમાં માનવી કેન્દ્રમાં હતો. વિચ્છિન્નતા, એકલતા, નિરાશા વગેરે મનુષ્યજીવનમાં વ્યાપી ગઈ હતી તેનું આલેખન આ સાહિત્યમાં વધુ જોવા મળે છે. આધુનિકયુગ પછીનો યુગ એટલે આધુનિકોત્તર. આ અનુઆધુનિક વિશે સમજાવતાં જયંત ગાડિતે કહ્યું છે કે- “આધુનિકતાવાદીઓએ કળા પ્રવૃત્તિને ‘કળાકારની કળા’ બનાવી, આમ સમૂહથી ઠીક-ઠીક વિમુખ કરી નાખી હતી. અનુઆધુનિકોએ કળાને આ સીમિત કોચલામાંથી બહાર કાઢી લોકભોગ્ય સર્જનને પણ માનવજીવનના એક અવિષ્કાર તરીકે તેમણે સ્વીકાર્યું અને લોકભોગ્ય સર્જનની ઘણી પ્રવૃત્તિઓને કળા સર્જનમાં ખપમાં લીધી.”⁽¹⁾

આધુનિકોત્તર ટૂંકીવાર્તા એ આધુનિકથી અલગ છે તે વાત હવે સર્વ સ્વીકૃત છે. કેમકે આ સમયની વાર્તામાં તળજીવન, તળભાષા, પાત્રોની ઓળખ, વાસ્તવજીવન-પરિવેશ તથા સાચા જીવન પ્રત્યેની નિસબત, સામાજિક ભૂમિકા ને આ બધાને રજૂ કરવા માટે વપરાયેલી સર્જનાત્મક બોલીના વિનિયોગથી આધુનિકોત્તર વાર્તા જુદી પડે છે. આધુનિકોત્તર સમયની વાર્તાને બોલી સંદર્ભે પાંચ ભાગમાં જોઈ શકાય.

1. દલિતચેતનાની વાર્તાઓ
2. ગ્રામચેતનાની વાર્તાઓ
3. અરણ્યચેતનાની વાર્તાઓ
4. નગરચેતનાની વાર્તાઓ
5. નારીચેતનાની વાર્તાઓ.

તો બોલીનો ઉપયોગ આધુનિકોત્તર સમયમાં સર્જનાત્મક થયો છે. તેમના ફરિયાદના જવાબ રૂપે મોહન પરમારનો મત જોઈએ તો- “તળપદી બોલી અને તળપદા વાતાવરણનો ઉપયોગ વાર્તામાં કરવામાં આવે તેટલા માત્રથી વાર્તા અનુ-આધુનિક બની જાય તે તો માત્ર ભ્રમ છે. કૃતિમાંથી પ્રગટતું સંવેદન કૃતિના ભીતરમાં રહેલા અર્થ સાથે અનુસંધાન ન રચતું હોય, વાર્તાને કલાનો સંસ્પર્શ થયો ન

હોય કે વાર્તાની સૂજ-સમજ કેળવીને કમાલ દાખવી ન હોયતો તેવી વાર્તાઓમાં તળપદી બોલીનો વિનિયોગ વ્યર્થ સાબિત થશે.”⁽²⁾

“આજની વાર્તામાં ગ્રામજીવનની વાર્તાઓએ અનોખી કેડી કંડારી આપી છે. બોલી તેનું મુખ્ય શસ્ત્ર છે. એ વિના તેના પરિવેશને સૂક્ષ્મ બનાવી શકાય નહિ. તેવીજ રીતે નાગરી પરિવેશમાં રચાતી વાર્તામાં સર્જનાત્મકતા લાવવા વ્યંજના ઘટકો દ્વારા વાર્તા રચવાનું વલણ વધ્યું છે. જેમ બોલીના વિનિયોગમાં વાર્તાકારની સજ્જતા સબળ ન હોય તો વાર્તા પરંપરિત બને તેમ વ્યંજકો કે વ્યંજના ઘટકો નિરૂપવામાં વાર્તાકારની સજ્જતા ઊણી પડે તો વાર્તાને પરંપરિત ઢાંચામાં ઢળતા વાર લાગતી નથી.”⁽³⁾

લેખક માય ડિયર જયુની ‘જીવ’ વાર્તા સંગ્રહની આ મહત્વની વાર્તા છે. વાર્તાનું કથાવસ્તુ આ મુજબ છે. ‘જીવ’ વાર્તામાં જીબાપુ-જેસુભાના ઘરે ભાઈલુભાઈનો માંડવો છે. તેમના આંગણામાં મૃત્યુ સમીપ પહોંચેલો પાડો પડ્યો છે. તે મૃત્યુ પામ્યો નથી, અધમૂઓ છે. ગામના બાપુએ ભગા ચમારને પાડાને લઈ જવા જણાવ્યું છે. પણ ભગો જીવતા પાડાને લઈ જતાં અચકાય છે કેમકે પોતે ‘મેલું ઢહડી’ જાય છે. અધમૂવા જીવનું શું કરવું? તેની ચિંતા જેસુભાને પણ છે. પરંતુ હૂકમ, સત્તાથી ભગાને સવાર સુધીમાં પાડો લઈ જવાનું કહે છે. એકબાજુ ભગાનો પુત્ર રાજરોગથી- ક્ષયગ્રસ્ત પડ્યો છે. તે પણ જીવનની અંતિમ ક્ષણો પસાર કરી રહ્યો છે. ગામના ભૂવા-ગરુડાએ મંતર ભણીને ચપટી રાખ ભગાને આપી છે. તે બીમાર છોકરાના કપાળે લગાડીને સૂર્ય ઊગે ત્યાંથી લઈને બન્નેય દંપતીએ ‘નિરજળા અપ્પા’ કરવાના છે. તે ઉપરાંત ખોટું કામ તો શું પણ ખોટા વિચારો પણ કરવાના નથી. જો આ નિયમ પાળશે તો ચોવીસ કલાકમાં પોતાનો પુત્ર સાજો થઈ જશે જેવી બાંહેધરી ગરુડાએ આપી છે. ભગાએ નિર્જળાવ્રત કર્યું હોવાથી જીવતા પાડાને લઈ જવાનું અધર્મ કેવી રીતે કરી શકે? એકબાજુ બાપુની ધાક અને બીજી બાજુ બીમાર પુત્ર. બંનેની વચ્ચે અટવાતો-પિસાતો ભગો. વાર્તામાં આવતા શબ્દો- ‘હજી જીવે સ’ સૂચક રીતે પ્રયોજાયો છે. છેવટે બાપુના હૂકમને વસ થઈને ભગો પાડાને ઠેકાણે પાડવા જતાં પોતે પણ એક પત્થરમાં પાડાનો પગ ફસાય છે તેને કાઢવા મથે છે અને ફસડાઈ પડે છે. “મરેલા પાડાના મોં પર બાહેલા ફીણ સાથે ભગાના મોંમાંથી નીકળતા ફીણ મળી ગયા” જેવા શબ્દો ભગાનું મૃત્યુનું સૂચન કરે છે. તેવા કરૂણ અંતથી વાર્તા પૂરી થાય છે.

વાર્તામાં નિમ્ન વર્ગનું થતું શોષણ નિરૂપાયું છે. દલિતો અને સવર્ણની સ્થિતિ તથા આ શોષણ સ્થિતિને રજૂ કરવા માટે વપરાયેલી બોલી વાર્તાને નવી ઊંચાઈ આપે છે. વાર્તાકારે પ્રયોજેલી સવર્ણો- દલિતોની બોલીના ઉદાહરણ ભગો અને જીબાપુના સંવાદોમાં જોવા મળે છે. જુઓ- “જેશુભા બોલ્યો, ‘ગમે તેમ, કાલસુધીમાં તારે એનો નિકાલ લાવવો જોહે’ હવે ભગાની આંખોમાં મૂંઝરો ડોકાયો. એ કટકે કટકે બોલ્યો, ‘પણ અમીં તો મેલું ઢહડી જાઈ, માબાપ. કાઈ જીવતે જીવ તો નો લઈ જાઈ ન, બાપા!’ તો શું, માંડવો વખતે આને આંઈ ને આંઈ થોડો પડ્યો રહેવા દેવાશે ?’ જેસુભા અકળાયો. ‘પણ અમીં જીવતા જીવને તો નો ઉપાડીઈ ન, માબાપ !’ ભગા પાસે બીજો કોઈ જવાબ નહોતો. ‘તમે નો ઉપાડો તંચે કોણ ઉપાડે, શિવશંકર ગોર?... જેનું કામ જે કરે’ જેસુભાના અવાજમાં કરડાકી ભળી. ‘અમારું કામ મૂએલું લઈ જાવાનું, માબાપ.’”⁽⁴⁾

આ સંવાદોમાં-બોલીમાં દલિત ભગાની લાચારી અને જીબાપુની જોહકમી દેખાય છે. દલિત માણસનો ટોન તથા દબાયેલો અવાજ. તેની સામે જીબાપુનો અવાજ, બંને જુદા પડે છે. બોલીનો સર્જનાત્મક વિનિયોગ આ વાર્તામાં દેખાઈ આવે છે. કદાચ આ જ સંવેદના આટલી પ્રભાવક રીતે બોલી વિના આ વાર્તામાં વ્યકત થઈ ન હોત તેવું કહી શકાય. ભરત મહેતા આ વાર્તા વાંચ્યા પછીનો ઉમળકો રજૂ કરે છે તે જુઓ- 'જીવ(2001) વાર્તાસંગ્રહ લઈને આવનાર માય ડિયર જયુની વાર્તામાં બોલીનું તત્વ એટલું પ્રભાવક મને લાગેલું અને મેં લખેલું "એક વાર એવું બન્યું કે મેં 'જીવ' વાર્તાસંગ્રહ વાંચ્યો... પણ વાંચતાં વાંચતાં થયું કે ભાઈ, ભૂલ થઈ. 'જીવ' વાર્તામાં કહેણીનું તત્વ એવું છે કે 'જીવ' જયંતિભાઈ ગોહીલે છાપી તો ભલે છાપી પણ એની કેસેટ બનાવવા જેવી હતી. થોડીક વાર્તાઓને કાળાડિબાંગ અક્ષરોમાં વાંચવાના બદલે જયંતિભાઈના અવાજમાં સાંભળવાથી જરા મોજ પડત..... બીજી વાર્તાઓમાં 'બોલતો' શબ્દ (SPOKEN WORD) સર્જકે સરવા કાને ઝીલી, વાર્તામાં પરોવીને, વાર્તાને શણગારવાના બદલે સહજ બનાવી છે. કેટલીક વાર બોલીના શબ્દો શણગારના, દેખાડાના ભાગરૂપે આવતા હોય છે. અહીં એવું દ્રષ્ટાંત મળતું નથી."⁽⁵⁾

દલિત ચેતનાની વાર્તા પછી ગ્રામચેતનાની મહત્વની વાર્તા 'દીકરી' વિશે વાત કરવી છે. 'દીકરી' વાર્તામાં પણ બોલીનો સર્જનાત્મક વિનિયોગ જોઈ શકાય છે. 'દીકરી' વાર્તાના લેખક જીતેન્દ્ર પટેલ છે. તેઓ 'ભાભી' વાર્તાથી જાણીતા બન્યા છે. 'દીકરી' વાર્તાનું વિષયવસ્તુ આ મુજબ છે.

'દીકરી' વાર્તાનો આરંભ પિયર ન આવતી એવી 'સમજુ'ને તેડવા ભૂદર આવે છે ત્યાંથી થાય છે. પોતાની 'મા' બીમાર હતી ત્યારે વારંવાર જોવા આવતી દીકરી-સમજુને તેના ભાઈઓ બાપની સંપત્તિ લેવા આવે છે તેવો ખોટો આરોપ મૂકે છે. આ વાતનું સમર્થન ભાભીઓ પણ આપે છે. માટે દીકરી-સમજુ બાપને ઘરે 'મા'ના અવસાન પછી જવાનું બંધ કરી દે છે. પરંતુ પિતા-આદને દીકરી સમજુ પ્રત્યે અનહદ વ્હાલ છે. તે ખોટું બહાનું કરીને-"પોતે બીમાર છે" એવું કહીને ભૂદરને લેવા મોકલે છે. દીકરી સમજુ પુત્ર-અક્રુ સાથે પિતાને જોવા આવે છે. પરંતુ પિતા સાજા છે. પિતાની ઇચ્છા પોતાનું વાવડો ખેતર સમજુને આપવાની છે. સમજુ તે લેવાની 'ના' પાડે છે. એક બાજુ પિતાની કઈક દીકરીને આપવાની ઇચ્છાને બીજી બાજુ બાપનું ન લેવાય, તેના પર ભાઈઓના હક કહેવાય તેવું માનતી સમજુ. બંનેય વચ્ચેનો સંઘર્ષ અને ગ્રામીણ જીવન નિરૂપાયું છે. સમજુ કઈ પણ લીધા વિના અક્રુ સાથે પિયરમાંથી સાસરીએ જાય છે. રસ્તામાં વાવડો ખેતરમાંથી મગફળી પણ અક્રુને સમજુ લેવા દેતી નથી.

તે સમયના સંવાદો જુઓ-'ઊભા ચોં બા, થોડાક મગફળીના છોડવા ઉમેરી લઉં.-રે, રે. એકાએક બાએ મારું બાવડું પકડી લીધું.કાં ? મામાનું ખેતર છે. પછી શું લેવાને ના પાડો છો?એ તો ક્યારનું વયું ગ્યું.ખોટું શું બોલો છો? આ ઊભી મેં ખોડી'તી એ લાકડી. હું આ હાલ્યો.-હકુ બટા, કીધું કેમ નથી માનતો? બાએ હડી કાઢીને વચો જોઉં એ પહેલાં મને તેડી લીધો. જાઉં તો મગફળીના દાણા જેવાં આંસુડાં એની બેય આંખમાંથી દસદસ ટપકતાં હતાં."⁽⁶⁾

વાર્તામાં ગ્રામીણ જીવન તેના વ્યવહારોમાં નિરૂપાયું છે. તેને રજૂ કરવા માટે વપરાયેલી બોલી વાર્તાને વધુ સચોટ બનાવે છે, જીવંત બનાવે છે. 'બોલી'ને કારણે ગ્રામીણ માનસિકતા પણ રજૂ થઈ છે.

તો આરંભમાં સમજુ ભૂદરને કહે છે કે- 'શેનું પી'ર' જે આંગણેથી દીકરી રોતી જાય એને તું પી'ર કે છે?'(7)જેવો સમજુનો પ્રશ્ન બોલીને કારણે વધુ સંસ્પર્શ લાગે છે. બાપને કંઈક આપવાની ખેવના અને દીકરીને બાપુનું ન લેવાની ઇચ્છા. તેના પર ભાઈઓનો હક કહેવાઈ જેવી દીકરી સમજુની સંવેદના બોલીમાં સચોટ રીતે વ્યક્ત થઈ છે. પિતાની કાળજી ન લેતા પુત્રો બાપને કોની જોડે રાખવા તેના માટે ઝઘડે છે. તે સમયનો અદાનો જવાબ જુઓ- 'મારા સારું કોઈ લડશો મા. હું ગુડા કામ કરશે ત્યાં લગી મારી મેળે રોટલો ટીપી ખાઈશ. મારા વસ્તારને જ હું ઝાડના ફૂંદાની જેમ આડો આવતો હાઉ ત્યાં વહુઓનો વાંક ક્યાં કાઢવો?'(8)બદલાતું ગ્રામીણ જીવન-સંસ્કૃતિ આ બોલીના વિનિયોગને કારણે વાર્તામાં વધુ પ્રતીતિકર બન્યું છે.

વાર્તામાં ગ્રામીણ પરિવેશ તથા તેના વ્યવસાયો, તેના રોજિંદા વ્યવહારોની ભાષાને કારણે વધુ જીવંત લાગે છે. રૂઢિપ્રયોગ, કહેવતો, તળપદા શબ્દોના સર્જનાત્મક વિનિયોગને કારણે આ વાર્તા જુદી પડે છે. જેમકે -'શોગિયા મોઢે, ધૂળ પડી આ જીવતરમાં, કળશ્યો, અમારે સંધાયે કપાહ વાવ્યો છે' વગેરે ઉ.દા. છે.

'ઉજાસ' વાર્તા પ્રભુદાસ પટેલની છે. વાર્તામાં અરણ્ય- વનપ્રદેશની અભણ એવી પ્રજાનું જીવન નિરૂપાયું છે. વાર્તાનાયક ધનિયો એ સુખી પરિવારમાંથી આવે છે. ઢોર ચરાવવા, લાકડા કાપવા અને માતાજીની સેવા કરવી તે ધનિયાનો નિત્યક્રમ છે. એક દિવસ જંગલમાંથી ઘરે આવતા ધનિયાને ગામની 'ગોરી' નામની સ્ત્રી મળે છે. તે ધનિયાને પોતાની પત્ની-સંતુ અને પોતાના ભાઈ વચ્ચેના આડાસંબંધ છે તેની જાણ કરે છે. આ વાતથી ધનિયાને ખૂબ દુઃખ થાય છે. તેની શંકા નવરાત્રીમાં સાથે ગરબા રમતા ભાભી-દિયરને જોવે છે અને આગ્રહ પૂર્વક સંતુ તેના ભાઈને જમાડે છે. જેવા પ્રસંગો દ્વારા વાત દ્રઢ થાય છે. ધનિયો સંતુને ધારિયાથી મારી નાખવાનો વિચાર કરે છે. પછી અંતે જાતે જ આત્મહત્યા કરવાનું વિચારે છે. આત્મહત્યા કરવા ગયેલા ધનિયાને બાપાએ કહેલી બ્રાહ્મણી- બ્રાહ્મણીની વાર્તા યાદ આવે છે. તેમાં માણસ બનાવવા માટે કકરી માટી નાખી ત્યારે બ્રાહ્મણીથી માણસ બને છે. માટે દરેક માણસમાં અવગુણ રહેલા છે. કોઈ સંપૂર્ણ નથી. ધનિયાને પોતાના અને ગોરીના સંબંધ યાદ આવે છે. પોતાનામાં પણ કકરી માટી-અવગુણ છે. તે વિચારથી ધનિયો આત્મહત્યા કરવાનું ટાળી દે છે. મનુષ્યના જીવનમાં ઉજાસ ફેલાવતી પ્રભુદાસ પટેલની આ વાર્તા છે. વાર્તામાં આદિવાસી બોલી ધ્યાન પાત્ર છે. જેમકે ધનિયાને બાપાના શબ્દો યાદ આવે છે. તેમાં વપરાયેલી બોલી જુઓ.-'બેટા, હવહવનોઈસાબ રાખવાવાળી ધરતી માતા બેઠી હે તે તન હૂં ચંત્યા? હવ હારાં વાનાં થાહે પણ તું જીવ ટૂંકો નિં કર. મનેખના માળામાં ઉલાળાપલાળા નિં થાય તો ફૂને થાય? પણ ઝિરવે ઇંસ મનેખા!' (9)

તો ધનિયાની માનસિક સ્થિતિ રજૂ કરવામાં સર્જનાત્મક બોલીનો વિનિયોગ થયો છે તે જુઓ.- 'ભોળવાઈ ગિજજો ને પાસો? ઇંમ હે તારે! બૈરાં અગાડી હતાય આદમી ઇંમ સ પોણી પોણી થાય! તું બી ઈમાંનો એક ગદેડો હ કહાન?' ઇંમાં ગદેડા હેના વરી ! બૈરું કે મનેખ નિં કે'વાય કે હૂં? ને મનેખને અસ્ત્રી-મરદ વનાની બીજી હગઈ આ નિં વોય કે હૂં?' 'વાહ રે વાહ ! તું તે જબરો હે હો? ગોરીને નંતારે અસ્ત્રી-

મરદ વંનાની હગાઈ અતી? ઇવ ખબેર પડી કે? ઇં તે ઇંમ સ વોય . વાયરો ને બૈરું બેય હરખાં લા ભોળિયા!”⁽¹⁰⁾

તો બ્રાહ્મણી-બ્રાહ્મણના સંવાદોમાં અરણ્ય પ્રદેશની બોલીનો વિનિયોગ વાર્તાને નવી ઉંચાઈ આપે છે. સુમન શાહના ખેવના-સામયિકમાં પ્રગટ થયેલ આ વાર્તાને દીપક રાવલે 2003ની ગુજરાતી નવલિકાચયનમાં સમાવેશ કર્યો હતો. આ વાર્તામાં અરણ્ય પ્રદેશની બોલીથી આદિવાસી જીવન, તેના વ્યવહારો, માન્યતાઓ, તથા બાપાની વાતથી ધનિયાના જીવનમાં જે ઉજાસ આવે છે તે તમામ બાબતો બરોબર વ્યક્ત થઈ છે. વાર્તામાં બોલીનો વિનિયોગ મહત્વનો રહ્યો છે.

આમ બોલીનો વિનિયોગ આ વાર્તાઓમાં જોઈ શકાય છે. ઇ.સ. 1980 પછીની વાર્તામાં બોલીના વિનિયોગ સંદર્ભે ભરત નાયક જણાવે છે- ‘બોલીના પ્રાણોદ્રેકમાં રૂઢિ, લૌકિક વિધિ તેમ જ લોકમાનસ ઝિલાયાં છે. બોલચાલના લહેકા અને કાકુઓની લાક્ષણિકતા એમાં ભળી છે. સમ-વિષમ પરિસ્થિતિ અને તદ્જન્ય ગ્રામીણ પરિવેશને ઉપકારક વિગતો પણ બોલીના વૈવિધ્યમાંથી સાંપડી આવે છે. એમાંથી વનવગડા-ખોરડાં-ખેતરાં-ડુંગરા-દરિયાકાંઠા જેવા નિસર્ગદત્ત સ્થળવિશેષ નીપજી આવ્યાં છે. આંધુ, મધપૂડો, પોપડો, વ-ઝડી, જાળિયું, કોઠો, ભૂથર, કિયાકાંડના અંગરૂપ, સવ્ય-અપસવ્ય વિધિ આદિ રૂપકગ્રંથિની ગૂંથણી કથનનું ધારક-પોષક બળ બની શકી છે. અભિવ્યક્તિમાં અવૈધ સંબંધ અથવા યૌન સંબંધને નૈતિકતા કે વિધિનિષેધ નડયા નથી... એને આવકાર્ય સાહિત્યિક ઘટના લેખાવી જોઈએ.’⁽¹¹⁾

આધુનિકોત્તર સમયમાં બોલીનો સર્જનાત્મક વિનિયોગ થયો છે. બોલી એ મહત્વનું લક્ષણ છે. “Parishkruti(nativism) in the post-modern Gujarati Short story -Ajit thakor(Nativism: Essay in criticism), પેજ-215”નામના લેખમાં તેમને પરિષ્કૃતિ અને દેશીવાદની ચર્ચા કરતાં જણાવ્યું છે કે ‘ભણાવેલો શબ્દ’ કરતાં ‘બોલેલો શબ્દ’ વધુ વપરાયો છે. જેવી બાબત પણ બોલીના વિનિયોગને ચીંધે છે.

સંદર્ભ:-

1. ‘અનુઆધુનિક સાહિત્યસંજ્ઞાકોશ’-જયંત ગાડીત(સંપાદક), પ્રકાશન-સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, વલ્લભ વિદ્યાનગર, પ્ર.આ.-1999, પૃ.-4
2. ‘વાર્તારોહણ’-મોહન પરમાર, રત્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પ્ર.આ. જાન્યુઆરી-2005, પૃ.-101
3. ‘વાર્તારોહણ’-મોહન પરમાર, રત્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પ્ર.આ. જાન્યુઆરી-2005, પૃ.-101
4. ‘જીવ’-માય ડિયર જયુ, પાર્શ્વ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પ્ર. આ. 1999, પૃ.-40
5. ‘સમકાલીન ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તા: કેટલાક નિરીક્ષણો’-ભરત મહેતા –‘વિવિધા સંચાર’, સપ્ટે-ફેબ્રુ.-2014, પૃ.-13
6. ‘ગદ્યપર્વ વાર્તાસંચય: બે’-સં. ગીતા નાયક, સાહચર્ય પ્રકાશન, મુંબઈ , પ્ર.આ.-2013, પૃ.-10
7. એજન, પૃ.-3
8. એજન, પૃ.-5

9. 'ગુજરાતી નવલિકાચયન-2003', સં. દીપક રાવલ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ, પ્ર.આ. 2004, પૃ.-29
10. એજન, પૃ.-30
11. 'ગદ્યપર્વ વાર્તાસંચય: એક' -સં. ગીતા નાયક, સાહચર્ય પ્રકાશન, મુંબઈ પ્ર.આ.-2013, પૃ.11-12

'કાકડો'માં રતિરાગની વાર્તાઓ: એક અભ્યાસ

મેહુલ પ્રજાપતિ

મુ. ભલાણા, તા. હારિજ, જિ. પાટણ

સાહિત્ય માત્રમાં પ્રણય અને પ્રકૃતિનું નિરૂપણ આદિકાળથી ચાલતું આવ્યું છે. સમગ્ર મનુષ્ય જીવન જન્મ, જાતિયતા અને મૃત્યુ આ ત્રણ પ્રકારના રહસ્યથી ઘેરાયેલું છે. જેટલી જન્મની ઘટના રહસ્યમય છે તેટલું જ રહસ્યમય અને આનંદદાયક જાતિયતાનો આનંદ છે અને એટલું જ રહસ્ય મૃત્યુનું છે. સાહિત્યનાં મોટાભાગના સર્જકો આ ત્રણ રહસ્યની આસપાસ અથવા તો એને વર્ણવવા સાહિત્યનું સર્જન કરે છે. આવા વર્ણનો માટે કે પછી સાહિત્ય સ્વરૂપ તરીકે કવિતા, નવલકથા, નાટક કે ભલે ને ટૂંકીવાર્તા હોય પરંતુ તેના કેન્દ્રમાં કોઈકને કોઈક રીતે આવા રહસ્યો પ્રગટે જ પ્રગટે છે. ફક્ત ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તાની જ વાત કરીએ તો મલયાનિલની ગોવાલણીમાં જ શૃંગારરસના વર્ણનો છે. ત્યાંથી શરૂ કરીને આજ સુધીની મોટાભાગની વાર્તા કોઈને કોઈ રીતે શૃંગારના વર્ણનો પછી એ વિયોગશૃંગાર હોય કે સંભોગશૃંગાર હોય, નિરૂપણ પામ્યા જ છે. અહીં મારા આ શોધપત્રમાં ભરત સોલંકી રચિત 'કાકડો' વાર્તાસંગ્રહમાં ગ્રંથસ્થ કેટલીક શૃંગારરસ અથવા તો રતિરાગની વાર્તાઓને પ્રગટ કરવાનો ઉપક્રમ છે.

'સુખ' વાર્તા ફ્લેશબેકમાં લખાઈ છે. વાર્તાનું મુખ્ય પાત્ર છે રિદ્ધિ અને બીજા ગૌણ પાત્રો જોઈએ તો રિદ્ધિનો પતિ સંદીપ, રિદ્ધિના કોલેજકાળના મિત્રો સરિતા અને વિશાલ, રિદ્ધિના બે બાળકો શ્રેયસ અને શ્રુતિ. વાર્તાની શરૂઆત જોઈએ તો રિદ્ધિ એકલી હોય છે. તેનો પતિ સંદીપ રાત્રી દરમિયાન નોકરીએ ગયેલો હોય છે અને પોતાના બંને બાળકો શ્રુતિ અને શ્રેયસ પોતાના મામાના ઘેર ગયેલા હોય છે. રાતના દસ વાગ્યા દરમિયાન રિદ્ધિને ટીવી કે બીજા કોઈ કામમાં મન ન લાગતા તે વિચારોના વંટોળમાં ખોવાઈ હોય છે ને અચાનક તેને ફોનની રીંગ સંભળાય છે. કોલેજકાળની સરિતા પોતાનો પરિચય આપીને કોલેજ સમયના વિશાલની પણ યાદ આપે છે અને કોઈ કામ પડે તો મદદ માટે વિશાલનો નંબર પણ જણાવે છે. આટલું સાંભળતા જ રિદ્ધિને પોતાની યુવાનીના કારનામાં યાદ આવતાં તે પોતાના ભૂતકાળને મનમાં ખડો કરે છે.

રિદ્ધિ પોતાના માતા પિતાની લાડલી જેથી મનની બધી જ ઈચ્છાઓ પૂરી કરતી. કોલેજમાં આવવા-જવા પોતાનું આગવું સાધન, નેરોકટ જીન્સ અને ટીશર્ટ પહેરવાની અને મોટું મિત્રવર્તુળ. વિશાલ કોલેજમાં રમત ગમત ક્ષેત્રે ખૂબ જ આગળ પડતો, ઘણી છોકરીઓ એના પ્રત્યે આકર્ષાતી. એકવાર બધા મિત્રો મળીને સિનેમા જોવા ગયેલા ને રિદ્ધિની બાજુમાં વિશાલ ગોઠવાયેલો. વિશાલ રિદ્ધિને પામવા તલસી રહ્યો હતો તે વાત રિદ્ધિ જાણતી હતી પણ તે ત્યાંથી ખસી નહીં. ને આખા સિનેમાગૃહમાં અંધકાર ફરી વળ્યો. પછી વિશાલ અને રિદ્ધિ વચ્ચે જે રોમાંચ થયો તે આપણે સર્જકના શબ્દોમાં જોઈએ-

‘આખા સિનેમાગૃહમાં અંધકાર ફરી વળ્યો હતો. થોડીવારે તેનો પગ મારા પગે ઘસાયો, મેં પગ આઘો કર્યો ને પાછો અડાડ્યો ને પછી તો જાણે હું આખેઆખી પરવશ ને લાચાર બની. તે હિંમત એકઠી કરી જમણા હાથની આંગળીઓના ટેરવાથી મારા અંગેઅંગ ને ઓળઘોળ થઈને પીવા લાગ્યો. હું તેના સ્પર્શના ઘેનમાં ડૂબતી જતી હતી, ઊડે ઊડે મદહોશ થઈ ને’

રિદ્ધિના માતા-પિતા રિદ્ધિના લગ્ન કરવાનું નક્કી કરે છે, પણ રિદ્ધિને વિશાલ સાથે લગ્ન કરવાની ઈચ્છા હોવાથી તે વિશાલ પાસે જાય છે. વિશાલ પાસે જઈને રિદ્ધિ બોલી શકતી નથી અને વિશાલ તેને સાંભળ્યા વગર જ તેને પાસે ખેંચીને રોમાંચ કરવા લાગે છે. આ વર્ણન સર્જકના શબ્દોમા જોઈએ-

‘વિશાલ મારા આવવાના જુદા જ અર્થને પામી મને વળગી પડ્યો. એ આક્રમક બની ખૂણામાં લઈ ગયો, હું વધુ પરવશ બની. તેણે ચારે બાજુથી મારી કાયાને કસીને દબાવી મારા મુખ પર તેનું મુખ ગોઠવી તેના લાંબા જાડા હોઠ વડે મારા હોઠ ચૂમી લીધા’

રિદ્ધિ વિશાલની કામ વાસનાને અનુભવીને તેને કંઈ જાણાવ્યા વિના જ ઘરે પાછી ફરે છે ને પછી મમ્મી પપ્પાને પોતાની વાત કહી શકતી નથી. કોલેજ પૂર્ણ થતા રિદ્ધિના સંદીપ સાથે લગ્ન કરી તેની સાથે સુરત રહેવા આવી જાય છે. રિદ્ધિને બધી જ પ્રકારનું સુખ મળ્યું હોય છે, સિવાય તેણે ગમાડેલા પુરુષનું. પણ હવે તો તેને નંબર પણ મળી જાય છે ને તે નંબર લખીને વિચારે છે કે કોલ કરુ કે નહીં. ત્યારે તેના મનમાં એક વિચાર સ્ફુરે છે: હું કોઈની પત્ની, કોઈની માતા, કોઈની પુત્રી વગેરે... તેવો વિચાર કરતાં તેની નજર હસ્તા પિતાના ફોટા ઉપર પડે છે ને પછી નિર્ણય લે છે કે પપ્પાના એ વિશ્વાસ, એ સ્મિત, એ ગૌરવ હું હણાવા નહીં દઉં; એમ વિચારી તે મોબાઈલમાં ડાયલ કરેલો નંબર હંમેશા માટે ડિલીટ કરી દે છે. આમ વાર્તાના અંતે લેખક પોતાની પ્રતિભાથી પાત્રનો વિવેક સરસ રીતે જાળવી રાખે છે.

‘ફણગો’ વાર્તાનું મુખ્ય પોત છે સ્ત્રીની પુરુષ પ્રત્યેની અતૃપ્ત રતિકીડા. વાર્તાનું મુખ્ય પાત્ર છે ધુડી અને બીજા ગૌણ પાત્રો જોઈએ તો ધુડીનો પતિ રઘુ અને રઘુનો બાળપણનો મિત્ર ચંદુ. વાર્તામાં આ ત્રણ પાત્રોનું સમગ્ર જીવનપટ અને જીવન જીવવાની ભિન્ન ભિન્ન રુચિ સર્જક સરસ રીતે આલેખે છે. વાર્તાની શરૂઆત જોઈએ તો રઘુ બાળપણથી જ અનાથ હોય છે. તેના જન્મ પછી તરત જ તેના પિતાનું અવસાન થતાં ઘરની બધી જ મુશ્કેલીઓ તેની માતા ઉપર આવી પડે છે અને રઘુને પાંચ વરસનો મૂકીને તે પણ અવસાન પામે છે. ત્યારબાદ રઘુને ગામલોકો સાચવે છે ને મોટો કરે છે. સમય જતાં રઘુ સમજદાર થાય છે તેમ જાતે જ ખેતીવાડી કરીને એકલા જમવાનું અને એકલા રહેવાનું એમ જીવન જીવતો હોય છે. રઘુના જીવનમાં તેની માસી સિવાય કોઈ હોતું નથી. રઘુની પરિસ્થિતિ જોઈને તેની માસી તેના લગ્ન ધુડી સાથે કરાવે છે. હંમેશા સ્ત્રીઓથી દૂર રહેતો રઘુ ધુડીની મનસ્થિતિને સમજી શકતો નથી અને ધુડીની ઈચ્છાઓ અતૃપ્ત જ રહી જાય છે. રઘુ ગામના મિત્ર ચંદુ પાસે પોતાની સ્ત્રી સાથે કેમ વર્તવું તેવી સલાહ-શિખામણ

મેળવતો રહે છે. ચોમાસાની ઋતુમાં વરસાદનું આગમન થતું નથી અને રઘુ ખેતરમાં કામ કરતો હોય છે. ધુડી રઘુનું જમવાનું ખેતરમાં લઈને આવવાની હોય એવામાં ચંદુ રઘુના ખેતર પાસેથી નીકળે છે. રઘુ ચંદુને પાણીનું મશીન ચાલુ કરવા જણાવી પોતે પોતાનું કામમાં ચાલુ રાખે છે. ધુડી રઘુનું જમવાનું લઈને કુવા પાસે આવી રઘુની રાહ જુવે છે પણ રઘુ ન દેખાતા તે કુવાની પાસે બેસે છે. મશીન ચાલુ કરવા ઓરડીમા જઈ રહેલા ચંદુને જોઈને ધુડી પણ ઓડીમાં તેની પાછળ પાછળ જાય છે. ત્યારે ચંદુ ધુડીને મશીન ચાલુ કરતા શીખવાડવાની વાત કરે છે ને ધુડી શીખવા માટે આતુર બનીને જાણે પોતાની વર્ષોની ભૂખ ભાંગવા માટે તૈયાર થતી હોય તેમ ચંદુની લગોલગ જઈને પોતાની કાયાને વધુ આકર્ષક બનાવે છે. આ જોઈ ચંદુથી રહેવાતું નથી ને મશીન ચાલુ કરીને તે પોતાની ઈચ્છાઓને પૂરી કરે છે. આ વર્ણન સર્જકના શબ્દોમાં જોઈએ-

‘ચંદુએ મશીનમાં લોખંડનો હાથો ભરાવ્યો ને બોલ્યો ‘લો પકડો’ ધૂડીએ અડધો ને અડધો હાથો ચંદુએ પકડ્યો ને ફેરવ્યો ગોળ-ગોળ. ચંદુ બોલ્યો, ‘હજી કસીન પકડો, હજી બે’ક કસો, પસ જુઓ કેવું પાણી વછૂટેસે. આ દરમિયાન ચંદુના હાથ ધુડી પર ચંપાણા, ચંદુની કોણી ધુડીની છાતીએ અથડાતી, ને જાણે ધુડીની આખા જીવતરની ભૂખ જગાડતી હતી. ઓરડીના ખૂણામાં થાક્યાપાક્યા નીંદર લેવા રઘુએ ઘાસના પૂળાની પથારી બનાવી હતી, ને તેના પર નાનકડી ગોદડી પાથરી હતી, તે પથારી સજીવન થઈ ઉઠી. ઘાસના તણખલા તડ તડ તડાતડ તૂટવા લાગ્યાં, કુવાની બખોલના કબૂતર-કબૂતરી હવે ચૂપ. ઓરડી ઉથલ-પાથલ, ને ગોદડી ચરચર ચરચર ચિરાણી, થઈ મેલીદાટ ને લાલલાલ, કુવાના તળિયેથી બંબે ને બંબેથી ફૂટેલા પાણીથી થાળુ છલોછલ, કબૂતર પાંખો ફફડાવી ફટ ફટ ફટાફટ ઉડ્યું ને ચંદુ બુશકોટના બટન બંધ કરતો કરતો અને ડાબા-જમણા હાથની આંગળીઓથી માથાના વાળ સરખા કરતો કરતો ઓરડીમાંથી ગામ ભણી ચાલવા લાગ્યો.’

ધુડીની વ્યથા વ્યાકુળતા પારખીને ચંદુ તેને પૂરી કરે છે. રઘુને અને આખા ગામને વરસાદ ન પડવાથી ખૂબ નુકસાન થાય છે પણ ધુડી ગર્ભવતી બનીને રઘુના દુઃખને આનંદમાં પરિવર્તિત કરે છે. આમ, વાર્તાના અંતે પાત્રના મુખે ‘હા ભૈ હા, ફણગો ફૂટ્યો ખરી!’ એવું સંતોષકારક વાક્ય બોલાવીને સર્જક વાર્તાને પ્રતિકાત્મક બનાવે છે.

‘આવાગમન’ વાર્તા પ્રથમ પુરુષ એકવચનમાં ફ્લેશબેકમાં લખાઈ છે. વાર્તાના પાત્રો જોઈએ તો સુગંધી, રૂપચંદ્રશેઠ, ગંગામાં, કાળુભા, મિતુલ. વાર્તાની શરૂઆતમાં વાર્તાનાયક પોતાના ગામમાં ઉન્સવ હોવાથી શહેરથી ગામ તરફ બસમાં જઈ રહ્યા હોય છે. પોતાનું ગામ ‘જેતપુર’ આવી જતા નાયક બસમાંથી ઉતરતા જ તેમની નજર સામે એક બાંકડો દેખાય છે ને એ જોઈને તેમને પોતાનો વર્ષો પહેલાનો ભૂતકાળ યાદ આવે છે. સર્જક અહીંથી વાર્તાને ફ્લેશબેકમાં લઈ જઈ નાયકના સમગ્ર બાળપણને સરસ રીતે આવેખે છે.

પોતાના ગામમાં ઉચ્ચ શિક્ષણના અભાવે નાયકને અમદાવાદ જવાનું થતાં તેમને ગામ છોડવું ખૂબ અઘરું લાગેલું, પણ પિતાની પાસે મિલકત ન હોવાથી પોતાને નોકરી કરે જ છૂટકો એમ વિચારીને તે અમદાવાદ ગયેલા.

નાયકને મનપસંદ નોકરી મળતાં અમદાવાદમાં સરસ રીતે ગોઠવાઈ જાય છે. થોડા વર્ષો પછી ગામમાં ઉત્સવ છે તેવો પત્ર મળતા જ ગામ આવવા તેઓ નીકળી પડે છે. ગામમાં આવીને સૌ પ્રથમ પરિવારના લોકોને મળીને બધાના સમાચાર પૂછે છે ત્યારે મિતુલ તેને બધાના સમાચાર આપે છે. કપાસના સૌથી મોટા વેપારી રૂપચંદ્રશેઠ બરબાદ થતાં ગામ છોડીને ચાલ્યા ગયા ને કાળુભા ને ગંગામાં દેવલોકવાસી થયા અને સુગંધી વિશે સમાચાર આપતા જ નાયક તેને અટકાવતા અસ્વસ્થ બને છે. ત્યારબાદ પોતાનું બાળપણ યાદ આવતા નાયક પોતાના ભૂતકાળમાં ખોવાઈ જાય છે. નાયક બાળપણમાં બીમાર પડ્યો હોય છે ત્યારે આપસુઝથી વૈદ્ય બનેલા ગંગામાં તેણે બચાવે છે. એ કાળુ યાદ આવતા નાયક હૃદયમયી જાય છે. ત્યારબાદ ગામના દેવ જેવા કાળુભાને પણ યાદ કરે છે. રૂપચંદ્રશેઠની યાદ આવતા તેમના કપાસના વેપાર સાથે સંકળાયેલી કેટલીક સુગંધી સાથેની પળોને નાયક યાદ કરે છે.

સુગંધી અને નાયક, બાળપણમાં એકબીજાની સાથે રમવું, ફરવું, ગાવું, મ્હાલવું... વગેરે જાતજાતની ક્રિયાઓ કરી સાથે ઉછરેલાં ને સાથે મોટા થયેલા. જેમ જેમ મોટા થતા ગયા તેમ તેમનામાં પુરુષ અને સ્ત્રી વચ્ચેના ભેદની પણ જાણ થવા લાગી અને એકબીજાને પુરુષ સ્ત્રી જાતિનો પરિચય પણ થયો. કપાસની સિઝન આવતા રૂપચંદ્રશેઠ ગામના કિશોર બાળકોને રૂ ખુંદવા લઈ જતા, એમાં સુગંધી અને નાયકનો પણ સમાવેશ થતો. એકવાર કપાસની સિઝન પૂરી થતાં પાછળથી કોઈ નાનો વેપારી રૂપચંદ્રશેઠને ત્યાં કપાસ લઈને આવ્યો ને આનાકાની કરતા રૂપચંદ્રશેઠે કપાસ રાખી લીધો અને ફરીથી કિશોર બાળકોને બોલાવ્યા. સુગંધી અને નાયક એક અલગ કોઢમાં રૂ ખુંદવા ગયા. રૂ ખુંદતા ખુંદતા નાયક અને સુગંધી વચ્ચે જે બન્યું તે સર્જકના શબ્દોમાં જોઈએ -

‘હું ઉંધો પડી રૂ ને બથો ભરતો હતો ત્યાં સુગંધી ગાયબ. મેં આગળ પાછળ જોયું, તે અદ્રશ્ય. હું ઊભો થવા મથવા લાગ્યો ત્યાં જ મારા પગની પાનીએ ગલગલીયા થયા. પાછું વળીને જોયું તો સુગંધી તેના હાથની પહેલી બીજી આંગળીએ મારા પગની પાની પકડી તેની આંગળીઓથી ગલગલીયા કરતી હતી. એની આંગળીઓની અસર પાનીની વધતી બે પગમાં થઈને કેડ સુધી પહોંચી. હું રઘવાયો રઘવાયો થઈ તેની લગોલગ પહોંચ્યો, તેના પોલકાના ઉપરના બટન લગભગ ખુલી ગયા હતા. રૂ ખુંદવાના કારણે કે પછી એને જાણીજોઈને ખોલ્યા હશે તે હું નક્કી ન કરી શક્યો. તેની તાજી ઉગેલી છાતીએ મને ગાંડોતૂર કરી મુક્યો. પછી તો રૂ ખુંદાતુ-દબાતુ રહ્યું. વચ્ચે વચ્ચે સુગંધીએ પહેરેલી ઝાંઝરીનો છમ્ છમ્ અવાજ સૂર પુરાવતો ગયો. થોડા સિસકારા, થોડા થડકારા ને છેવટે આખી કોઢ કશી અજાણી ગંધથી મધમધ મહેંકી ઉઠી!’

લેખક નાયકના આખા ભૂતકાળને તાદર્શ કરીને પાછો વર્તમાનમાં લાવે છે. ઉત્સવમાં બોલાવવામાં આવેલા નાયકને મિતુલ બધાના સમાચાર આપી રહ્યો છે: સુગંધી પણ બે બાળકોની મા બની છે જે પોતાના સાસરે છે, તે ક્યારેક-ક્યારેક ગામમાં આવે છે. વાર્તાના અંતે નાયક પોતાના સમગ્ર ભૂતકાળને ખંખેરીને પોતે વર્તમાનમાં બનેલા એક

પરિવારના મોભી તરીકે શહેરમાં પાછા જવા નીકળી પડે છે. આમ, સર્જક વાર્તાને ફ્લેશબેકની પદ્ધતિથી નાયકના સમગ્ર ભૂતકાળને આલેખે છે. વાર્તામાં ગ્રામ્યપરિવેશ, શૃંગાર, રતિકીડા વાર્તાને વધુ રસપ્રદ બનાવે છે.

‘ભરડો’ વાર્તા સ્ત્રીની અતૃપ્ત ઈચ્છાઓની સંવેદનકથા છે. વાર્તાનું કથાવસ્તુ જોઈએ તો બહોળી મિલકત ધરાવતા સંપતરાયશેઠ પોતાની મિલકતમાં ખૂબ વ્યસ્ત રહે છે. સંપતરાયશેઠને પૈસા અઢળક હોવાથી ઘર મોટું અને કોઈ વસ્તુની કમી હોતી નથી, પણ તેમની પત્ની રંભા તેમને સંતાનસુખ આપી શકતી નથી અને સંપતરાયશેઠ પણ પોતે અડધી જિંદગી વિતાવી ચુક્યા હોય છે. સંપતરાયશેઠને રંભા પાસે વાતચીત કરવા અને ફરવા માટે સમય મળતો નથી એટલે તે વર્ષમાં એકાદ બે વાર ગાડી લઈ ફરવા નીકળી જાય છે. સંપતરાયને રૂપિયા ખૂબ છે પણ તેમણે ગાડી ચલાવતા આવડતું હોતું નથી તેથી તેઓ કામ પડે ત્યારે અને ક્યારેક ફરવા જવાનું થાય ત્યારે ગાડી ભાડે કરી લેતા. એમ જ એકવાર રંભાની ઈચ્છાથી સંપતરાયે સૌરાષ્ટ્ર પ્રવાસ ગોઠવ્યો અને ચાર દિવસની ઘરવખરી લઈને નીકળી પડેલા. ગાડીનો ડ્રાઈવર રાજન સંસ્કારી માણસ. રસ્તામાં રાજને ટેપરકોર્ડરમાં ભગવાનની આરતી ચાલુ કરી ત્યારે રંભાએ તેને અટકાવીને કોઈ હિન્દી ફિલ્મનું ગીત વગાડવા કહ્યું. હિન્દી ગીતના રોમાંચિત સૂરથી સંપતરાય ઊંઘમાં એકાગ્ર થયા અને રંભા અને રાજને એકબીજાના પરિચય કેળવ્યા. પ્રવાસસ્થળે પહોંચતા રંભાએ ખિજઈને સંપતરાયને જગાડ્યા ને નળસરોવરને માણ્યું. ત્યારબાદ આગળનું સ્થળ ચોટીલા, ભોજન અને વિરામ બાદ રાજકોટ, વિરપુર, દુવારકા, બેટદુવારકા, સાસણગીર, જુનાગઢ એમ વિવિધ સ્થળોએ ફર્યા. સંપતરાય અને રંભાએ રાજનને વિશેષ, ધરના વ્યક્તિની જેમ પોતાની સાથે રાખીને બધી જગ્યાએ ફર્યા હતા. રાજનને વર્ધામાં ક્યાંય આવી હમદર્દી ન મળી હતી. રંભાએ તેને વિશેષ સાચવ્યો હતો. જોતજોતામાં ચાર દિવસ પુરા થાય છે અને છેલ્લી રાત ગેસ્ટહાઉસમાં રોકાઈને કાલે અમદાવાદ પહોંચવાનું હોય છે. રંભાની લાગણીથી રાજનને તેમની સાથે જ હરવા-ફરવા અને સુવા મળતું. ચાર દિવસના થાકથી સંપતરાય બહુ જલ્દી સૂઈ જતા રંભાથી રહેવાતું નથી અને તે પોતાની અતૃપ્ત ઈચ્છાઓને સંતોષવા રાજન ઉપર આક્રમક બને છે, રાજન પોતાની પૂરી તાકાતથી રંભાને દૂર ખસેડીને ગેસ્ટહાઉસની બહાર જઈને બાંકડા ઉપર જ આખી રાત વિતાવે છે. સવાર પડતાં જાણે કશું બન્યું જ નથી તેમ રંભા અને સંપતરાય ઘરે જવા તૈયાર થાય છે અને રાજન તેમણે લઈ ઘરે આવે છે. સંપતરાય રાજનને ભાડા ઉપરાંત વધારે પૈસા આપીને રાજનને વિદાય કરે છે. રાજન ઘરે પહોંચતા તેની પત્ની શોભા ગાડી સાફ કરવા આવે છે ને ગાડીમાં પડેલું ફૂલ જોઈ શંકાથી ગાંડીતૂર થાય છે. રાજનના ઘણા સમજાવવાથી પણ શોભાને વિશ્વાસ બેસતો નથી અને છેવટે રાજન સંપતરાયના ઘરે જઈ રંભાબહેનને પોતાના ઘરમાં સળગેલી હોળીને ઠારવા નિમંત્રે છે. રંભાબહેન ઘરમાં એકલા જ હોય છે તેથી તકનો લાભ ઉઠાવી બદલામાં પોતાની વર્ષોની અતૃપ્ત ઈચ્છાઓને પૂરી કરવા જણાવે છે. રાજનને કોઈ રસ્તો ન સમજતા તે રંભાના ઈશારે વર્તવા લાગે છે. રંભા ને રાજન વચ્ચે થતી પ્રતિક્રમક રતિકીડાને આપણે સર્જકના શબ્દોમાં જોઈએ-

‘હું આખેઆખો જાણે અદ્રશ્ય. મારા તન-મન મારા ન રહ્યાં, રંભાબેનના ઈશારે વર્તવા લાગ્યા. મારી બંધ આંખે નાગણ-નોળિયાના યુદ્ધ શરૂ થયા. વાસ્તવમાં આવા યુદ્ધમાં નોળિયો જ જીતે પણ અહીં તો અગાઉથી જ

નોળિયાની હાર નક્કી થઈ ગઈ હતી. નાગણે કાંચળી ઉતારી નાખી હતી. તેના ભરડામાં નોળિયો ગુંગળાઈને લગભગ મરણતોલ થઈ ગયો હતો. નાગણ ફરી ફરી નોળિયાને યુદ્ધ માટે ઉચ્કેરી ને નોળિયો વારંવાર મહાપ્રયત્ને ઊભો થઈ છેવટે પડતો લોથપોથ થઈને, છેવટે નાગણ-નોળિયો ને ધરતી લોહીલુહાણ થતા અંતે યુદ્ધ અટકેલું.’

રંભાબહેનની ઈચ્છાઓ પૂરી થતા તે શોભાની શંકા દૂર કરવા રાજનના ઘરે આવે છે. રંભાબહેનના ખૂબ સમજાવવાથી અને તેમની ઉંમર જોઈને જ શોભા શંકામુક્ત થાય છે. રંભાબહેન અને સંપતરાય શોભાને શંકામુક્ત કરીને ચાલ્યા જાય છે. ત્યાર પછી શોભા પોતે રાજનને માફી માંગી રતિસુખ પામવા તેને વળગી પડે છે પણ, હવે રાજન શોભા પ્રત્યે કુશળ રહેતો નથી અને અસ્વસ્થ બનીને યંત્રની જેમ વર્તે છે. આમ, ‘ભરડો’ વાર્તાને અંતે સ્ત્રી પોતાની અતૃપ્ત ઈચ્છાઓને સંતોષવા કોઈ પરાયા પુરુષના અસ્તિત્વને હંફાવી નાખે છે. સંવાદો, શૃંગાર, રતિકીડા જેવા અસરકારક પ્રયોગો વાર્તાને વધુ રસપ્રદ બનાવે છે.

આમ સમગ્ર રીતે આ ચારેય વાર્તાઓમાંથી પસાર થતા ભિન્ન ભિન્ન પ્રસંગો અને પાત્રો દ્વારા થતી ક્રિયાઓ, થતા સંવાદો દ્વારા શૃંગારરસની અનુભૂતિ આપણે ભાવક તરીકે કરી શકીએ. અહીં નોંધપાત્ર બાબત એ છે ‘સુખ’ વાર્તામાં સંભોગશૃંગાર ચરમ સીમાએ નિરૂપાયો નથી, પાત્રો માત્ર શૃંગારરસના સંવાદોથી અથવા તો વર્ણનોથી જ અટકી જાય છે. ‘ફૂલગો’, ‘આવાગમન’ અને ‘ભરડો’ જેવી વાર્તાઓમાં સર્જક આરંભે જ એક પ્રકારના વિષયવસ્તુનો સંકેત કરતાં કરતાં છેવટે સંભોગશૃંગારની પરાકાષ્ટા પાત્રો અનુભવતા હોય કે તેમાં લીન થતાં હોય તેવું જોઈ શકાય છે. અહિં એ બાબત પણ ધ્યાનાકર્ષક છે કે શૃંગારનાં વર્ણનોમાં સર્જકની કસોટી થતી હોય છે, સર્જક સંભોગશૃંગાર નિરૂપતા કે વર્ણવતા ક્યાંક નીમ્ન કોટીએ કે અપ્લીલ વર્ણનોમાં સર્કી ન જાય તે ખાસ જોવાનું છે. એટલે અહીં કહી શકાય કે સર્જક ભરત સોલંકી આ પ્રકારના વર્ણનોમાં પણ પ્રતીકથી કામ લઈને ધાર્યું નિશાન પાર પાડી શક્યા છે. આપણે જોયું તેમ ‘ફૂલગો’ વાર્તામાં મશીન અને ઓરડીમાં કે કુવાની બખોલમા કબુતરનો આશ્રય લઈને સંભોગશૃંગાર નિરૂપે છે. તો ‘આવાગમન’ વાર્તામાં ઝાંઝરનો ઝણકાર અને છાતીના થડકાર અને અજાણી ગંધ આ ત્રણ શબ્દો દ્વારા સંભોગશૃંગાર પ્રગટાવે છે. ‘ભરડો’ વાર્તામાં નોળિયો અને નાગણના યુદ્ધ દ્વારા પ્રતીકાત્મક રીતે નાયક રાજન અને આધેડ યુવતી રંભાના સમાગમને વર્ણવ્યો છે. આ સર્જક તરીકે ભરત સોલંકીની વિશેષતાઓ છે.

(‘કાકડો’ વાર્તાસંગ્રહ, લેખક- ભરત સોલંકી, પ્રણવ પ્રકાશન અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૦૧૭, મૂલ્ય ૧૦૦ રૂપિયા.)

પ્રમુખ ઉપનિષદોના શાંતિપાઠોમાં નિહિત લોકભોગ્યતા

ડો.ભરતકુમારડી. પરમાર

એસો. પ્રોફે. સંસ્કૃત વિભાગ

શ્રી આર. આર. લાલન કોલેજ, ભુજ

વેદોનો સાર કે વેદોની વ્યાખ્યા સમાન ઉપનિષદો,વેદોના જ્ઞાન કાંડ સાથે સંકળાયેલા છે. આમ, પ્રથમ જોતાં જ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે ઉપનિષદોની આત્યંતિક અનિવાર્યતા જાણી શકાય છે. દર્શનશાસ્ત્રોની સહાયથી જીવનના મૂળભૂત પ્રશ્નોનાં સમાધાન માટે પણ ઉપનિષદો જરૂરી છે. ઉપનિષદના અધ્યયનથી ઈશ્વર તથા જીવનનું મહત્ત્વ સમજાય છે. જીવનનું લક્ષ્ય પણ ઉપનિષદોના અધ્યયનથી સ્પષ્ટ થાય છે. ટૂંકમાં, ‘જે પાપોનો નાશ કરી, સાચું જ્ઞાનપ્રદાન કરે, આત્માની પ્રાપ્તિ કરાવે, અજ્ઞાનને શિથિલ બનાવે તે ઉપનિષદ.’ ઉપનિષદના પ્રારંભે અને અંતે શાંતિપાઠ આપવામાં આવેલ છે. શાંતિપાઠ કે શાંતિમંત્ર વિના ઉપનિષદના અધ્યયનમા પ્રવૃત્ત ન થવાય કે તેનો અંત પણ ન કરી શકાય. સૃષ્ટિની સમગ્ર સમૃદ્ધિ, શક્તિ કે વિદ્યા શાંતિમાં જ રહેલા છે. શુભ કાર્યોનો માર્ગ અનેક વિઘ્નોથી ભરેલો હોય છે. “શ્રેયસિં બહુવિઘ્નાનિ” અને આથી જ વિઘ્નોના વિનાશ માટે, બંને પક્ષોના કલ્યાણ માટે નાટક, કાવ્યાદિમાં મંગલાચરણ કે નાંદીની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. આ વિચારના પ્રેરક એવા ઉપનિષદોના પ્રારંભે અને અંતે શાંતિપાઠ આપવામાં આવેલ છે. આમ, ઉપનિષદોનું અધ્યયન પરંશાંતિ માટે અનિવાર્ય છે. એ બાબત જ ઉપનિષદોની લોકભોગ્યતાકે ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરે છે.

મનુષ્ય સાંસારિક દુઃખોથી સંતપ્ત થઈ સૃષ્ટિના આદિકાળથી જ પરમ શાંતિ તથા શાશ્વત સુખની શોધ કરતો આવ્યો છે. સાંસારિક ભોગો શાશ્વત સુખ આપતા નથી અને આથી જ માયા કે અજ્ઞાનનો નાશ કરનારા ઉપનિષદોનું શરણ શાંતિ કે નિર્વાણ માટે અત્યંત જરૂરી બની રહ્યું છે.

ઉપનિષદના શાંતિપાઠ કે શાંતિમંત્રોમાં ઋષિ સમષ્ટિના કલ્યાણ ઉપર વધારે ભાર મૂકે છે. કેવળ પોતાનું જ નહિ પણ સમસ્ત વિશ્વનું બધી પ્રકારે કલ્યાણ થાય એવી કામના શાંતિમંત્રોમાં જોવા મળે છે.

ॐ પૂર્ણમ્ અદઃ પૂર્ણમ્ ઇદમ્, પૂર્ણાત્ પૂર્ણમ્ ઉદચ્યતે ।

પૂર્ણસ્ય પૂર્ણમ્ આદાય પૂર્ણમ્ એવ અવશિષ્યતે ॥

ॐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥'

ઈશાવાસ્યોપનિષદ્ નો આ શાંતિમંત્રપૂર્ણતાનો આગ્રહ સેવે છે. પૂર્ણતા એ ઈશ્વરનો વાચક છે. પૂર્ણતાથી ઉત્પન્ન થયેલું કશું પણ અપૂર્ણ હોતું નથી. પરમાત્માએ રચેલી સૃષ્ટિ, જીવ, જગત બધું જ પૂર્ણ છે. વ્યક્તિ આ વાસ્તવિકતા સમજે તો પૂર્ણતાનો આનંદ લઈ શકે છે. અપૂર્ણતાના દુઃખકે વિચારથી

મનુષ્ય હતાશ થઈ જાય છે. પરિણામે અશાંત બને છે. આથી જ ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદ પ્રસ્તુત શાંતિમંત્ર દ્વારા દેશ, સમાજ વગેરેને પૂર્ણ બનાવી વ્યક્તિને ગુણોના વિકાસ તરફ પ્રેરે છે. સંકુચિતતા કે ક્રૂપમંડૂકતાને દૂર કરવાનું પણ અહીં આહ્વાનજણાઈ આવે છે.

કઠોપનિષદ ના શાંતિપાઠમાં સુંદર ભાવો રહેલા છે. જ્ઞાન અને કેળવણી ગુરુ – શિષ્યનો સહકારી પ્રયત્ન છે. ગુરુ અને શિષ્યનાસુમેળભર્યા સંબંધોમાં જ્ઞાન અને ચારિત્ર્યનીઉત્કૃષ્ટતાની પ્રાપ્તિને શિક્ષણની વિભાવના તરીકે આ શાંતિપાઠ અભિવ્યક્ત કરે છે. ગુરુ શીશી વચ્ચેનો એક તાર છે. માનવ ઘડતર તરફ લઈ જતું જ્ઞાનનું આદાન-પ્રદાન ગુરુ-શિષ્યનાસંબંધની આવી પ્રેરણા પર આધાર રાખે છે. અને ગુરુ આપે છે અને શિષ્ય લે છે. અહીં માત્ર વિચારો કે માહિતીની જ આપ લે થતી નથી પણ જીવન જીવવાની કળા અને તે માટેની પ્રેરણા પણ રહેલી દેખાય છે. કઠોપનિષદની આ પ્રાર્થનામાં ગુરુ અને શિષ્ય બંને પ્રાર્થના કરે છે કે, ‘ અમારા બંનેની રક્ષા કરો, અમારા બંનેનું એક સાથે પાલન-પોષણ કરો, અમને બંનેને શક્તિ પ્રાપ્ત થાઓ, અમારા બંનેનું અધ્યયન તેજસ્વી બનો, અમે બંને એકબીજાનો દ્વેષ ન કરીએ.’

પરસ્પર દ્વેષ ન થાય, એક સમાન રીતે વિકાસ થાય તો ઈર્ષ્યા કે વેર- ઝેરને સ્થાન ન રહે. અહીં સમાનતા અને મનુષ્યકેસમાજના વિકાસને જોઈ શકાય છે.

ॐ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सहवीर्यं करवावहै ।

तेजस्वि नावधीतमस्तु । मा विद्विषावहै ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥²

કેનોપનિષદ નો શાંતિપાઠ મનુષ્યના સ્વાસ્થ્ય ઉપર વિશેષ ભાર મૂકે છે. અહીં મનુષ્યનાંબધાન જ અંગો પુષ્ટ બને એવી પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે. વાણી, પ્રાણ, નેત્ર, બળ અને સંપૂર્ણ ઇન્દ્રિયો પુષ્ટ અને સ્વસ્થ હોય તો જ આત્મકલ્યાણઅને એથી જ વિશ્વકલ્યાણ શક્ય છે. રોગી મનુષ્ય પીડામાંથી બહાર આવી શકતો નથી. શારીરિક કે માનસિક રોગો મનુષ્યનાવિકાસને રૂંધે છે. ‘પહેલું સુખ તે જાતે નર્યા’ એ ઉક્તિ આવા શાંતિપાઠોની જ દેન છે એ નિર્વિવાદ છે. અહીં ઈશ્વર અને ધર્મ સાથેના સતત જોડાણની પણ કામના છે.

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक् प्राणाश्चक्षुः श्रोत्रमयो बलमिन्द्रियाणिच सर्वाणि ।...³

પ્રશ્નોપનિષદ અને માંડુક્યોપનિષદ નો શાંતિપાઠ મૂલ્ય શિક્ષણ અને વ્યક્તિત્વ વિકાસની વાત કરી સમાજ અને રાષ્ટ્રને ઉત્તમ નાગરિક મળે એવી અભિલાષા વ્યક્ત કરે છે.

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयामदेवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाँस्तनूभिर्भयशेम देवहितं यदायुः ॥⁴

કાન દ્વારા કલ્યાણમય શબ્દોનું શ્રવણ કરવાની વાત ઉત્તમ ચરિતરો,કથાઓનાશ્રવણને સૂચવે છે. જે સાંભળીને ઉદ્વેગ જન્મે એવા કઠોર વચનો કે કૃત્સિત સાહિત્યની વાણીથીમનુષ્યે દૂર રહેવું જોઈએ. નેત્રો વડે હંમેશા શુભ જોવું જોઈએ. અશુભ કે ખરાબ ચિત્રો,ચલચિત્રોમનુષ્યના ચિત્તને પણ અશુદ્ધ કરે છે. શુભ જોવાનું અને સાંભળવાનું રાખીએ તો મન તંદુરસ્ત રહે અને આમ થતાં જ શરીર પણ નિરોગી અને પુષ્ટ બને અને માનુષી દીર્ઘાયુ બની સુખપૂર્વક રહી શકે.

સર્વ દેવોની અનુકંપા હોય,પ્રકૃતિના સમસ્ત તત્ત્વો કે દેવો સૌમ્ય હોય, શાંત હોય તેમજ કૃપા વરસાવનારા હોય તો વિશ્વમાં સુખ-સમૃદ્ધિ રેલાય આથી જ તૈત્તરિયોપનિષદ ઋષિઇન્દ્ર, સૂરિ,વરુણ, પિતૃઓ, વિષ્ણુ, બૃહસ્પતિ વગેરે સુખપ્રદ અને શાંતિપ્રદ થાય એવી પ્રાથનાઅવકાશીયગ્રહો તથા પ્રાકૃતિક તત્ત્વો હંમેશા કલ્યાણકારક બને, શાંત બને એમ સૂચવી સૃષ્ટિને ઉત્પાત્તોથીઊગારવા માટેની જાણે પ્રાર્થના કરતાં હોય એમ જણાય છે.⁵

ઐતરેયોપનિષદનો શાંતિપાઠ એકાગ્રતા, સતી, વાકસંયમ, શ્રદ્ધા, કાળજી જેવા ગુણો અથવા મૂલ્યોનું સિંચન કરે છે. ઋષિ કહે છે કે,‘હે પરમાત્મા, મારી વાગેન્દ્રિય મનમાં સ્થિર થાય, પ્રગટ સ્વરૂપ પરમેશ્વર મારા માટે પ્રકટ થાઓ, મારા માટે વેદનું જ્ઞાન લાવો, હું પહેલા સાંભળેલાજ્ઞાનને ભૂલી ન જાઉં, આ અધ્યયન દ્વારા દિવસ અને રાતને હું જોડી દઉં, હું નિયમાનુસાર બોલીશ,સત્યનું ઉચ્ચારણ કરીશ, તે પરબ્રહ્મ મારું રક્ષણ કરે, વક્તા અર્થાત મારા ગુરૂનું પણ રક્ષણ કરે.’⁶

અહીં પ્રગટ રીતે ઋષિ કે શિષ્યપોતાને માટે જ પ્રાર્થના કરે છે. છતાં વિશ્વનો પ્રત્યેક વ્યક્તિ પણ જો પોતાના માટે જ આવી પ્રાર્થના કરે તો દરેક વ્યક્તિ સત્યવક્તા, નિયમાનુસાર બોલનાર તથા જીવનાર, આધ્યાત્મિક બને પરિણામે વિશ્વમાં શાંતિ સ્થપાય.

પંડિત શ્રી રામ શર્મા આચાર્ય તેમના પુસ્તકે ‘108 ઉપનિષદો’માં શાંતિપાઠમાંઆવેલા મમ્, મયિ, અહમ્ વગેરે શબ્દોનો બહુવચન ફરક અર્થ લઈ વ્યક્તિમાં સમષ્ટિ સૂચવે છે. ઉપનિષદનાશાંતિપાઠોવ્યક્તિથીસંશતીનાકલ્યાણને જ સૂચવે છે.

શાંતિપાઠમાં અંતે આવેલ ઐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥ પદો પર પણ વિચારણા કરવી ઘટે. ઓમકાર સાથે શાંતિ શબ્દનું ત્રણવારનું ઉચ્ચારણ કેવળ શબ્દોનીપુનરુક્તિ નથી પણ નવીન ભાવો અને નવીન યાચનાઓનું સ્પષ્ટીકરણ છે. અ ડ મ થી બનેલ ઐ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ એમ ત્રણ સર્વોપરી શક્તિનું સૂચન કરે છે. યાચના ઉત્તમ જ નહિ સર્વોત્તમ પાસે જ કરાય. આ ત્રિપુટીમાં જ સર્વદેવોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. આમ,લાઘવપૂર્ણ રીતે ઐ શબ્દ વાણી, મન અને પ્રાણનું પણ સૂચન કરે છે. વાણી, મન અને પ્રાણ પણ શરીરમાં રહેલા દેવો છે. આ દેવો જો પ્રસન્ન રહે તો વ્યક્તિનું અને એથી વિશ્વનું કલ્યાણ સધાય. આથી જ બૃહદારણ્યકોપનિષદ માત્ર ઐ કારણે જ શાંતિપાઠ તરીકે રજૂ કરે છે.

શાન્તિ: નો ત્રિવિધ પ્રયોગ કરી ઉપનિષદકાર વિરાટ વિશ્વના સમસ્ત પદાર્થોનેઆવરી લે છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ માનવના આધિભૌતિક અર્થાતજરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ,ઉદભીજ એમ ચાર પ્રકારના પ્રાણીઓથી નિર્ભય બનાવે છે. આધિદૈવિક યક્ષ, રાક્ષસ, ગ્રહ, ઠંડી, ગરમી, વર્ષા, વાવાઝોડું, વીજળી, ભૂકંપ વગેરે સામે શાંતિ કે નિર્ભયતા સૂચવે છે. તો આધ્યાત્મિક શાંતિથી શારીરિક અને માનસિક શાંતિનું સૂચન છે. વ્યક્તિનાં શરીર અને મન સ્વસ્થ હશે તો વ્યક્તિ સ્વસ્થ બનશે, વ્યક્તિ સ્વસ્થ હશે તો કુટુંબ, સમાજ અને દેશ પણ સ્વસ્થ બનશે, કેટલું વિચારગાંભીર્ય!

સંદર્ભ :-

૧.ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદ,

૨.કઠોપનિષદ,

૩.કેનોપનિષદ,

૪.પ્રશ્નોપનિષદ, મળ્ડુક્યોપનિષદ,

૫.ૐ શં નો મિત્ર: શં વરુણ: | શં નો ભવત્વર્યમા | શં નો બૃહસ્પતિ: | શં નો વિષ્ણુરુરુક્રમ: | નમો
બ્રહ્મણે | નમસ્તે વાયો | ત્વમેવ પ્રત્યક્ષં બ્રહ્માસિ | ત્વમેવ પ્રત્યક્ષં બ્રહ્મ વદિષ્યામિ | ઋતં
વદિષ્યામિ | સત્યં વદિષ્યામિ | તન્મામવતુ | તદ્વક્તારમવતુ | અવતુ મામ્ | અવતુ વક્તારમ્
| ૐ શાન્તિ: શાન્તિ: શાન્તિ: ||

- તૈત્તરિયોપનિષદ

૬.ૐ વાઙ મે મનસિ પ્રતિષ્ઠતા મનો મે વાચિ પ્રતિષ્ઠિતભાદિરાવીર્મ ણ્ધિ | વેદસ્ય મ આણીસ્થ:
શ્રુતં મે ભા પ્રહાસી: | અનેનાધીતેનાહોરાત્રાન્સન્દધામ્પ્રુતં વદિષ્યામિ | સત્યં વદિષ્યામિ |
તન્મામવતુ | તદ્વક્તારમવતુ | અવતુ મામવતુ વક્તારમવતુ વક્તારમ્ ||

- એતરેયોપનિષદ

૭.108 ઉપનિષદ,સં. પં. શ્રી રામશર્મા આચાર્ય, બ્રહ્મવર્યસ,શાંતિફૂજ, ચતુર્થ આવૃત્તિ - 2004

ભારતમાં ન્યુ સ્ટાર્ટઅપ્સના આર્થિક પાસાઓ

ધર્મેન્દ્ર એમ. નકુમ

મદદનીશ પ્રાધ્યાપક

અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ

ડી.કે.વી. આર્ટ્સ એન્ડ સાયન્સ કોલેજ-જામનગર

પ્રસ્તાવના:

ઉદ્યોગ સાહસિક જોખમો વહન કરી નવા ઉદ્યોગોની સ્થાપના કરે છે, તેમાંથી નિષ્પન્ન થતા પુરસ્કારને પ્રાપ્ત કરે છે. વ્યવસાયની સ્થાપના સંબંધી પ્રક્રિયાઓ સાથે સંકળાયેલા ગુણને ઉદ્યોગ સાહસિકતા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, ટૂંકમાં ઉદ્યોગ સાહસિકોમાં રહેલ ગુણને ઉદ્યોગ સાહસિકતા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ઉદ્યોગ સાહસિકતા સાથે જોડાયેલ સૌથી મહત્વપૂર્ણ બાબત નવીનીકરણ છે. આ નવીનીકરણમાંથી નુતન ઉદ્યોગ સાહસિકતાનો ખ્યાલ વિકસિત બને છે. ઉદ્યોગ સાહસિક સામાન્ય રીતે એક નવપ્રવર્તકના રૂપમાં હોય છે, સાહસિક નવા વિચારો, નવી સેવાઓ, નવા ઉદ્યોગો, નવું ઉત્પાદન વગેરે અનેક નવીનીકરણ સાથે સંકળાયેલ બાબતોના કાર્યવાહકનો સ્ત્રોત છે. જ્યારે સાહસિક જોખમ ઉઠાવી દીર્ઘદ્રષ્ટિ દ્વારા નવા વિચારો, નવી પ્રોધોગીકી, નવી સેવા વગેરેને મૂર્તિમંત બનાવવામાં સફળ રહે છે, ત્યારે તે નફાના સ્વરૂપમાં પુરસ્કાર મેળવે છે, ત્યારે તેને નવા સાહસની સહરૂઆત (New Startups) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. શરૂ થતા નવા સાહસોની સફળતા કે નિષ્ફળતાનો આધાર અર્થતંત્રના આર્થિક પરીવેક્ષ ઉપર નિર્ભર છે. આર્થિક પરીવેક્ષમાં નવા ઉદ્યોગોની સ્થાપના સાથે જોડાયેલા વિવિધ આર્થિક પક્ષો અને પરિબલો વચ્ચેની જટિલ ક્રિયાપ્રતિક્રિયાને ઇકોસિસ્ટમ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

ભારતની જનસંખ્યા વર્ષ ૨૦૨૦માં ૧૩૭૮.૬ મિલિયન હતી તેમાંથી ૮૦૦ મિલિયન (કુલ વસ્તીના ૬૭ ટકા) જેટલી વસ્તીનો શ્રમદળમાં સમાવેશ થાય છે. આ સ્થિતિમાં ભારતમાં કામ કરનારી આ વસ્તીને રોજગારીની તકો ઉપલબ્ધ કરાવી વસ્તી વિષયક લાભાંશ મેળવવા ખુબ જરૂરી બની રહે છે. આ વસ્તી વિષયક લાભાંશ દેશની અર્થવ્યવસ્થાને મજબૂત બનાવવામાં તો મદદરૂપ બને જ છે, પરંતુ સાથે સાથે અર્થવ્યવસ્થાના પાયાના પ્રશ્નો પૈકી એક પ્રશ્ન બેરોજગારીના પ્રશ્નનો ઉકેલ પણ આપે છે. જો સમયસર આ કામ કરનારી વસ્તીને રોજગારીની તકો ઉપલબ્ધ ન થઈ શકે તો તેના કારણે આર્થિક અને રાજકીય પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થઈ શકે છે. ભારતમાં કામ કરનારી આ જનસંખ્યાને રોજગારીની તકો પૂરી પડી ડેમોગ્રાફિક ડીવીડન્ડ મેળવવા માટે સફળતા પૂર્વક નવા ઉદ્યોગોની સ્થાપના થાય તે ખુબ જરૂરી છે. ભારતમાં નવા ઉદ્યોગોની સ્થાપના સાથે સંકળાયેલ બીજાંબૂત શક્તિઓ અન્ય દેશોની સાપેક્ષમાં વિશેષ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. ભારત પાસે બુદ્ધિ ધન અન્ય દેશોની તુલનામાં વધુ છે. આ બુદ્ધિધનની બીજાંબૂત શક્તિઓને નવા સાહસોની સ્થાપના તરફ જો વળવામાં આવે તો તેના પરિણામે મોટાપાયે શ્રમદળમાં જોડાયેલ વસ્તીને રોજગારીની નવી તકો ઉપલબ્ધ કરાવી શકાય અને તેના દ્વારા વસ્તી વિષયક લાભાંશ

પણ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. ભારતની અર્થવ્યવસ્થાને એક નવી દિશા સાથે ઉંચાઈ પર પણ લઈ જઈ શકાય છે. નવા ઉદ્યોગોની સ્થાપના માટે જરૂરી બીજાંબૂત શક્તિઓનો કેટલો ઉપયોગ થશે તેનો આધાર દેશમાં ઇકોસિસ્ટમ કેવી છે, તેને કેવા પ્રોત્સાહનો પુરા પાડવામાં આવે છે, તેના ઉપર રહેલો છે.

આ સંસોધન અભ્યાસનો મુખ્ય હેતુ નવા સ્ટાર્ટઅપ્સના આર્થિક પાસાઓ જેવા કે ભારતમાં નવા સ્ટાર્ટઅપ્સની સંભવિત ક્ષમતાઓ, નવા સ્ટાર્ટઅપ્સ સમક્ષ રહેલા પડકારો અને તકોનો અભ્યાસ સાથે સંકળાયેલ છે. આ સંસોધન અભ્યાસમાં વર્ણનાત્મક અભ્યાસ પદ્ધતિને અનુસરવામાં આવી હોવાથી જરૂરી માહિતી માટે માહિતીના ગૌણ સ્ત્રોતનો ઉપયોગ કરી માહિતીનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે.

ભારતમાં ન્યુ સ્ટાર્ટઅપ્સની સંભવિત ક્ષમતાઓ:

ભારતમાં ઇકોસિસ્ટમ ૨૦૦૦ના દસકામાં પુરતું પરિપકવ નહોતું કારણ કે તેમાં મુખ્ય ભૂમિકા ધરાવતા રોકાણકારો, પોષક પેઢીઓ અને પ્રવેગક સંસ્થાઓનું પ્રમાણ ખુબ ઓછું જોવા મળી રહ્યું છે. પરંતુ આજે ખુબ ઝડપથી ન્યુ સ્ટાર્ટઅપ આવી રહ્યા છે, અને તેમની સંખ્યામાં પણ દિનપ્રતિદિન વધારો થતો જોવા મળી રહ્યો છે. આ ન્યુ સ્ટાર્ટઅપમાં સફળતાનો રેશિયો પણ ખુબ ઉંચો જોવા મળી રહ્યો છે. કારણ કે વર્તમાન સમયમાં ચોતરફથી વધુ ને વધુ સહીયોગ નવા સ્ટાર્ટઅપ્સને પ્રાપ્ત થઈ રહ્યો છે. ભારતમાં બેંચ્લોર આજે સ્ટાર્ટઅપનું પ્રાથમિક કેન્દ્ર બની ગયું છે. આ ઉપરાંત મુંબઈ અને એન.સી.આર. જેવા શહેરો અને વિસ્તારોમાં પણ નવા સાહસો સફળતા પૂર્વક વિકાસ પામી રહ્યા છે. ભારતમાં ન્યુ સ્ટાર્ટઅપને બે ભાગમાં વહેંચી શકાય (૧) ટેકનીકલ સ્ટાર્ટઅપ અને (૨) નોન ટેકનીકલ સ્ટાર્ટઅપ

ભારતમાં નવા સ્ટાર્ટઅપ્સ માટેની તકો:

નવા સાહસો શૂન્યઅવકાસમાં વિકાસ પામી શકતા નથી, તેમના માટે જરૂરી પોષક ધંધાકીય આર્થિક વાતાવરણ ખુબ અગત્યનું બની રહે છે. જેમાં વૃદ્ધિ ચાલક પરિબલો ખુબ અગત્યના હોય છે. આ પરિબલોમાં આર્થિક સુધારાઓ, બજારના વલણો, તકનીકી પરિવર્તનની અસરો, સરકારના વર્તનમાં આવેલ પરિવર્તનો, મોટા એકમોની ભૂમિકા અને સામાજિક પરિવર્તનો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

1.ભારતીય બજારમાં સ્ટાર્ટઅપ્સને અવકાશ:

ભારતીય બજારને એક ઉભરતા બજાર તરીકે વિશ્વમાં જોવામાં આવી રહ્યું છે. આ સંદર્ભે ભારતના ન્યુ સ્ટાર્ટઅપ માટે વિકાસની મોટી સંભાવનાઓ પણ રહેલી છે. ભારતની ૧૩૭૮.૬ મીલીયન જેટલી વસ્તીના કારણે ભારતમાં નોંધપાત્ર મોટા બજારોનો અવકાશ રહે છે. ભારતે બજાર આધારિત મુક્ત અર્થતંત્ર અપનાવ્યા બાદ ભારતનું અર્થતંત્ર વધુ ગતિશીલ બન્યું છે, અને તેના પરિણામે ભારતમાં ૨૦૧૮માં GDP વૃદ્ધિ દર ૭.૦ ટકા જેટલો રહેવા પામ્યો હતો. ભારતીય અર્થવ્યવસ્થા વિશ્વમાં સૌથી મોટી ઉભરતી અર્થવ્યવસ્થા પૈકી એક અર્થવ્યવસ્થા છે. તેથી ભારતીય અર્થવ્યવસ્થા ન્યુ સ્ટાર્ટઅપ માટે એક મોટી તક પ્રદાન કરનાર અર્થવ્યવસ્થા ગણાય છે. ભારતીય અર્થવ્યવસ્થા જેમ જેમ વિકાસ પામી રહી છે, તેમ તેમ ભારતમાં આવક અને ખરીદશક્તિ સતત વધી રહી છે, જેનાથી બજારમાં વપરાશનું પ્રમાણ પણ વધતું રહ્યું છે. આ ઉપરાંત ભારતની અડધાથી વધુ વસ્તી ૨૫ વર્ષથી ઓછી વયની છે, અને આ વસ્તીમાં યુવાનો મહત્વકાંક્ષી પણ છે. ભારતમાં સંસ્કૃતિ, જાતિ અને ધર્મમાં રહેલી વિવિધતા સ્ટાર્ટઅપ માટે અભિશાપ અને આશીર્વાદ બંને સાબિત થઈ શકે તેમ છે. કેટલાક સ્ટાર્ટઅપ અમુક વિસ્તારો, સંસ્કૃતિ

અને પ્રદેશ પુરતા માર્યાદિત હોવાથી તેની કામગીરી અમુક વિસ્તાર પુરતી જ માર્યાદિત રહે છે. જો નવા સ્ટાર્ટઅપ કેટલાક સમસ્યાઓને ઉકેલવામાં સફળ બને તો વિદેશમાં પણ સફળતા પૂર્વક કામગીરી બજાવી શકે છે.

2. અનુકૂળ તકનીકી પરિવર્તન:

ભારતમાં ગરીબી દૂર કરે અને મોટી સંખ્યામાં લોકોને લાભ પ્રાપ્ત થાય તેવા નવીન ઉકેલોની ભારે જરૂરિયાત છે. ભારતના સંસાધનના અવરોધો અને તેના ધોરણોને ધ્યાનમાં રાખી ઓછા ખર્ચે ઉચ્ચ અસરવાળા ઉકેલો ખુબ જરૂરી છે અને આ પ્રકારના ઉકેલો માટે ટેકનોલોજી સાથે સંકળાયેલા સ્ટાર્ટઅપ નિર્ણાયક ભૂમિકા ભજવી શકે તેમ છે. ભારતમાં દિનપ્રતિદિન ગ્રાહકો સુધી પહોંચાવાનું ખર્ચ ઘટતું ગયું છે, એક સમય હતો કે જ્યારે ગ્રાહકો સુધી પહોંચવા માટે ભૌતિક આંતરમાળખાની આવશ્યકતા રહેતી હતી, જેનું ખર્ચ ખુબ મોટું હતું, નાના એકમો માટે તે પહોંચ બહારનું હતું. જેના કારણે ગ્રાહકો મેળવવાનું ખર્ચ પણ ઘણું ઊંચું આવતું હતું. પરંતુ સમયની સાથે તકનીકી ફેરફારો થાય અને છેલ્લા કેટલાક દાયકામાં ડીજિટલ ટેકનોલોજી વિકાસ પામતા ખર્ચ ઘણું નીચું આવ્યું છે. સ્ટાર્ટઅપની સફળતાનો આધાર બજાર પ્રવેશ તેમજ ગ્રાહકોને ઓળખ ઉપર આધારિત હોય છે. વાણિજ્ય વ્યવહારમાં ગ્રાહકની ઓળખ કરવાનું કામ ખુબ કપરું હોય છે. વર્તમાન સમયમાં ડીજિટલ સાધનો વ્યાપક પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ થતા હોવાથી ગ્રાહકોની ઓળખ, ચકાસણી અને ડીજિટલ ચુકવણી ખુબ સુગમ બની છે. ડીજિટલાઈઝેશનના પરિણામે કંપનીઓને તેમના ગ્રાહકોની માહિતી પ્રમાણિત કરવાનું કાર્ય ઘણું સરળ બની ગયું છે. ભારતમાં સરકારે પણ નાણાકીય સેવાઓને ડીજિટલ બનાવી ડીજિટલ ચૂકવણીઓ વિસ્તૃત બનાવી છે. આમ ભારતની વસ્તીનો મોટો ભાગ ડીજિટલ ચુકવણી માટે સક્ષમ બન્યો છે, તેમજ સરકારી લાભો અને સબસીડીની ચૂકવણીઓ પણ ડીજિટલ બનાવવામાં આવી છે. ભારતમાં હવે ડીજિટલાઈઝેશન ઔપચારિક અર્થતંત્રનો એક ભાગ બની ચુક્યું છે. જે ભારતને ૨૧મી સદીના ડીજિટલ અર્થતંત્રમાં આગળ વધવામાં મદદ કરશે. ૨૦૧૬માં થયેલ નોટબંધીની પણ વ્યાપક અસરો સ્ટાર્ટઅપ ઉપર નોંધાયેલ જોવા મળી છે.

3. રાજ્ય દ્વારા અપાતા પ્રોત્સાહનોમાં વધારો:

૨૦૧૪થી રાજ્યમાં સરકારે તેની યોજનાઓમાં ડીજિટલ રૂપાંતરણને સ્થાન આપ્યું છે. કેન્દ્ર સરકાર તેમજ રાજ્ય સરકારો સ્ટાર્ટઅપ્સને આર્થિક વૃદ્ધિના એક એન્જીન તરીકે વધુને વધુ કેન્દ્રસ્થાન આપી રહી છે. કેમ કે આ પ્રકારના સ્ટાર્ટઅપ્સના પરિણામે રોજગારીની વધુ નવી તકો સર્જન થાય છે, અને બેરોજગારીના ઉચ્ચ દરને ઘટાડવામાં મદદ મળશે તેવી ધારણા સેવવામાં આવી રહી છે. ભારતમાં વર્ષ ૨૦૧૮માં રોજગારીની નવી ઉભી થયેલ તકોમાં ૨.૬૪ ટકા જેટલો હિસ્સો સ્ટાર્ટઅપ્સનો રહેવા પામ્યો છે. કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા સ્ટાર્ટઅપ્સને પ્રોત્સાહનો પુરા પાડવા માટે વિવિધ પ્રકારના પ્રયાસો કરવામાં આવી રહ્યા છે. જેમાં એક મજબૂત ઇકોસિસ્ટમ બનાવવા માટે ૨૦૧૬માં “સ્ટાર્ટઅપ ઇન્ડિયા” જેવી યોજનાઓનો અમલ શરૂ કરવામાં આવ્યો છે. જેના એક ભાગ તરીકે રૂ. ૧૦૦ બિલીયનનું ભંડોળ, ઇન્ફ્યુબેટર (સ્ટાર્ટઅપ્સને મદદ કરનારા) માટે નાણાકીય સહાય, ટીકરીંગ પ્રયોગશાળાની સ્થાપના, કરવેરામાં છૂટછાટો તેમજ સાહસોનો સ્થપના માટે સરળ ઓળખ પ્રક્રિયાનો સમાવેશ થાય છે. ડીપાર્ટમેન્ટ ઓફ ઇન્ડસ્ટ્રીયલ પોલીસી એન્ડ પ્રમોશન (DIPP) પ્રમાણે ૬૬૦ સ્ટાર્ટઅપ્સને ધંધાકીય સહાયતા મળી છે, ૧૩૨ જેટલા સ્ટાર્ટઅપ્સને નાણાકીય ભંડોળ પૂરું પાડવામાં આવ્યું છે.

4. મોટા સાહસોને નવપ્રવર્તન સાથે જોડવાનો નવો અભિગમ

જેમ જેમ મોટા સાહસો માત્રને માત્ર નવીનતા માટે પોતાના આંતરિક જ્ઞાન ઉપર આધાર રાખે છે અને બધું જાતે જ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, ત્યારે તેમની મુશ્કેલીઓ પ્રતિદિન વધતી જાય છે, કારણ કે આજે ધંધાકીય વાતાવરણ વધારે પરિવર્તનશીલ અને અનિશ્ચિત બની રહ્યું છે. આ સાહસોએ ઉદ્યોગમાં સતત થતા ફેરફારોને સમજવા અને નીતદીન થતા અમુલ પરિવર્તનો સાથે તાલમેલ સ્થાપિત કરવાનું ઘણું મુશ્કેલ બની રહ્યું છે. આમ જેમ જેમ આંતરિક નવપ્રવર્તન ઓછું સુસંગત બની રહ્યું છે, તેમ આ પરિસ્થિતિમાં મોટા સાહસોનો અભિગમ ખુલ્લા નવપ્રવર્તન (નવપ્રવર્તન માટે બાહ્ય સ્ત્રોતના ઉપયોગ) તરફ વધતો જાય છે. બદલાયેલા પરીવેક્ષમાં મોટા સાહસો પોતાના એકમોમાં નવપ્રવર્તન માટે સ્ટાર્ટઅપ્સનો સહારો લઈ રહ્યા છે. આ સાહસો સ્ટાર્ટઅપ્સ સાથે ભાગીદારી કરવા માટે આગળ આવી રહ્યા છે, અને ન્યુ સ્ટાર્ટઅપ્સને વિશિષ્ટ સંસાધનો પુરા પડી અને આધાર પૂરો પડી રહ્યા છે. સ્ટાર્ટઅપ્સ સાથેની ભાગીદારી આજે બંને માટે ફાયદાકારક બની રહી છે, થોડા વર્ષો પહેલા આ પ્રકારની ભાગીદારી માટે જે વલણો હતા તેમાં હવે આમૂલચૂલ પરિવર્તન આવ્યું છે.

5. સમાજનો ઉદ્યોગ સાહસિકતા પ્રત્યે બદલાતો દ્રષ્ટિકોણ

જે જોખમો વહોરીને નવા વિચારોને વ્યવહારમાં આમલમાં મૂકી શકે છે, તેઓ તકનો લાભ લઈ શકે છે. ભારતમાં મોટા ભાગના સ્ટાર્ટઅપની સ્થાપના કરનારાઓ મજબુત સ્વપ્રેરણાઓ ધરાવે છે, આ સાહસિકોમાં સ્વપ્રેરણાઓ જુસ્સો, જીજ્ઞાસા, સમસ્યાના નિરાકરણથી પ્રાપ્ત સંતોષ અને સમાજમાં પરિવર્તન લાવવાની ઈચ્છાથી પ્રેરિત જોવા મળી રહી છે. કેટલાક સ્ટાર્ટઅપ્સના સ્થાપકો સ્થિર નોકરી અને ઉચ્ચા વેતનો પ્રાપ્ત થતા હોવા છતાં પણ તમની સર્જનાત્મક શક્તિઓના ઉપયોગ માટે અવરોધક વાતાવરણ હોવાથી તેઓમાં કોર્પોરેટ સંસ્કૃતિથી દુર થવાનું વલણ જોવા મળી રહ્યું છે. ભારતીય સમાજમાં કેટલીક સફળ યુનિકોર્ને પ્રચાર માધ્યમોનું ધ્યાન આકર્ષિત કર્યું છે, આ પ્રચાર માધ્યમોએ સમાજમાં ઉદ્યોગ સાહસિકતાની એક અલગ છબી પ્રસ્થાપિત કરી છે. ભારતમાં કેટલાક સાહસિકોતો આજે સ્ટાર્ટઅપ્સ હીરો બની ગયા છે. આ બધાના પરિણામ સ્વરૂપે આજે સમાજમાં ઉદ્યોગ સાહસિકતાની સ્વીકાર્યતા અને લોકપ્રિયતા ખુબ વધી ગઈ છે.

ભારતમાં નવા સ્ટાર્ટઅપ્સ સમક્ષ પડકારો:

સમગ્ર વિશ્વમાં સ્ટાર્ટઅપ્સ સાથે સંકળાયેલા કેટલાક પડકારો જોવા મળી રહ્યા છે, પરંતુ ભારતના આર્થિક અને વ્યાપારિક પરીદૃશ્યમાં કેટલાક વિશિષ્ટ પડકારો જોવા મળી રહ્યા છે.

1. ભારતમાં સ્ટાર્ટઅપની સ્થાપના અને કદ વિસ્તાર સંબંધી પડકારો:

ભારતમાં ન્યુ સ્ટાર્ટઅપના સંસ્થાપકો ટેકનીકલ પૃષ્ઠભૂમિ તો ધરાવે છે, પરંતુ તેઓ વ્યવસાયિક જ્ઞાન પુરતું ધરાવતા હોતા નથી. સ્ટાર્ટઅપની સ્થાપના માટે સૌથી અગત્યની આવશ્યકતાઓ ટીમના સભ્યોની પસંદગી અને સંચાલન, ગ્રાહકો સાથે વ્યવહાર અને વેચાણ વ્યૂહરચનાનો વિકાસ જેવી બાબતો હોય છે. સ્ટાર્ટઅપ ચલાવા માટે નોંધપાત્ર કાર્યકારી મૂડીની આવશ્યકતા રહે છે, જો કે કેટલાક સ્ટાર્ટઅપ સ્થાપકો પોતાની બચતો દ્વારા કે મિત્રો અને પરિવારજનોની મૂડીનો ઉપયોગ કરી કાર્યકારી મૂડી માટે સ્વ-ભંડોળ ઊભું કરી શકતા હોય છે, તો કેટલાક સ્થાપકો ગ્રાહકોનો આધાર લઈ સ્ટાર્ટઅપનો વિકાસ કરી શકતા હોય છે, આ પરિસ્થિતિમાં બાહ્ય રોકાણની આવશ્યકતા રહેતી નથી. પરંતુ જ્યારે સ્ટાર્ટઅપના કદનો વિકાસ

કરવાનો હોય છે, ત્યારે સારા એવા પ્રમાણમાં મૂડીની આવશ્યકતા ઉભી થાય છે, આ પરિસ્થિતિમાં કેટલાક સ્ટાર્ટઅપ્સ સ્થાપકો રોકાણકારોને શોધવાનું શરૂ કરે છે, આ પરિસ્થિતિમાં તેમની પેદાશનો હકારાત્મક પ્રતિભાવ મળતો હોવા છતાં પણ રોકાણકારોને શોધવા અને પર્યાપ્ત ભંડોળ ઊભું કરવું ખુબ મુશ્કેલ છે.

2.ગ્રાહકોમાં વિવિધતા અને તેમના વિશે અપૂરતી સમજ:

ભારતીય ગ્રાહકો સંસ્કૃતિ, ભાષાઓ, જાતી અને ધર્મની બાબતમાં અત્યંત વૈવિધ્યતા ધરાવે છે. પરિણામે નવા સ્ટાર્ટઅપ કે જે સમસ્યાઓના નિરાકરણ પુરા પડે છે અને જેઓ તેમનો ઉપયોગ કરનાર ગ્રાહકો છે તેમની વચ્ચે માહિતીમાં ઘણી અસમાનતા અને અંતર જોવા મળી રહ્યું છે. સ્ટાર્ટઅપ્સના સ્થાપકોએ આ અંતર દૂર કરી ગ્રાહકો અને તેમની જરૂરિયાતો વિશે ઊંડાણ પૂર્વકની સમાજ વિકસિત કરવાની આવશ્યકતા છે, જે ભારતમાં ઘણું મુશ્કેલ છે. મોટા ભાગના સ્ટાર્ટઅપ સ્થાપકો સુશિક્ષિત સમાજ અને મહાનગરોમાંથી આવે છે, જ્યારે ગ્રાહકનો મોટો હિસ્સો ગ્રામિણ વિસ્તાર સાથે સંકળાયેલો છે, જેના કારણે સ્ટાર્ટઅપ્સ અને ગ્રાહકો વચ્ચે યોગ્ય જોડાણ જોવા મળતું નથી સાથે સાથે સ્ટાર્ટઅપ્સમાં ગ્રાહક વિશે પુરતી સમાજનો આભાવ જોવા મળી રહ્યો છે.

3.બજાર પ્રવેશની સમસ્યા:

ભારતના બજારોમાં પહેલેથી જ મોટી અને અનુભવી કંપનીઓ હાજર હોય છે, આ મોટી કંપનીઓની સામે સ્પર્ધામાં નવા સ્ટાર્ટઅપ માટે બજાર પ્રવેશની ઘણી મુશ્કેલીઓ ઉભી થાય છે. અર્થાત નવા સ્ટાર્ટઅપ માટે ભારતીય બજારમાં સ્પર્ધાત્મક પરિદૃશ્ય પહેલેથી જ ઉપસ્થિત છે. બજા બાજુ હયાત મોટા સાહસો અમલદારશાહી નિયમો સાથે વ્યવહાર કરવામાં વધારે સક્ષમ છે, જ્યારે તેની સામે નવા સ્ટાર્ટઅપ અમલદારશાહી સામે વ્યવહાર કરવામાં પૂરતા સક્ષમ જોવા મળતા નથી. જો નવા સ્ટાર્ટઅપને મોટી કંપનીઓ દ્વારા ટેકો આપવામાં આવે તો ભારતીય બજાર કબજે કરવાનું વધુ સરળ બને છે. આ ઉપરાંત જો નવા સ્ટાર્ટઅપ નવી વસ્તુઓ કે નવા બજાર ભાગો વિકસાવે તો પણ ભારતમાં ગ્રાહકોની વસ્તુ કે સેવાઓ વિશેની માન્યતા, સમાજ વગેરેને કારણે આ ગ્રાહકોને વસ્તુ કે સેવાના વપરાશ માટે વિશ્વાસમાં લેવા ઘણા મુશ્કેલ છે. ભારતમાં ગ્રાહકોની આવકમાં વધારો થાય છતાં પણ તેઓ પ્રણાલિકાગત કારણોસર ભાવ સંવેદનશીલ હોય છે, જેથી તેઓ નવી વસ્તુઓ અને સેવાઓ માટે કિંમત ચુકવવાની ઓછી તૈયારીઓ દર્શાવતા હોય છે. જેમાં ખાસ કરીને ગ્રાહકો કા તો કિંમતમાં કેટલીક છૂટછાટની અપેક્ષાઓ રાખતા હોય છે, અથવા ચાઈના પાસેથી સસ્તી વસ્તુઓ ખરીદતા હોય છે, આ પરિસ્થિતિમાં નવા સ્ટાર્ટઅપ્સ માટે ગ્રાહકોને પોસાઈ તેવી રીતે વસ્તુઓ અને સેવાઓ પૂરી પાડવાનો એક પડકાર ઉભો થયા છે. જેના કારણે ઘણીવખત નવા સ્ટાર્ટઅપ્સને ગુણવત્તાની બાબતમાં પણ બંધછોડ કરવાની પરિસ્થિતિ પણ ઉભી થાય છે.

4.કુશળ શ્રમદળના પડકાર:

નવા સ્ટાર્ટઅપ્સમાં કારકિર્દી માટે કોઈ આકર્ષક વિકલ્પ શરૂઆતમાં જોવા મળતો નથી, કારણ કે સ્ટાર્ટઅપ નિષ્ફળ પણ થઈ શકે છે, માટે મોટાભાગના તાલીમ પામેલ માનવબળ મોટી કંપનીઓમાં કામ કરવાનું પસંદ કરે છે, જેમાં વધુ સ્થિરતાની ખાતરી મળતી હોય છે. આ ઉપરાંત સ્ટાર્ટઅપમાં પ્રતિષ્ઠા અને વળતરની બાબતમાં પણ કોઈ ખાસ વધારાનું પ્રાપ્ત થતું નથી, જે મોટી કંપનીઓમાં પ્રાપ્ત થાય

છે. માટે જેઓ શરૂઆતમાં સ્ટાર્ટઅપમાં કામ કરવાનું શરૂ કરે છે, તે થોડા સમયબાદ તેમાં ફેરફાર કરે છે અને તેઓ પણ મોટી કંપનીઓ તરફ વળે છે. સ્ટાર્ટઅપ માટે જરૂરી કુશળ શ્રમ પણ પુરતા પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત હોતો નથી. કારણ કે સ્ટાર્ટઅપ્સ માટે જરૂરી કુશળતાઓની તાલીમ શૈક્ષણિક ક્ષેત્ર દ્વારા આપવામાં આવતી હોતી નથી, કારણ કે જેટલી ઝડપથી ટેકનોલોજી અને જરૂરિયાતો બદલાઈ છે, તેટલી ઝડપથી અને તેવા ફેરફારો શિક્ષણક્ષેત્રમાં થતા હોતા નથી, પરિણામે આપવામાં આવતું શિક્ષણ અને નોકરીઓ માટે જરૂરી કુશળતા વચ્ચે કેટલુંક અંતર ઊભું થાય છે. માટે નવા શ્રમદળમાં જોડતા અંગતુકો માટે રોજગારી મેળવવાનું સરળ રહેતું નથી. જ્યારે આ પરિસ્થિતિમાં સ્ટાર્ટઅપ્સને નવા શ્રમિકોને તાલીમ આપવા નોંધપત્ર સમય અને નાણાંકિય ખર્ચ કરવું પડે છે. ભારતમાં અમલદારશાહી અને વિઝાની આવશ્યકતાઓને કારણે ભારતની બહારથી શ્રમિકોને નોકરીએ રાખવા મુશ્કેલ બને છે. તો બીજી બાજુ સિંગાપોર જેવા વિદેશી સ્થળોએ જ્યાં વધુ વેતન અને ઊંચું જીવનઘોરણથી આકર્ષાયને ઉચ્ચ લાયકાત ધરાવતા કુશળ અને નિષ્ણાત શ્રમ નોકરીઓ માટે વિદેશ જાય છે, આમ ભારતીય સ્ટાર્ટઅપ્સ હજુ આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રતિભાને આકર્ષી શક્યું નથી.

5. જટિલ નિયમનકારી માળખું:

ભારતમાં સરકારે નવી નીતિઓ દ્વારા સ્ટાર્ટઅપ્સ માટે જરૂરી એવા વ્યવસાયિક વાતાવરણને સરળ બનાવવા માટે મોટા ફેરફારો કાર્ય છે, તેમ છતાં પણ હજુ આ વ્યવસાયિક વાતાવરણમાં મુશ્કેલીઓ, બિનકાર્યક્ષમતા અને અનિશ્ચિતતા જોવા મળી રહી છે. વિશ્વ બેંકના ઇઝી ઓફ ડુઈંગ બીઝનેસ ઇન્ડેક્સમાં ભારત ૧૯૦ દેશોમાં ૭૭માં ક્રમે આવે છે, તે જ પ્રમાણે બીઝનેસ રેન્કિંગ ઇન્ડેક્સમાં ૧૯૦ દેશોમાંથી ૧૩૭માં ક્રમે આવે છે. ભારતીય વહીવટી અને નિયમનકારી સંસ્થાઓમાં ઘણી ક્ષતિઓ જોવા મળી રહી છે, જેની વિપરીત અસરો ભારતમાં સ્ટાર્ટઅપ્સ ઉપર પડી રહી છે. વહીવટી અને નિયમનકારી સંસ્થાઓ દ્વારા જરૂરી પ્રક્રિયાઓમાં હજુ પણ ખુબ લાંબો સમય લાગે છે, તેમજ સાથે સાથે આયોજન પણ એટલું સુદૃઢ જોવા મળી રહ્યું નથી. નિયમોમાં અચાનક ફેરફારો થાય છે, ત્યારે તે અંગેની સૂચનાઓ પણ વ્યવસ્થિત રીતે પ્રાપ્ત થતી હોતી નથી, જેના કારણે સ્ટાર્ટઅપ્સમાં નિરાશાજનક ઉકેલો તરફ જવું પડે છે, જેમાં તેનો મુલ્યવાન સમય વેડફાઈ છે. સરકાર દ્વારા સ્ટાર્ટઅપની સ્થાપના માટે જરૂરી કાનૂની પ્રક્રિયાઓ અને નોંધણીની બાબતમાં ઉતાવળ કરવામાં આવે છે, છતાં પણ પ્રક્રિયા સામાન્ય રીતે લાંબી અને ખર્ચાળ બની જાય છે. કેટલીક વખત જેમાં મંજૂરીની જરૂર છે, તેમાં ઉચ્ચ પ્રવેશ અવરોધો જોવા મળે છે. કાનૂની સ્થાપના પૂર્ણ થયા પછી કર મુક્તિ અને વધુ લાભો મેળવવા માટે સ્ટાર્ટઅપની ઔપચારિક નોંધણી જરૂરી છે. જેના માટે સરકારના કેટલાક માપદંડો છે, જે આગાઉ વધારે કડક હતા જેમાં હવે થોડો ઘટાડો થયો છે, પરંતુ આ માપદંડોની પૂર્તિ કરવી પણ સ્ટાર્ટઅપ્સ માટે મુશ્કેલ બની જતી હોય છે, જના કારણે પણ કેટલાક સ્ટાર્ટઅપ્સ નિષ્ફળ જાય છે.

ગ્લોબલ એન્ટરપ્રેન્યોરશિપ મોનિટર રીપોર્ટ 2021-2022 :

Global Entrepreneurship Monitor 2021-2022 Global Reportના કેટલાક અવલોકનનો અભ્યાસ કરવાથી ખ્યાલ આવે છે કે ભારતીય ઇકોસિસ્ટમમાં કેવા ફેરફારો નોંધાયા છે. ઉદ્યોગ સાહસિકતા સંબંધિત બે સૂચકાંક TEA અને EBO બંનેમાં ૨૦૨૦માં ભારતનું પ્રદર્શન કઈ ખાસ સારું જોવા મળ્યું નહોતું. પરંતુ ૨૦૨૧માં તેમાં આમૂલચૂલ પરિવર્તન જોવા મળી રહ્યું છે. TEA(Total early-stage

Entrepreneurial Activity)માં ભારતનું પ્રદર્શન ૨૦૨૦માં ૫.૩ ટકા જેટલું હતું તે વધીને ૧૪.૪ ટકા જેટલું જોવા મળી રહ્યું છે, જ્યારે EBO (Established Business Ownership)માં ૨૦૨૦માં ભારતનું પ્રદર્શન ૫.૯ ટકા હતું તે વધીને ૨૦૨૧માં ૮.૫ ટકા જેટલું જોવા મળી રહ્યું છે.

ભારતમાં ૨૦૨૦થી ૨૦૨૧ના એક વર્ષના સમયગાળ દરમિયાન ભારતના ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ પ્રમોશન ઓફ ઇન્ડસ્ટ્રી એન્ડ ઇન્ટરનલ ટ્રેડ (DPIIT)માં લગભગ ૨૦,૦૦૦ જેટલા નવા સ્ટાર્ટઅપ્સ નોંધાયા હતા, જ્યારે તેની સામે ૨૦૧૬ થી ૨૦૨૦ના ચાર વર્ષના સમયગાળા દરમિયાન લગભગ ૩૦,૦૦૦ જેટલા નવા સ્ટાર્ટઅપ્સ નોંધાયા હતા. અહીં સ્પષ્ટપણે જોવા મળે છે કે ભારતમાં ૨૦૨૦-૨૧ દરમિયાન ઉદ્યોગસાહસિક પ્રવૃત્તિમાં આમૂલ પરિવર્તનો નોંધાયેલા છે. આ ઉદ્યોગસાહસિકતા સંબંધી ફેરફારો કદાચ એટલે પણ જોવા મળી રહ્યા હોય કે Covid-19 બાદ આર્થિક જગતમાં જે અનિશ્ચિત અને નુકશાનકારક પરિવર્તનો નોંધાયા છે, તેના કારણે લોકો નોકરી કરતા પોતાના સ્વતંત્ર ધંધા રોજગારી તરફ વધતું જતું વલણ પણ હોઈ શકે છે. GEMના આવકના આધારે અર્થતંત્રના વર્ગીકરણ અનુસાર ભારતનો સમાવેશ માથાદીઠ GDP ૨૦,૦૦૦ ડોલર કરતા ઓછું હોય તેવા સી-સ્તરના અર્થતંત્રમાં સમાવેશ થાય છે. આ સી-સ્તરના અર્થતંત્રોમાં ૭૭.૬ ટકા પ્રતિભાવો સાથે રોગચાળામાં તકો શોધનાર સૌથી પ્રથમ ક્રમ ધરાવનાર દેશ ભારત છે. સર્વે પ્રમાણે ભારતમાં ૨૦૨૦માં રોગચાળાના પરિણામે કુટુંબોની આવકમાં ઘટાડો નોંધાયો હતો, આ પરિસ્થિતિમાં નવા વ્યવસાયો શરૂ કરવા માટે બે મોટી સમસ્યાઓ ઉભી થાય છે, એક રોકાણ માટે નાણા મેળવવા અને બીજી ઉત્પાદિત વસ્તુઓ અને સેવાઓ માટે બજાર મેળવવું. આ પ્રકારની પ્રતિકુળ સ્થિતિમાં નવા સ્ટાર્ટઅપ્સને ઘણી બધી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડતો હોય છે.

ભારતમાં નવા સાહસો કે નવા સ્ટાર્ટઅપ્સ માટે ઘણી મુશ્કેલીઓ હોવા છતાં પણ TEAનો દર ઉચ્ચો જોવા મળે છે, ભારતમાં ઉદ્યોગ સાહસિકતાના વિકાસ માટેની શરતો એકદમ મજબૂત જોઈ શકાય છે. નવા સ્ટાર્ટઅપ્સ માટે જરૂરી ઇકોસિસ્ટમ માટેના કેટલાક ધોરણો જો તપાસીએ તો C-લેવલના અર્થતંત્રોમાં ભારત મોટાભાગના ધોરણોમાં અગ્રેસર જોવા મળી રહ્યો છે. ઉદ્યોગસાહસિક માટે જરૂરી ધિરાણની વ્યવસ્થા બાબતે (૫.૦ પોઈન્ટ), ધિરાણ માટેનો પ્રવેશ (૪.૭ પોઈન્ટ), બંને નવા સ્ટાર્ટઅપ્સના વિસ્તરણ માટે ખુબ જ નિર્ણાયક જોવા મળે છે. સી-સ્તરના અર્થતંત્રોમાં GEM (Global Entrepreneurship Monitor-૨૦૨૧-૨૨)ના તમામ ધોરણોમાં સૌથી ઊંચા આંકો પ્રાપ્ત થાય છે. જેમાં કેટલાક માપદંડોમાં પ્રાપ્ત થયેલ સ્કોર તપાસીએ તો ખ્યાલ આવે છે કે સરકારી નીતિની માળખાકીય શરતોની સુસંગતતા અને તેનું સમર્થન (૫.૩ પોઈન્ટ), સરકારની કરનીતિ અને વહીવટી નીતિ (૪.૭ પોઈન્ટ) જેમાં ભારતે સૌથી વધુ સ્કોર પ્રાપ્ત કર્યો છે. સરકારના ઉદ્યોગ સાહસિકતા સંબંધી કાર્યક્રમો (૪.૮ પોઈન્ટ) સાથે બીજા ક્રમે ભારત જોવા મળે છે. ભારતમાં ઇકોસિસ્ટમ માટેના જરૂરી ધોરણોમાં સી-સ્તરના અર્થતંત્રોમાં ભારતનો ઉચ્ચો આંક ઉદ્યોગસાહસિકો માટે એક મજબૂત જાહેર-ખાનગી ભાગીદારી વ્યવસ્થાતંત્ર તરફ નિર્દેશ કરે છે, જે સૂચવે છે કે અર્થતંત્ર જેમ વિસ્તાર પામે છે તેમ તેમ નવા સ્ટાર્ટઅપ સાથે સંકળાયેલા ઉદ્યોગસાહસિકતા વધુ પ્રબળ બને છે. ભારત જેવી મોટી અર્થવ્યવસ્થામાં બજાર માંગને પહોંચી વળવા માટે ઉદ્યોગસાહસિકો માટે ગુણવત્તાયુક્ત આંતરમાળખાની પહોંચ યાવીરૂપ બની શકે તેમ છે.

સારસંક્ષેપ

Covid-19, અર્થતંત્રમાં વિમુદ્રીકરણ અને ડીજીટલ અર્થતંત્ર તરફ થતા ફેરફારોની વ્યાપક અસરો ન્યુ સ્ટાર્ટઅપ્સ ઉપર થયેલ જોવા મળી રહી છે. કોઈ પણ દેશમાં નવા ઉદ્યોગોના વિકાસનો આધાર તે દેશમાં સ્ટાર્ટઅપ્સ માટે જરૂરી ઇકો-સીસ્ટમના વિકાસ ઉપર રહેલો છે. ભારતમાં નવા સ્ટાર્ટઅપ્સ ડેમોગ્રાફિક ડીવીડંડ માટે પણ અગત્યની ભૂમિકા ભજવે છે. ભારતમાં વર્તમાન સમયમાં સરકાર પણ નવા સ્ટાર્ટઅપ્સને એક વૃદ્ધિના એન્જીન તરીકે સ્વીકારે છે અને તેને ધ્યાનમાં રાખી દેશમાં સ્ટાર્ટઅપ્સનો વિકાસ જડપી બને તે હેતુથી જુદી જુદી યોજનાઓનો અમલ કર્યો છે. જેમાં ખાસ કરીને “સ્ટાર્ટઅપ ઇન્ડિયા” સૌથી અગત્યની યોજના છે. જેની અનુકૂળ અસરો નવા સ્ટાર્ટઅપ્સ ઉપર થયેલ જોવા મળી રહી છે.

ભારતમાં હવે બદલાયેલ પરીવેક્ષમાં મોટા કદના સાહસો પણ નવા સ્ટાર્ટઅપ્સમાં રસ દાખવી રહ્યા છે, અને નવા સ્ટાર્ટઅપ્સમાં ભાગીદારી માટે આગળ આવી રહ્યા છે, જે બંને માટે લાભદાયી નીવળી રહ્યું છે. ભારતમાં સામાજિક પ્રચાર માધ્યમોની વ્યાપક અસરોના પરિણામે ઉદ્યોગ સાહસિકતા પ્રત્યે સમાજના દ્રષ્ટિકોણ અને વલણો બંને બદલાય રહ્યા છે. જેના કારણે સમાજમાં નવા સ્ટાર્ટઅપ્સની લોકપ્રિયતા દિનપ્રતિદિન વધી રહી છે.

ભારતમાં સ્ટાર્ટઅપ્સ માટે કેટલીક અનુકૂળતાની સામે કેટલાક પડકારો પણ જોવા મળી રહ્યા છે. જેમ કે સ્ટાર્ટઅપ્સના સંસ્થાપકો પાસે તકનીકી જ્ઞાન તો હોય છે, પરંતુ તેની સામે વ્યવસાયિક જ્ઞાન પુરતું હોતું નથી, જેના પરિણામે સ્ટાર્ટઅપ્સની શરૂઆતમાં કેટલાક સંચાલન સંબંધી પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થતા હોય છે. તેમજ સ્ટાર્ટઅપ્સની શરૂઆત માટે તો સંસ્થાપકો જરૂરી મૂડીની વ્યવસ્થા કરી લેતા હોય છે, પરંતુ જ્યારે સ્ટાર્ટઅપ્સના કદ વિસ્તારનો સમય આવે છે, ત્યારે વધુ મૂડી માટે મૂડીરોકાણકારો શોધવાની મુશ્કેલી ઉભી થતી હોય છે.

ભારતીય ગ્રાહકોમાં ભાષા, ધર્મ, રીતરીવાજો, પરિવેશ વગેરેમાં ખુબ મોટા પ્રમાણમાં વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. જેના કારણે નવા સ્ટાર્ટઅપ્સના સંસ્થાપકોએ ગ્રાહકો અને તેની જરૂરિયાતો વિશે ઊંડાણ પૂર્વકની સમાજ વિકસિત કરવાની જરૂરિયાત રહે છે, જે ભારતમાં ઘણું મુશ્કેલ છે. આ ઉપરાંત ભારતના ગ્રાહકોને પોસાઈ તેવી કિંમતે વસ્તુઓ અને સેવાઓ પૂરી પડાવી પણ એક પડકાર છે. ભારતમાં કેટલાક ક્ષેત્રોમાં મોટી અને અનુભવી પેઢીઓ નેતૃત્વ કરતી હોય છે, તેમની હરીફાઈનો સામનો કરવો ન્યુ સ્ટાર્ટઅપ્સ માટે એક મોટો પડકાર છે.

સ્ટાર્ટઅપ્સની શરૂઆતમાં કોઈ આકર્ષક વિકલ્પ જોવા મળતો નથી, કેમ કે સ્ટાર્ટઅપ્સ ભવિષ્યમાં નિષ્ફળ પણ થઈ શકે છે, આ પરિસ્થિતિમાં કુશળ અને અનુભવી શ્રમિકો મેળવવાનો પડકાર ઉભો થાય છે. આ ઉપરાંત ભારતમાં અમલદારશાહી અને વિદેશોમાં રોજગારીના આકર્ષક વિકલ્પોના પરિણામે પણ કુશળ શ્રમ મેળવવાનો પડકાર ઉભો થાય છે. ઝોબલ એન્ટરપ્રેન્યોરશિપ મોનિટર રીપોર્ટ 2021-2022 અનુસાર ભારત C-સ્તરની અર્થવ્યવસ્થામાં ઉદ્યોગ સાહસિકતા અને નવા સ્ટાર્ટઅપ્સના સંદર્ભે તેના જુદા જુદા માંનાકોમાં અગ્રેસર જોવા મળી રહ્યો છે.

संदर्भसाहित्य:

- Jain, S. (2016). Growth of startup ecosystems in India. *International Journal of Applied Research*, 2(12), 152-154.
- Gandhi, D., Batra, N. K., & Gupta, T. (2019). Startup India: Opportunities and challenges. *Invertis Journal of Management*, 11(2), 97-104.
- Singh, S., Chauhan, A., & Dhir, S. (2019). Analyzing the startup ecosystem of India: a Twitter analytics perspective. *Journal of Advances in Management Research*.
- Singh, V. K. (2021). Policy and regulatory changes for a successful startup revolution: experiences from the startup action plan in India. In *Investment in Startups and Small Business Financing* (pp. 33-67).
- Rani, M. A. (2017). Startup India: Opportunities & challenges “Start up India stand up India”. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 7(1), 104-113.
- Pandey, N. K. (2018). An analysis of startup ecosystem in metropolitan city in India. *International Journal of Engineering and Management Research (IJEMR)*, 8(2), 237-244.
- Chaudhari, S. L., & Sinha, M. (2021). A study on emerging trends in Indian startup ecosystem: big data, crowd funding, shared economy. *International Journal of Innovation Science*.
- Ravi, M. V. (2017). Empowering Startup in India through Government Policy: An Exclusive Study. *International Journal of Research in Social Sciences*, 7(2), 434-451.
- Manikandan, S. A Study on Startup and its Impact on MSME in India with Special Reference to Maharashtra State. In *T. John Institute of Management & Sciences (TIMS) organized a 1-Day national conference on “Transforming India through Innovation & Entrepreneurship”*. Shri (p. 179).
- Sharma, R., & Rana, G. (2021). An overview of entrepreneurship development programs in India. *International Journal of Environmental Policy and Decision Making*, 3(1), 16-26.
- Nahar, B., & Bhatt, S. (2018). Impact of Startup Incubators in India. *Journal of Commerce and Trade*, 13(1), 32-36.
- Korreck, S. (2019). The Indian startup ecosystem: Drivers, challenges and pillars of support. ORF. Retrieved Feb 26, 2022, from <https://www.orfonline.org/research/the-indian-startup-ecosystem-drivers-challenges-and-pillars-of-support-55387/>
- Global Entrepreneurship Monitor (GEM). (2022). Global Entrepreneurship Monitor 2021/2022 Global Report: Opportunity Amid Disruption.

A Study on Profitability Analysis of Selected Companies of Reliance Group”

Dr DineshkumarR.Chavda

Assistant Professor

Department of Commerce and Management

Bhakta Kavi Narsinh Mehta University, Junagadh

Abstract:

This research paper on "profitability analysis of selected Companies of Reliance Group. Main purpose of this study is the profitability scenario of sample Reliance Group of the companies in India. The time period of the study is 5 years. The study period for the financial year 2016-2017 to 2020-2021.this research study is based on secondary data method. Researchers use interpretation for the data as the selected profitability related ratio. This study ratio is used like gross profit margin, Operating Profit, Net profit margin and PBT Margin While a statistical tool ANOVA test is used. This study concludes that the company positive trend in profitability to conclude the study that the overall results are good.

Introduction:

The Reliance Group, founded by Shri Dhirubhai Ambani (1932-2002), is a market leader in telecommunications, electricity, financial services, infrastructure, media and entertainment, and health care. The Reliance Group is convinced that it has a critical role to play in determining the fate of our wonderful country. The Group, via its numerous consumer-facing companies, provides a solid foundation for every Indian to reach his or her full potential by offering cutting-edge products and services. The Group has a positive impact on the lives of over 250 million consumers, or one in every five aspirational Indians, spanning more than 25,000 cities and towns and 400,000 villages, through its many businesses. The Group boasts unrivalled client trust, faith, and confidence, and is one of the country's major employers, with an average age of 35 years and a youthful, highly-trained, and motivated staff.

REVIEW OF LITERATURE:

1. **Dr. (Mrs.) G. Lakshmi, et al, (2021)**, this research study is concluded that determining the profitability, liquidity and turnover rate of the company through ratio analysis. Main purpose of this study is profitability analysis of the corporate industry in India. This study is based on a secondary data method. This study used a time period of 5 year from 2015-2016 to 2019-2020. Researcher use interpretation for the data is selected financial related ratio. This study uses percentage analysis to be interpreted. Researchers found in this study for RIL is not clear about the poor current assets.
2. **Nirali J. Kantharia, (2020)**, in this research paper on "profitability analysis of selected power generating firms in India". This study is obtained from the official website of BSE and selected firms financial reports. The aim of the study is to analyze the growth of selected companies. This study used a time period of 3 year from 2016- 2017 to 2018-2019. This study is based on a secondary data method. Researchers use interpretation for the data as the selected profitability related ratio. The study ratio used like gross profit ratio, net profit ratio, operating profit ratio and return on earning. The study concluded is overall performance is not good in matter of profitability.
3. **Sinha Mintinahaen Bjendra, Dr. Deepika Singhvi, (2017)**, research paper on "Liquidity & profitability analysis of the pharmaceutical companies of India. Main purpose of this study is the profitability scenario of sample pharmaceutical companies in India. The time period of the study is 4 years. The study period for the financial year 2010-2011 to 2013-2014. this research study is based on secondary data method. Researchers use interpretation for the data as the selected profitability related ratio. This study ratio is used like gross profit margin, net profit margin, return on capital employed, return on net worth and earning per share. While a statistical tool ANOVA test is used. This study concludes that after 2009 the company positive trend in profitability to conclude the study that the overall results are good.

4. **Sivapriyasellathurai, Hemavathyramasubbian, (2018)**, research paper on “profitability analysis of insurance company”. The main objective of this study is to analyze the growth and profitability of insurance company. The time period of this study is 5 years. The study period of the financial year 2013-2014 to 2017-2018. The study is based on secondary data method. Secondary data were collected from the financial statement of the insurance company. It includes the balance sheet, manual and website of the insurance company. This study used tools for ratio analysis and correlation analysis. This study ratio is used like gross profit margin, net profit margin, Ebitda, return on asset return on equity. This study concluded that the growth of the physical and financial asset and use of technologies and regulation as good performance of insurance companies.

STATEMENT OF THE PROBLEM:

Every business's principal goal is to make as much money as possible. Every firm aspires to make more money by cutting costs in order to expand their operations and ensure their long-term survival. To have a better understanding of a company's financial performance so that it can fulfill increased demand. More profit is generated when there is an increase in demand. Ratio analysis is a popular method of determining whether a company's financial performance is superior than that of other companies.

OBJECTIVE OF THE STUDY:

The main objective of the study

- To study find profitability of selected companies of reliance group.
- To offer suggestions if any required for increasing profitability of the selected companies of reliance group.
- To assess the growth of selected companies in light of profitability.

PERIOD OF THE STUDY:

The study covers a period of five years from the financial year 2016-2017 to 2020-2021. The period of five years is sufficient to understand the result.

DATA COLLECTION:

The study fully depends upon secondary data based. The secondary data have been collected from published and unpublished reports, handbooks, various text books, journals, reports of the government and internet, various websites etc. Have also been used. For all the calculations Microsoft excels is used.

HYPOTHESIS OF THE STUDY:

The following are the hypothesis we create for the applying test which are as under.

H0: There is no significant difference between Gross profit margin of selected companies of reliance group.

H1: There is significant difference between Gross profit margin of selected companies of reliance group

H0: There is no significant difference between Operating profit of selected companies of reliance group.

H1: There is significant difference between Operating profit of selected companies of reliance group

H0: There is no significant difference between PBT margin of selected companies of reliance group.

H1: There is significant difference between PBT margin of selected companies of reliance group

H0: There is no significant difference between net profit margin of selected companies of reliance group.

H1: There is significant difference between net profit margin of selected companies of reliance group.

SAMPLING DESIGN:

The sample has been selected by one stage sampling method. For the selecting sample random sampling is used. For the analysis of data ratio is used. The following ratios are used for interpretation of data. Such as

- Gross profit margin
- Operating profit
- PBT margin

- Net profit margin

RESEARCH DESIGN:

For the analysis of profitability of selected companies of reliance group. Research make analysis with the help of different companies. There are lots of companies of reliance group. But researchers select only five companies for the research for the period of 2016-17 to 2020-21. The following companies are taken for the analysis.

Sr. No.	Company Name
1	Reliance Industries Ltd.
2	Reliance communication Ltd.
3	Reliance capital Ltd.
4	Reliance power Ltd.
5	Reliance infrastructure Ltd.

SIGNIFICANCE OF THE STUDY:

Many companies are likely to benefit from research as research focuses on one of the most talked about topics in today's corporate world. It provides insights into the process of valuation of Reliance group of reliance group by the reliance group department to examine and encourage the relevant groups as well as to re-emphasize the weakening companies.

DATA ANALYSIS AND INTERPRETATION:

In Present study research makes interpretation and analysis of the data of selected companies of reliance group. But here in these chapters researchers not defined make separate chapters from them.

GROSS PROFIT MARGIN

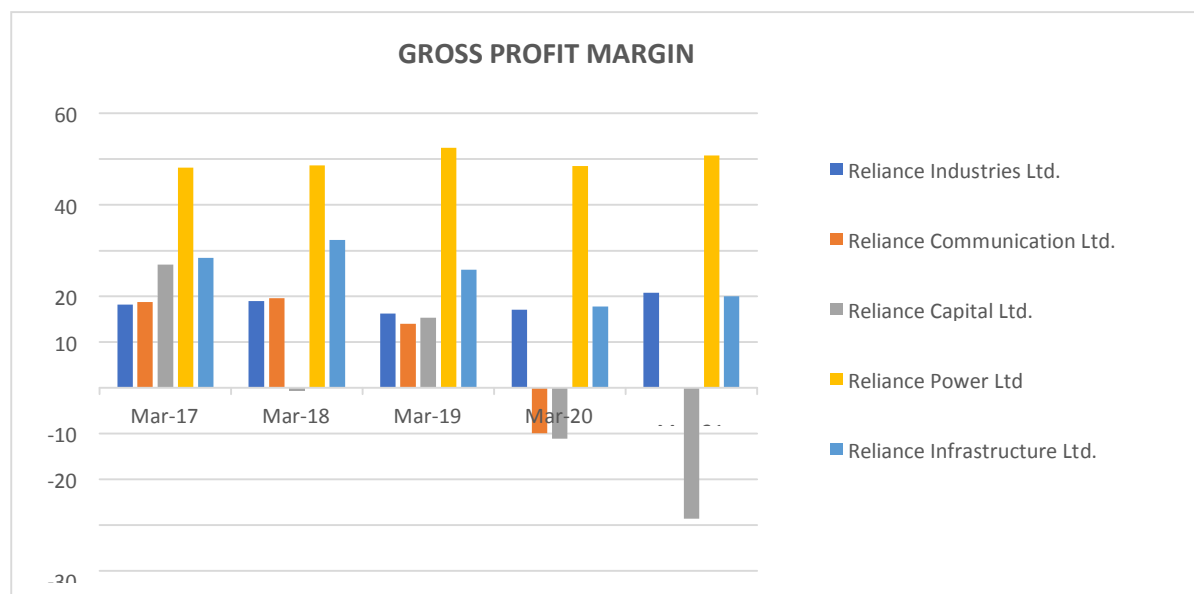
Analysts use gross profit margin to measure a company's financial health by estimating the amount of money left over after deducting the cost of goods sold from product sales (COGS). Gross profit margin is typically represented as a percentage of sales and is sometimes referred to as the gross margin ratio.

Gross profit margin= Gross Profit/Net Sales X 100

Year company	Mar-2021	Mar-2020	Mar-2019	Mar-2018	Mar-2017	Mean	SD	COV
RIL	20.78	17.09	16.25	18.92	18.21	18.25	1.75	9.57
R. Com	0.26	-9.91	13.94	19.57	18.73	8.52	12.88	151.21
R. Capital	-28.59	-11.11	15.36	-0.64	26.97	0.40	21.82	5481.40
R. Power	50.78	48.43	52.45	48.62	48.12	49.68	1.87	3.77
R. Infra	20.01	17.74	25.83	32.32	28.39	24.86	5.98	24.08
Mean	12.65	12.45	24.77	23.76	28.08			
SD	29.28	24.49	16.17	18.22	12.12			
COV	231.47	196.74	65.29	76.68	43.16			

(Source: computed by researcher)

CHART 1 GROSS PROFIT MARGIN

(Source: computed by researcher)

AboveTableandchartno.1

reveals that Reliance Power Ltd. has highest Mean value with 49.68. While Reliance Capital Ltd. has lowest Mean value 0.40 and other selected Reliance group companies are maintaining moderate levels in gross profit margin. The standard deviation of Reliance Capital Ltd. is 21.82. The coefficient of variance

of Gross profit margin of Reliance Capital Ltd is showing maximum (5481.40) while Reliance Power Ltd. is minimum (3.77). The year wise highest Mean in the year 2017 (28.08) and lowest Mean in the year 2020 (12.45).

The highest SD in the year 2021 (29.28) and lowest SD in the year 2017 (12.12). The highest coefficient of Variance in the year 2021 (231.47) and lowest coefficient of Variance in the year 2017 (43.16)

HYPOTHESIS OF THE STUDY:

H ₀	There is no significant different between Gross Profit Margin of selected companies of Reliance Group.
H ₁	There is a significant different between Gross Profit Margin of selected companies of Reliance Group.

TABLE 2 (ANOVA TEST)

Source of Variation	SS	df	MS	F	P-value	F crit
Between Groups	1063.46	4	265.86	0.60	0.66	2.86
Within Groups	8788.66	20	439.43			
Total	9852.12	24				

(Source: computed by researcher)

CONCLUSION: F value (0.60) is less than the table value (2.86) therefore null hypothesis is accepted. Therefore, H₁ is rejected. Hence, it revealed that there is no significant different between Gross Profit Margin of selected companies of Reliance Group.

OPERATING MARGIN(%)

After paying for variable expenses of production, like salaries and raw materials, but before paying interest or taxes, the operating margin quantifies how much profit a firm generates on a dollar of sales. It's computed by dividing a company's net sales by its operational income. Higher ratios are typically better, indicating that a company's operations are efficient and that it is effective at converting sales into profits.

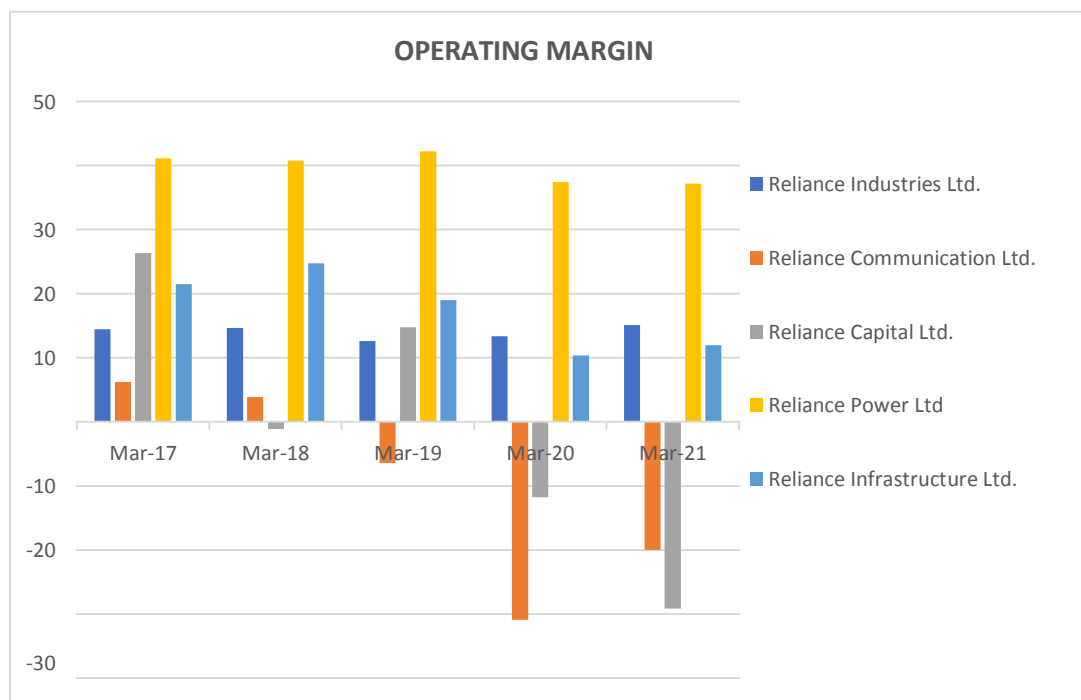
Operating margin = operating income / revenue sales X 100

TABLE 3 OPERATING MARGIN

Year company	Mar-2021	Mar-2020	Mar-2019	Mar-2018	Mar-2017	Mean	SD	COV
RIL	15.09	13.38	12.58	14.65	14.4	14.02	1.02	7.28
R. Com	-20	-30.91	-6.47	3.87	6.2	-9.46	15.84	-167.36
R. Capital	-29.13	-11.78	14.76	-1.14	26.31	-0.20	21.79	-11115.27
R. Power	37.13	37.37	42.23	40.71	41.06	39.7	2.31	5.81
R. Infra	11.91	10.33	19.02	24.71	21.49	17.49	6.18	35.34
Mean	3	3.68	16.42	16.56	21.89			
SD	27.17	26.02	17.42	16.79	13.13			
COV	905.50	707.53	106.09	101.39	59.97			

(Source: computed by researcher)

CHART 2 OPERATING MARGIN

(Source: computed by researcher)

Above Table and chartNo.3 and 2 reveals that Reliance power Ltd. has highest Mean value with 39.07 While Reliance Communication Ltd. has lowest Mean value -9.46 and other selected reliance group companies are maintaining moderate levels in operating margin. The standarddeviation of Reliance capital Ltd. is 21.79, The coefficient of variance of operating margin of Reliance

Infrastructure Ltd. is showing maximum (35.34) while Reliance Capital Ltd. is minimum (- 11115.27). The year wise highest Mean in the year 2017 (21.89) and lowest Mean in the year 2021(3). The highest SD in the year 2021(27017) and lowest SD in the year 2017(13.13). The highest coefficient of Variance in the year 2021(905.50) and lowest coefficient of Variance in the year 2017(59.97)

HYPOTHESIS OF THE STUDY:

H ₀	There is no significant different between operating Margin of selected companies of Reliance Group.
H ₁	There is a significant different between operating Margin of selected companies of Reliance Group.

TABLE 4.4 (ANOVA TEST)

Source of Variation	SS	df	MS	F	P-value	F crit
Between Groups	1439.9487	4	359.98718	0.8283176	0.5227544	2.8660814
Within Groups	8692.0083	20	434.60041			
Total	10131.957	24				

(Source: computed by researcher)

CONCLUSION: F value (0.82) is less than the table value (2.86) therefore null hypothesis is accepted. Therefore, H₁ is rejected. Hence, it revealed that there is no significant different between operating Margin of selected companies of Reliance Group.

PBT MARGIN(%)

Profit before tax is a metric that examines a company's earnings before it needs to pay corporate

income tax. It is essentially all of a company's earnings before any taxes are taken into account. On the income statement, profit before taxes is calculated as operating profit less interest. The number used to calculate a company's tax liability is profit before tax.

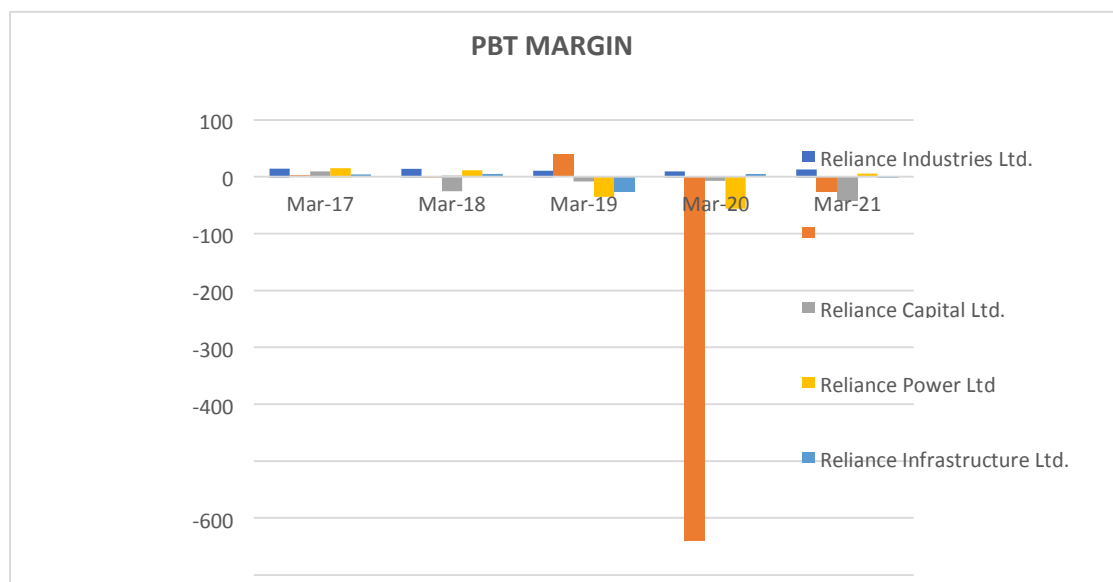
Profit before tax margin = Profit before tax / Revenue

TABLE 5 PBT MARGIN (%)

Year company	Mar-2021	Mar-2020	Mar-2019	Mar-2018	Mar-2017	Mean	SD	COV
RIL	11.76	8.95	9.68	12.6	13.14	11.23	1.83	16.31
R. Com	-26.31	-640.77	38.75	-0.17	2.31	-125.24	289.12	-230.86
R. Capital	-43.34	-6.7	-7.33	-22.99	8.79	-14.31	19.74	-137.89
R. Power	5.19	-55.95	-35.3	10.21	13.71	-12.43	31.32	-252.00
R. Infra	-1.86	4.36	-27.03	4.29	3.87	-3.27	13.54	-413.43
Mean	-10.91	-138.02	-4.25	0.79	8.36			
SD	23.15	282.23	29.73	14.20	5.21			
COV	-212.16	-204.48	-700.20	1802.38	62.25			

(Source: computed by researcher)

CHART 3 PBT MARGIN

(Source: computed by researcher)

Above Table and chart No. 5 and 3 reveals that Reliance Industries Ltd. has highest Mean value with 11.23 While Reliance Communication Ltd. has lowest Mean value -125.24 and other selected reliance group companies are maintaining moderate levels in PBT margin. The standard deviation of

Reliance Communication Ltd. is 289.12. The coefficient of variance of PBT margin of Reliance Industries Ltd. is showing maximum (16.31) while Reliance Infrastructure Ltd. is minimum (-413.43). The year wise highest Mean in the year 2017 (8.36) and lowest Mean in the year 2020 (-138.02). The highest SD in the year 2020(282.23) and lowest SD in the year 2017(5.21). The highest coefficient of Variance in the year 2018(1802.38) and lowest coefficient of Variance in the year 2019(-700.20)

HYPOTHESIS OF THE STUDY:

H ₀	There is no significant different between PBT Margin of selected companies of Reliance Group.
H ₁	There is a significant different between PBT Margin of selected companies of Reliance Group.

TABLE 6 (ANOVA TEST)

Source of Variation	SS	df	MS	F	P-value	F crit
Between Groups	75544.68	4	18886.17	1.16	0.35	2.86
Within Groups	325204.99	20	16260.25			
Total	400749.68	24				

(Source: computed by researcher)

CONCLUSION: F value (1.16) is less than the table value (2.86) therefore null hypothesis is accepted. Therefore, H₁ is rejected. Hence, it revealed that there is no significant different between PBT Margin of selected companies of Reliance Group.

NET PROFIT MARGIN

The net profit margin, or simply net margin, is a percentage of sales that reflects how much net income or profit is created. It is the ratio of a company's or business segment's net profits to revenues. The net profit margin is usually reported as a percentage, but it can also be written as a decimal. The net profit margin shows how much profit a firm makes out of each dollar of revenue it receives.

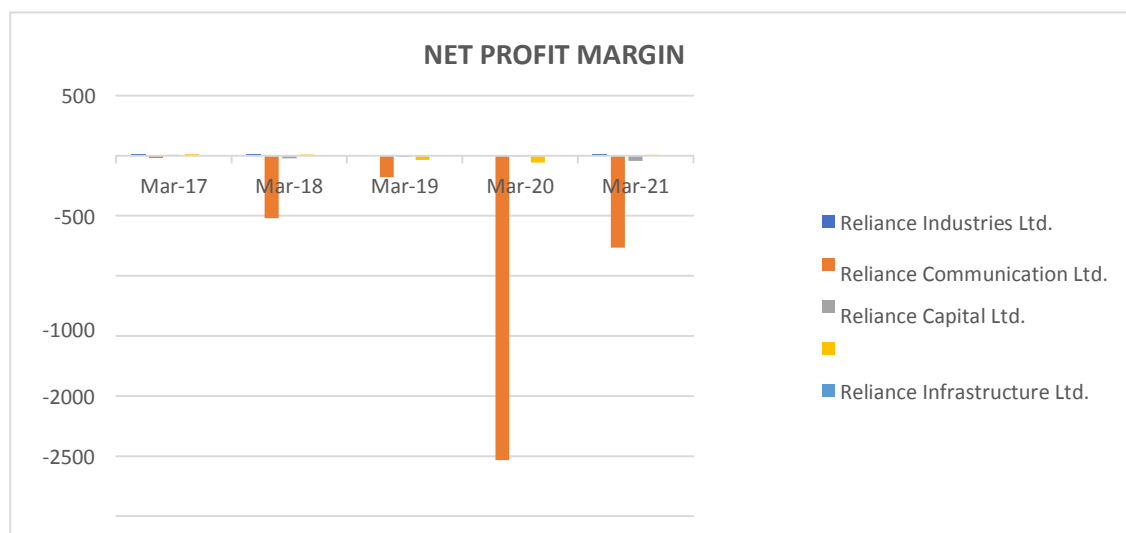
NET PROFIT MARGIN = Net Profit / Net Sales X 100

TABLE 7 NET PROFIT MARGIN

Year company	Mar-2021	Mar-2020	Mar-2019	Mar-2018	Mar-2017	Mean	SD	COV
RIL	11.39	6.65	6.98	9.19	9.8	8.80	1.99	22.58
R. Com	-764.6	-2,532.99	-179.82	-520.61	-19.62	-803.53	1009.47	-125.63
R. Capital	-44.27	-6.7	-7.93	-25.04	7.11	-15.37	19.78	-128.71
R. Power	5.72	-56.48	-35.99	8.76	10.62	-13.77	30.82	-228.75
R. Infra	-0.86	4.62	-4.95	4.55	4.43	1.55	4.32	277.52
Mean	-158.52	-516.98	-44.34	-104.63	2.47			
SD	339.52	1127.28	77.36	232.97	12.58			
COV	-214.17	-218.05	-174.45	-222.66	509.91			

(Source: computed by researcher)

CHART 4 NET PROFIT MARGIN

(Source: computed by researcher)

Above Table and chart No. 7 and 4 reveals that Reliance Industries Ltd. has highest Mean value with 8.80 While Reliance Communication Ltd. has lowest Mean value -803.53 and other selected reliance group companies are maintaining moderate levels in Net Profit margin. The standard deviation of Reliance Communication Ltd. is 1009.47. The coefficient of variance of Net Profit margin of Reliance Infrastructure Ltd. is showing maximum (277.52) while Reliance Power Ltd. is minimum (-228.75). The year wise highest Mean in the year 2017 (2.47) and lowest Mean in the year 2020 (-516.98). The highest SD in the year 2021 (1127.28) and lowest SD in

the year 2017 (12.58). The highest coefficient of Variance in the year 2017 (509.91) and the lowest coefficient of Variance in the year 2018 (-222.66).

HYPOTHESIS OF THE STUDY:

H ₀	There is no significant difference between Net Profit Margin of selected companies of Reliance Group.
H ₁	There is a significant difference between Net Profit Margin of selected companies of Reliance Group.

TABLE 4.8 (ANOVA TEST)

Source of Variation	SS	df	MS	F	P-value	F crit
Between Groups	850892.45	4	212723.11	0.73	0.57	2.86
Within Groups	5785759.6	20	289287.98			
Total	6636652.1	24				

(Source: computed by researcher)

CONCLUSION: F value (0.73) is less than the table value (2.86) therefore null hypothesis is accepted. Therefore, H₁ is rejected. Hence, it revealed that there is no significant difference between Net Profit Margin of selected companies of Reliance Group.

SUGGESTIONS

These studies are made to analyse the profitability of selected companies of the Reliance Group. The researcher took only five years period from 2017 to 2021 and five companies are selected for their research like Reliance Industries Ltd., Reliance Communication Ltd., Reliance Capital Ltd., Reliance Power Ltd. and Reliance Infrastructure Ltd. For the purpose of finding a better profitability, the researcher took more than five years data because it gives more accurate results. The study concluded that the profitability of selected companies of the Reliance Group is required to change in their performance. Reliance Ltd. Further research can be made in the areas like inventory management of company, cash management, job satisfaction of employees, how they made effective marketing strategy to increase sales, performance of companies of the Reliance Group in foreign market.

LIMITATION OF THE STUDY:

- This study only taken five years data. So, it is not given reliable results
- two methods are considered for collecting data 1. Primary data, and 2. Secondary data. Here this research is only based on secondary data. Primary data gives accurate information so it can be more useful for our research.
- Here only ratio analysis is used for interpretation of data, but balance sheet, profit and loss account, comparative statement, common size statement are also taken for the measurement of data.

CONCLUSION

After analyzing the profitability of selected companies of reliance group. Findings give a clear picture of the company. There is no suggestion regarding the improvement but company has to focus on more profit. It means company has to change their working style and method. Profit is based on cost and expense if cost and expense are reduced then automatically profit increased and profitability of the company also increased. Sales has a satisfactory impact on the profitability of the firms during the period of study. so, company has to focus on sales also.

REFERENCE

1. **C. R. Kothari (2007)**, research methodology methods and techniques, (second edition) new age international publication.
2. **DR. R.S. Patel, (2017)**, research methodology, (third edition) jay publication Ahmedabad.
3. **Lakshmi, Afrin Banu. K., Afrin f., & divya c. , (2021)**. "A study on the financial analysis of reliance industries limited". *International journal of advanced research (IJAR)*, volume- 9, issue- 5, May-2021, page no.149-161.
4. **Nirali J. Kanthariya, (2020)**. "Profitability analysis of selected power generating firms in India". *International journal of research and analytical reviews (IJRAR)*, volume- 7, issue- 1, march-2020, page no.33-36.

5. **SintibahenBijendra, Dr. Deepika Singhvi,(2017).** "Sinha Research paper on liquidity & profitability analysis of the pharmaceutical companies of India ". *international journal of scientific research and management*, volume 5, issue8, August-2017, page no.6717-6724.
6. **Sivapriyasellathurai, hemavathyramasubbian, (2019).** " A study on profitability analysis of insurance company". *international Journal of current advanced research*, volume-8, issue- 5(A), May-2019, page no. 18530-18532.
7. <http://www.kenpro.org/research-design-and-methodology/https://byjus.com/maths/null-hypothesis/statistical>
8. <https://byjus.com/maths/alternative-hypothesis/https://www.slideshare.net/pankajmani/ratio-analysis-5536020>

वर्तमानसमाजे संस्कृतस्य महत्वम् ।

शोधछात्रः
जितेन्द्रः जानि
श्रीसोम.सं.विश्व. वेरावलम्

प्रास्तविकम् ।

अनेकविधभाषासंपन्नोऽस्माकं भारतदेशोऽस्ति । अत्र भारतीयजनाः भिन्न-भिन्न प्रदेशे भिन्नाः भिन्नाः भाषाः वदन्तः सन्ति । तत्र केचन जनाः, समुदायः, ग्रामं संस्कृतभाषायामेव व्यवहरन्ति वदन्ति च । संस्कृतसंभाषणेन प्रयोगेण च जिवने बहवः परिवर्तनं प्राप्तुं शक्यते । संस्कृतभाषया जीवनं प्रकाशपूर्णं कर्तुं रीत्या भवेत् तस्योत्तरे समाधानं प्राप्यते यत् संस्कृतभाषायामेव चत्वारः वेदाः, उपनिषदः, स्मृतयः, विविधाः ग्रन्थाः, अनेकानि शास्त्राणि, पुराणान्युपलभ्यन्ते ।

विषयविवेचनम् ।

आधुनिके भारते जनाः अनेकाः भाषाः पठितुं इच्छन्ति तथा च पठन्तः सन्ति । यथा मातृभाषया सह अन्यभाषापि पठितुं इच्छति तत्र प्रायः मातापितरावपि इच्छतः यत् मे पुत्रः मातृभाषया सह संस्कृतभाषा वदेत् पठेदिति वा । तस्य मुख्यकारणं यत् संस्कृतभाषा पठनेन संस्कारसंचरणं भवति, संस्कारयुक्ताः जनाः भवन्ति तत् मुख्यकारणमिति मे मतम् । भारतराष्ट्रस्य प्रधानमंत्री श्रीनरेन्द्र मोदी महोदयाः अपि “संस्कृतसप्ताह” माध्यमेन जनान् संस्कृतभाषां प्रति प्रेरयतीति प्रसन्नतायाः विषयोऽस्ति ।

सांप्रतसमये बहवः जनाः मनोरोगी भूत्वा स्वदेहत्यागादिकार्यं कुर्वन्त्यनेन स्वजनाः अपि दुखमनुभूय तेऽपि तद्वदेव कुर्वन्ति । अस्य मुख्यकारणं यत् जनाः परिस्थितियुक्तजीवनं न विजीव्य पथभ्रष्टाः भवन्ति । यदि जनाः श्रीमद्भगवद्गीतादिग्रन्थं पठेयुश्चेत् संसारे आत्महत्यादिकं कदापि न भवति । एवञ्च श्रीमद्भगवद्गीतादिग्रन्थपठनार्थं संस्कृतपठनं आवश्यकमस्ति । संस्कृतसाहित्ये श्लोकसुभाषितैः स्वजीवने बहुपरिवर्तनं कर्तुं शक्नुवन्ति । यथा बाल्यावस्थायां वयं पठामः स्म ।

काकचेष्टा बकध्यानं श्वाननिद्रा तथैव च । अल्पाहारी गृहत्यागी विद्यार्थिपञ्चलक्षणम् ।

अनेन संस्कृतसुभाषितैः परिस्थितियुक्तजीवनं कया रीत्या भवेत् वा वर्तमानसमये जनैः किं किं कर्तव्यमिति वयं सरलतया ज्ञातुं शक्नुमः । यथा निरोगजीवनं कथं भवेदिति “आयुर्वेदग्रन्थे” प्राप्तं भवति तेऽपि अर्थात् आयुर्वेदग्रन्थाः अपि संस्कृतभाषायामेव सन्ति । वर्तमानसमये जनाः प्रायः चिन्तायुक्तजीवनं जीवन्तः सन्ति । “चिन्तासमा नास्ति शरीरशोषणा” (सुभाषितावलिः) विविधग्रन्थाः अस्मान् अनेनैव बोधयन्ति । एवञ्च

वर्तमानसमये यदि संस्कृतयुक्तजीवनं भवेत् चेत् वयं चिन्तां मुक्त्वा भगवत्चिन्तनयुक्ताः भूत्वा सुसंस्कृताः भवेम । एवञ्च चिन्ता एव वर्तमान समये मनुष्याणां कृते ज्वरयुक्तास्ति । संस्कृतभाषायां अस्मिन् विषये बहूमतं प्रदर्शितञ्च वर्तते । यथा

चिन्ता ज्वरो मनुष्याणां वस्त्राणामातपो ज्वरः । (चाणक्यशतकं)

चिन्ताज्वरो मनुष्याणां क्षुधां निद्रां बलं हरेत् ।

रूपमुत्साहबुद्धिं श्रीं जीवितं च न संशयः ॥ (स्कन्दपुराण)

चिन्तनेनैधते चिन्ता त्विन्धनेनेव पावकः ।

नश्यत्यचिन्तनेनैव विनेन्धनमिवानलः ॥ (योगवासिष्ठ)

चिन्ता व्याधिप्रकाशाय नरकाय प्रकल्पते ।

तस्माच्चिन्तां परित्यज्य अनुवर्तस्व शोभने ॥ (पद्मपुराण)

एवञ्च बहूवारं चिन्ता एव लोकचिन्तनरूपा भूत्वा अस्मान् बाधयति प्रहारयति च । तद् विषयेऽपि अनेकग्रन्थे कथितमस्ति । यथा –

भैषज्यमेतद् दुःखस्य यदेतन्नानुचिन्तयेत् ।

चिन्त्यमानं हि न व्येति भूयश्चापि प्रवर्धते ॥ (महाभारत)

तस्मात् वयं वर्तमानसमये संस्कृतपठनेन सुसंस्कृताः भवेम तथा च सुयोग्यजीवनं जीवनाय देवभाषायाः आश्रयभूताः भवेम इति “स्वस्त्यस्तु विश्वस्य खलः प्रसीदतां” इति प्रार्थनां कृत्वा विरमामि ।

उपसंहारः ।

भाषासु सुमधुरा संस्कृतभाषा इति । संस्कृतभाषायाः महत्त्वं जनानां संपूर्णे जीवनकाले भवति । पदे पदे प्रत्ययरूपा भवति संस्कृतभाषा । तस्मात् सर्वान् निवेद्यते यत् भवन्तः संस्कृतं पठन्तु भवतां स्वजनान् संस्कृतपठनाय प्रेरयतु इति ।

“तनोतु कृष्णोऽखिलमङ्गलं नः”

सन्दर्भग्रन्थाः - चाणक्यशतकं, स्कन्दपुराणं, योगवासिष्ठ, पद्मपुराणं, महाभारतमिति ।

संस्कृतवाङ्मयस्य परिचयः

शोध छात्रः

महेता दीपकभाई भरतभाई

प्रास्ताविकम्

संस्कृतं नाम

संस्कृतं नाम दैवी वाग् अन्वाख्याता महर्षिभिः

संस्कृतभाषायाः विषये नैके विद्वांसो हि तस्याः वैविध्यविषये स्वमत्यनुगुणं नाना ग्रन्थेषु लिखितवन्तः। किन्तु सामान्यतया संस्कृतभाषायाः परिचयः मन्मत्यनुसारं यथामतिं प्रस्तोष्ये।

- भाषानाम- संस्कृतम्
- प्रयोगविस्तारः- भारतम्
- भाषाकुटुंबः ऐन्द्ययूरोपी
- लिपिः- देवनागरी
- आधिकारिकस्थितिः- व्यावहारिकभाषा भारते उत्तराखण्डे
- वर्तमानस्थानम्- भारतस्य द्वाविंशतिमानितभाषासु एकतमा

नियंत्रणम्- राजकीय नियंत्रणं नास्ति

• संस्कृतम् (IAST-samskr̥tam) जगतः एकतमा प्राचीना समृद्धा शास्त्रीया च भाषा वर्तते। संस्कृतं भारतस्य जगतः वा भाषास्वेकतमा प्राचीनतमा भाषा वर्तत इति । भाषेयं संस्कृता वाक्, भारती, सुरभारती, अमरभारती, अमरवाणी, सुरवाणी, गीर्वाणवाणी, गीर्वाणी, देववाणी, देवभाषा, दैवीवाक् इत्यादिभिर्नामभिः प्रसिद्धा । भारतीयभाषासु बाहुल्येन संस्कृतशब्दाः प्रयुक्ताः । संस्कृतात् एव अधिकाः भारतीयभाषा

उद्भूताः। तावदेव भारत - युरोपीय भाषावर्गीयाः अनेकाः भाषाः संस्कृतप्रभावं संस्कृतशब्दप्राचुर्यञ्च प्रदर्शयन्ति ।

व्याकरणेन सुसंस्कृता भाषा जनानां संस्कारप्रदायिनी भवति । अष्टाध्यायी इति नाम्मः महर्षिपाणिनेर्विरचना जगतः सर्वासां भाषाणां व्याकरणग्रन्थेषु अन्यतमा वैयाकरणानां भाषाविदां भाषाविज्ञानिनाञ्च प्रेरणास्थानम् इव अस्ति ।

विषयविवेचनम्

- भारतीयभाषासु संस्कृतभाषाप्रभावः

संस्कृतभाषाया शब्दाः मूलरूपेण सर्वासु भारतीयभाषासु उपलभ्यन्ते । सर्वत्र भारते भाषाणाम् एकताया रक्षणम् अपि संस्कृतेनैव क्रियमाणम् अस्ति । अस्यां भाषायां न केवलं भारतस्य अपि तु निखिलस्यापि जगतः मानवानां कृते हितसाधकाः जीवनोपयोगिनः सिद्धान्ताः प्रतिष्ठापितास्सन्ति ।

इयमेव सा भाषा यत्र ध्वनेः लिपेच सर्वत्र एकरूपता वर्तते। अनया मलयालम, तेलुगु, कन्नड इति

इमाः दाक्षिणात्यभाषा संस्कृतेन भृशं प्रभाविताः ।

- संस्कृतभाषाया इतिहासः

संस्कृतस्य तालपत्रं केवलं भारतस्य अपि तु विश्वस्य प्राचीनतमा इयं भाषा न (नेपाललिपिः प्रयुक्तम्) भाषा इति मन्यते इयं भाषा समृद्धा अस्ति यत् प्रायः सर्वासु भारतीयभाषासु न्यूनाधिकरूपेण अस्याः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । अतः भाषाविदां मतेन इयं सर्वासां भाषाणां जननी मन्यते । पुरा संस्कृतं लोकभाषा आसीत् । जनाः संस्कृतेन वदन्ति स्म।

विश्वस्य आदिमः ग्रन्थः ऋग्वेदः संस्कृतभाषायामेवास्ति । अन्ये च वेदाः यथा ऋग्वेदः यजुर्वेदः सामवेदः अथर्ववेदश्च संस्कृतभाषायामेव सन्ति । आयुर्वेद गान्धर्ववेद शिल्पवेदाख्याः - धनुर्वेद - संस्कृते उपनिबद्धाः । अन्ये ग्रन्थाः चत्वारः उपवेदा अपि संस्कृते एव उपलभ्यन्ते । सर्वाः उपनिषदः संशिक्षा ,काव्यम् ,पुराणम् ,इतिहासः ,दर्शनम् ,व्याकरणम् ,छन्दः ,ज्यौतिषम् ,निरुक्तम् ,कल्पः , महर्षिपाणिनिना विरचितः इति संस्कृतव्याकरणग्रन्थः अधुनापि भारते विदेशेषु च शास्त्रञ्चेत्यादयः । द्यते । प्रेरणास्थानं वि भाषाविज्ञानिनां

वाक्यकारं वररुचिं भाष्यकारं पतञ्जलिम्। पाणिनीं सूत्रकारञ्च प्रणतोऽस्मि मुनित्रयम् ।।

संस्कृतभाषायाः लिपिः

अनेकेषु लिपिषु संस्कृतलेखनं पूर्वं सरस्वतीलिप्या आसीत् कालान्तरे एतस्य लेखनं ब्राह्मीलिप्या अभवत् । तदनन्तरं एतस्य लेखनं देवनागर्या आरब्धम्। अन्यरूपान्तराणि अधोनिर्दिष्टानि सन्ति। यथा ,बांगलालिपिः ,तेलुगुलिपि ,शारदालिपिः ,तमिळलिपिः ,कम्बोजलिपिः ,यवद्वीपलिपिः , गुजरातीलिपिः इत्यादयः। ,मलयाळमलिपिः ,नेपाललिपिः ,कन्नडलिपिः

- मूलतो यस्मिन् प्रदेशे या लिपिर्जनैः मातृभाषां लेखितुम् उपयुज्यते तस्मिन् प्रदेशे तया एव लिप्या संस्कृतम् अपि लिख्यते पूर्वं सर्वत्र एवमेव आसीत्, अत एव प्राचीनाः हस्तलिखितग्रन्थाः अनेकासु लिपिषु लिखितास्सन्ति । अर्वाचिने काले तु संस्कृतग्रन्थानां मुद्रणं सामान्यतो देवनागरीलिप्यां दृश्यते ।

संस्कृतभाषाया लौकिकीयमक्षरमाला अक्षरैरेभिर्घटितमेव गैर्वाण्यां समस्तं पदजगत् । भाषा तावद्वाक्यरूपा, वाक्यानि पदैर्घटितानि पदान्यक्षरैराभ्यन्ते, अक्षराणि वर्णैरुपकल्पितानि । तथा घटादिपदार्थानां परमाणव इव भाषाया उपादानकारणं वर्णाः। निरवत्र एकत्वव्यवहारार्हः स्फुटो नादो वर्ण इति तस्य लक्षणम् । तत्र स्वमुच्चारणार्हाः वर्णस्वरः, तदनहं व्यञ्जनम् । व्यञ्जनवर्णानां स्वयमुच्चारणाक्षमत्वात् तेषु एकैकस्मिन्नपि प्रथमस्वरः अकारो योजितः । तथा च वयमक्षराण्येव लिखामो न तु वर्णान्। अत एव चाक्षरमालेति व्यवहरामो न तु वर्णमालेति । संस्कृतभाषायाः अक्षरमाला प्रदर्शयते ।

संस्कृतभाषायाः अक्षरमाला

संस्कृतभाषाया लौकिकीयमक्षरमाला अक्षरैरेभिर्घटितमेव गैर्वाण्यां समस्तं पदजगत् । भाषा तावद्वाक्यरूपाअक्षराणि वर्णैरुपकल्पितानि । तथा ,वाक्यानि पदैर्घटितानि पदान्यक्षरैराभ्यन्ते , । निरवत्र एकत्वव्यवहारार्हः स्फुटो वर्भाषाया उपादानकारणं वर्णाः घटादिपदार्थानां परमाणव इवण इति तस्य लक्षणम् । तत्र स्वमुच्चारणार्हाः वर्णस्नहं व्यञ्जनम् । व्यञ्जनवर्णानां स्वयमुच्चारणाक्षमत्वात् तेषु एकैकस्मिन्नपि प्रथमस्वरः अकारो योजितः । तथा च वयमक्षराण्येव क्षरमालेति व्यवहरामो न तु वर्णमालेति । संस्कृतए चा लिखामो न तु वर्णान् । अतभाषायाः अक्षरमाला प्रदर्शयते ।

यद्यप्यक्षराणां वर्णादारब्धत्वात् वर्णानामेव लिपिभिर्विन्यासो न्याय्यः । तथाऽपि व्यञ्जनानां स्वरपतन्त्राणां स्वयमुच्चरितुमशक्यत्वात् अक्षराणामेव लिपिसंज्ञितानि चिह्नानि पूर्वेः कल्पितानि । युरोपदेशीयास्तु स्वस्वभाषालेखने वर्णानेवोपयुञ्जते न त्वक्षराणि । यथा श्री इत्येकां लिपिं sri तिसृभिर्लिखन्त्याङ्ग्लेयाः ।

अविभाज्यो एको नादो वर्णः केवलो व्यञ्जनसृष्टी वा स्वर एकोऽक्षरमिति वर्णाक्षरयोर्भेदः । अनेन च केवलः स्वरो वर्णः इत्यक्षरमिति च द्वावपि व्यपदेशावर्हति इति स्फुटम्। केवलं तु व्यञ्जनं वर्ण एव केवला एव स्वरा लिपिषु स्वस्वचिद्वैर्निर्दिश्यन्ते । व्यञ्जनसंसृष्टास्तु चिह्नानन्तरैरेव विलिख्यन्ते ।

क् क = अ +

क् का = आ +

क् कि इत्यादयः । = इ +

'क्' इतिवत् व्यञ्जनलिपिनामधो दक्षिणायता रेखा ताभ्यः स्वरांशपृथक्करणं सूचयति । यद्यपि लोके व्यवहारेषु अक्षरैरेव उपयोगस्थापि वैयाकरणा वर्णैर्व्यवहरन्ति अतश्च क कि कु इत्याद्या लिपय एकैकचिह्नात्मिका अपि

स्वरो व्यञ्जनरूपवर्णद्वयघटिता। अक्षरमालायां परिगणितानां वर्णानां विभागे स्वरव्यञ्जनात्मना द्विविधो महाविभाग उक्त एव।

• संस्कृतभाषायां स्वराः -

'अच्' इति स्वरस्य पाणिनिकृता संज्ञा । येषां वर्णानाम् उच्चारणं स्वतन्त्रतया भवति ते स्वराः । उच्चारणकालमात्रानुसारेण स्वराः त्रिविधाः । एकया मात्रया अ इ उ इत्यादिवदुच्चार्यमाणो ह्रस्वः। आ ई ऊ इत्यादिवद् द्वाभ्याम् उच्चार्यमाणो दीर्घः । अ...३ ३...३ उ...३ इत्यादिवत् तिसृभिरुच्चार्यमाणः लुतः ।

- ह्रस्वस्वराः -

येषां वर्णानाम् उच्चारणं एकमात्रकालेन भवति ते ह्रस्वस्वराः कथ्यन्ते ते पञ्च सन्ति । तान् मूलस्वरा इत्यपि कथयन्ति । अ इ उ ऋ लृ इति ।

दीर्घस्वराः -

येषां स्वराणाम् उच्चारणं मात्राद्वयेन भवन्ति ते दीर्घस्वराः कथ्यन्ते । ते अष्टौ सन्ति । आ ई ऊ ऋ ए ऐ ओ औ ।

प्लुत स्वराः

येषां स्वराणाम् उच्चारणं मात्रात्रयेण भवति ते प्लुत स्वराः कथ्यन्ते । अ ३ ...ई ,३ ...आ ,३ ... तस्तु काकरवादिवद् वाक्यमात्रदृष्टः स्वरविकारःइत्यादिवत् एषु ह्रस्वदीर्घाभ्यामेव पदानि घटितानि प्लु । अत एव तस्य लिपिषु चिह्नानि न कल्पितानि । स्वरेषु लृकारोऽतीवविरलः । यथा क्लृप्तम्क्लृप्तिः , कुत्रापि न प्रयुज्यते । ए ओ एषां ह्रस्वः 'लृ' इत्येकस्य धातोः रूपेषु एव दृष्टः । अस्य दीर्घाभावत्वात् सम्भवन् देश्यभ दृष्टोऽपि संस्कृते नोपेक्ष्यते । परंतसंस्कृतभाषायां देश्यपदप्रयोगार्थम् एषां ह्रस्वरूपः आधुनिककाले प्रयुज्यते । एकारस्य ह्रस्वरूपं देवनागर्यां 'ओ' ओकारस्य ह्रस्वरूपं ,इति लिखति 'ए' एवं लिख्यते ए तथा इति लिखन्ति किन्तु वस्तुतः ए ओ इति एतौ दीर्घौ एव । तत्सवर्णी ह्रस्ववर्णी दाक्षिणात्यश) ओ ।ब्दानां लेखने उपयुज्येतेसंगीतशास्त्रप्रसिद्धं तारमन्द्रत्वभेदं निमित्तीकृत्य (अनुदात्तः स्वरित इति अन्यथाऽपि त्रैविध्यम् अस्ति ऋग्वेदस्य प्रथमं ,स्वराणाम् उदात्तः -सूत्रकारवचनैरेवोच्यते :यमपि भेदः सूक्तमुदात्तो ऽनुदात्तस्वरितचिह्नानिस्वरितसहितम् उच्चैरुदात्तः । नीचैरनुदात्तः । समाहारः स्वरितः । अर्थात् उच्चः स्वरः उदात्तःनीचः स्वरः , उच्चनीचमिश्रितः स्वरितः । ,अनुदात्तः

लिपिषु स्वराणाम् अंकने बहवः सन्ति सम्प्रदायाः । तत्र बहवाहत एकोऽत्र विक्रीयते । उदात्तस्य चिह्नमधस्तिरथी रेखा स्वरितस्य उपर्यूर्ध्वाधरा अचिह्नितमक्षरम् उदात्तम्। अनुदात्तेषु न सवर्णी अङ्कयते। अपि तु उदात्तात् स्वरिताद् वा पूर्वमेवाक्षरं पूर्वानुदात्तचिह्नम् आद्युदात्ते पदे कर्तुं न

शक्यते। अतोऽनङ्कतम् आद्यक्षरम् उदात्तत्वेन एव ग्राह्यम् । अनुदात्तास्तु वाक्यप्रारंभे संदेहनिवारणाय यावदुदात्तदर्शनम् अङ्कयते ।

• संस्कृते अयोगवाहौ-

अनुस्वारार्धः मकारसदृशः ध्वनिः अनुस्वारः -:

विसर्ग विसर्गस्य अपरः पर्यायः विसर्जनीयः । अर्धहकारसदृशः ध्वनिः । पदान्तरेफस्योच्चारणविशेषः -:
एभिः किमपि पदमारभ्यते । स्वराणाम् अन्तेषु । विसर्गादयो न स्वतंत्रा वर्णाः। न कदाचित् उपलभ्यन्त
इत्येव अत एव एते अक्षरसमाम्नाये न पठिताः ।

- ह्रस्वस्वराः -

येषां वर्णानाम् उच्चारणं एकमात्राकालेन भवति ते ह्रस्वस्वराः कथ्यन्ते ते पञ्च सन्ति । तान् मूलस्वरा
इत्यपि कथयन्ति । अ इ उ ऋ लृ इति ।

दीर्घस्वराः -

येषां स्वराणाम् उच्चारणं मात्राद्वयेन भवन्ति ते दीर्घस्वराः कथ्यन्ते । ते अष्टौ सन्ति । आ ई ऊ ऋ
ए ऐ ओ औ ।

• संस्कृते व्यञ्जनानि ।

(संस्कृते उच्चारणशास्त्रम्-) सञ्चरन् वर्णान् अभिव्यनक्ति । यथोक्तं पाणिनीयशिक्षायाम्, जिह्वामूलञ्च
दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥

वर्णाभिव्यक्तिप्रदेशः उच्चारणस्थानं कथ्यते । शब्दप्रयोगसमये कायाग्निना प्रेरितः वायुः कण्ठादिस्थानेषु
आत्मा बुद्ध्या समेत्यर्थान् मनो युङ्क्ते विवक्षया मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥

मारुतस्तूरसि चरन् मन्द्रं जनयति स्वरम् । अष्टौ स्थानानि वर्णानाम् उरः कण्ठः शिरस्तथा

एवं वर्णानाम् उच्चारणस्थानानि अष्टौ सन्ति ।

• संस्कृतभाषायां वाक्यरचना

संस्कृते एकस्य धातोः रूपाणि अर्थकालानुसारेण दशसु लकारेषु भवन्ति । प्रत्येकलकारे प्रथमपुरुषः
मध्यमपुरुषः उत्तमपुरुषः इति त्रयः पुरुषाः भवन्ति । अपि च एकवचनं द्विवचनं बहुवचनमिति त्रीणि
वचनानि भवन्ति ।

उपसर्गः समासाः धातुविमर्शः व्याकरणम् संस्कृतवाङ्मयश्च अस्याः भाषायाः वैशिष्ट्यं नाम दण्डचिह्नम्। न वर्तन्ते अत्र अन्यानि विरामचिह्नानि । केवलं दण्डचिह्नमेवात्र विरामत्वेन स्वीकृतम् । इत्येतच्चिह्नं विधानंउद्गारं च सूचयति अतो वयं ,प्रश्नं ,म् एकस्यैव वाक्यस्य भिन्नान् अर्थान् प्राप्नुमः । उदाहरणार्थं वाक्यांशः एकः प्रस्तूयते । यथाअभ्युत्थानं च धर्मस्य नैव दृष्टं कदाचन । , इत्येतस्य वाक्यस्य द्वावर्थी स्तः ।

संस्कृते ध्येयवाक्यानि -

अल्पाक्षरैरनन्तगाम्भीर्यगहनार्थयुक्तानि तादृशध्येयवाक्यानि गुरुरिव मित्रमिव श्रेयोऽभिलाषी इव अस्मान् निरन्तरमेव प्रेरयन्ति । जीवनयात्रायां सत्पथप्रदर्शनं कुर्वन्ति । सूत्रसूक्ति सुभाषितरूपेण - तंत्र-मंत्र-नूतनोत्साहं चैतन्यं असङ्ख्याकानि प्रेरणावाक्यानि अस्यां भाषायां सन्ति । तानि पठ्यमानाः जनाः च प्राप स्फूर्तिंनुवन्ति । उदाहरणरूपेण कानिचन ध्येयवाक्यानि प्रस्तूयन्ते,

भारतप्रशासनाद्अनेकप्राशासनिककार्यनिर्वहणसंस्थाः ,प्राशासनिकतदितरविद्यासंस्थाः ,
-रूपेण स्वीकृत्य स्वस्वच्छन्दसेवाधार्मिकसंस्थाश्च विविधग्रन्थेभ्यः विविधसंस्कृतसूक्तिः ध्येयवाक्यस्व
स्वलक्ष्यसाधने प्रेरणां लभन्ते । एतद्धि संस्कृतभाषायाः औन्नत्यं प्रकटयति ।

१(मुण्डकोपनिषद्) सत्यमेव जयते -भारतमहाराज्येन .

२(महाभारतम्) भारतस्य सर्वोच्चन्यायालयेन यतो धर्मस्ततो जयः .

३लोकसभया धर्मचक्रप्रवर्तनाय .

४(उपनिषद्) नो वरुणः शं - भारतीयनौसेनया .

५ दूरदर्शनेन सत्यं .शिवं सुन्दरम्

६असतो मा सद्गमय इत्यादीनि ध्येयवाक्यानि -(एन् सी ई आर टी) राष्ट्रियविद्याभ्यासगवेषणापरिषदा .
स्वीकृतानि यानि अस्मान् निरन्तरं प्रेरयन्ति । एषः संस्कृतभाषायाः महिमा अस्ति।

उपसंहारः

संस्कृतवाङ्मयं विश्ववाङ्मये अद्वितीयस्थानम् अलङ्करोति । संस्कृतस्य प्राचीनतमग्रन्थाः वेदास्सन्ति । वेद शास्त्र दर्शनादिभिरनन्तवामयरूपेण विलसन्ती अस्ति एषा दैवी -नाटक-पुराण इतिहास काव्य - शोभां मोक्षात्मकाः चतुर्विधपुरुषार्थहेतुभूताः विषयाः अस्याः साहित्यस्य-काम-अर्थ-वाक्। न केवलं धर्म आ-नैतिक-वर्धयन्ति अपि तु धार्मिकध्यात्मिकवैज्ञानिक तु पारलौकिक विषयैरपि सुसम्पन्ना -लौकिक-इयं देववाणी।

संदर्भग्रन्थाः

१. पाणिनीयशिक्षा चौखम्बा प्रकाशनः
- २.संस्कृतसाहित्येतिहासः चौखम्बा प्रकाशनः

‘ઊડતું ભાભ્યું અંધારું’ : કાવ્યસંગ્રહનો એક અભ્યાસ

મિતેષકુમાર સી.પરમાર

ગુજરાતી ભાષા - સાહિત્ય કેન્દ્ર

ગુજરાત કેન્દ્રીય વિશ્વવિદ્યાલય

ગાંધીનગર

અનુઆધુનિક યુગમાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં લોકપ્રિય અને સત્વશીલ કવિશ્રી સ્નેહી પરમાર 2020માં તૃતીય કાવ્યસંગ્રહ ‘ઊડતું ભાભ્યું અંધારું’ લઈને આવે છે. એ પહેલા એમની પાસેથી ‘પીડા પર્યત’ : ગઝલ સંગ્રહ (2004), અને ‘યદા તદા ગઝલ’ : ગઝલ સંગ્રહ (2015) મળે છે. કવિ સ્નેહી પરમાર વિશે શ્રી ભગવતીકુમાર શર્મા લખે છે કે..., “કવિશ્રી સ્નેહી નિતાંતપણે આત્મલક્ષી ઊર્મિ કવિ છે. જીવન અને જગતને તેઓ મહદઅંશે પોતાના સંવેદનોને સંદર્ભે જુએ, મૂલવે ને આલેખે છે. જીવન અને જગતની ગતિ-વિધિઓ સાથે તેઓ ઝાઝી સમાધાનશીલતા દાખવી શકે તેમ નથી. પરંતુ તેમની કવિતામાં ઉગ્ર, ઉઘાડો આક્રોશ નથી, ભાવકને ભીતરથી શારી નાખે તેવો કણસાટ છે. તેમની કવિતા મુખ્યતઃ અમુખર છે, અને સાચી કવિતાને એ જ શોભે.”

‘ઊડતું ભાભ્યું અંધારું’ માં 57 ગઝલ, 19 ગીતો અને 25 અછાંદસ, લયાન્વિત, સોનેટ, લઘુકાવ્યો, થોડી અલગ કવિતા સહિત 101 કવિતાઓ છે. જેનો પરિચય કરાવવાનો મારો ઉપક્રમ છે.

કવિ કહે છે કે, ખંખેરો અજવાળા પરનું અંધારું જેથી દુનિયા ખુશ જોવા મળે માટે પુસ્તકના દ્વાર ખોલતાં પ્રથમ શે’રમાં લખે છે કે,

‘બહુ ખુશ થાશે દુનિયાભરનું અંધારું

ખંખેરો અજવાળા પરનું અંધારું’ (પૃ.9)

કવિ કહે છે કે પોતે ખબર નહિ કેટલું જીવે પરંતુ, ગઝલ પ્રત્યેની તેમની પ્રીતિ દાખવતા લખે છે કે,

‘સ્નેહી જીવે સત્તાવન અથવા જીવે સત્તાણું

એની ગઝલના મકતા, તું સો વરસનો થાજે !’ (પૃ.25)

સમાજમાં વર્ષોથી સાસુ-વહુની જોવા મળતી ભેદભાવની રેખા પર પ્રકાશ પાડતો શે’ર જોઈએ

‘બહુ સમજાવ્યાં આપ રહ્યાં ના

સાસુ-વહુ છે કથની-કરણી’ (પૃ.31)

ગઝલમાં અનોખો પ્રયોગ કરતાં કવિએ તોરલ-જેસલનો સંવાદ રચ્યો છે. જેનો એક શે’ર જોઈએ

‘તોરલ : તમારી ત્રાડથી છુપાઈ જાતું’તું તીરાડોમાં

તમારી મૂછનું ખળખળતું પાણી સાથે લઈએ તો ?

જેસલ : હવે નોખાં પડ્યાં તો ભવનાં ભેળાં થવું કપરું છે
સફરમાં સાથે રહેવું છે, કટારી સાથે લઈએ તો ?' (પૃ.35)

પુનઃ નવા પ્રયોગથી કવિ પ્રશ્નોદ્દગાર બે ગઝલ લખે છે. જેમાં ચાહવું (ચાહત) અને શોખવાળા માણસોનું ભેગા થવું વિશેના શે'ર જોઈએ

‘ચાહવાના ? શોખવાળા માણસો ભેગા થયા !
ક્યાં જવાના શોખવાળા માણસો ભેગા થયાં ?’ (પૃ.56)

‘ચાહવાના ? શોખવાળા માણસો ભેગા થયા !
ક્યાં જવાના શોખવાળા માણસો ભેગા થયાં ?’ (પૃ.57)

મનુષ્યના ચહેરાં પાછળનો ચહેરો અલગ જ હોય છે. જે આપણી સમક્ષ અલગ અને આપણી પીઠ પાછળ પણ અલગ એવાં ચહેરાનાં સંદર્ભમાં કવિનો એક શે'ર જોઈએ

‘પહેરો તો અલગ દૃશ્યો, ઉતારો તો અલગ દુનિયા
બધું નોખું બતાવે છે, મને ચશ્માં નથી ગમતાં’ (પૃ.59)

ગઝલમાં કવિની કવિશક્તિ જોયા બાદ મંકોડો જીવ કાવ્ય જોઈએ જેમાં કવિ કહે છે કે ‘મંકોડો’ હાથે આવ્યો શિકાર છોડતો નથી. કવિનો અહીં ઈશારો ભ્રષ્ટાચારી તરફ છે. (રિશ્તખોર તરફ) જેમ કે,

‘ડોક તૂટે છતાંય છોડે ના
હાથ આવ્યો શિકાર, મંકોડો’

‘અન્નદાતા મટી, બની ગ્યો છે
આઠ-અ, 7-12, મંકોડો’ (પૃ. 62)

કવિએ કલાપીને યાદ કરતાં ‘કલાપીને’ ગીત રચ્યું છે જેની પંક્તિ જોઈએ.....

‘ચાલ્યા સાજન આમ, અચાનક સભા અધૂરી છોડી
ફૂલ, પંખી, ભુંગ, લતા, સનમની કથા અધૂરી છોડી’

ધમનીમાં ધબકારા અઢળક,

સ્નેહથી ભરચક શિરા

એક હાથમાં તેગ, બીજામાં,

પંખીઓની પીડા

ફેંકાયેલા પથ્થરની પણ વ્યથા અધૂરી છોડી

(પૃ. 80)

‘સાયબો’ ગીતમાં નાયિકાએ શું-શું કર્યું ત્યારે સમરથ સાયબો મળ્યો તે નિરૂપાયું છે. જેને પંક્તિ જોઈએ.....

‘મેં તો જમણી સૂઢાળા ગણપત પૂજ્યા રે
મેં તો નદિયું પૂજી ને પરવત પૂજ્યા રે,
મેં તો પૂર્યા છે ભાવ્યા એટલા ચોક
સમરથ મળ્યાં મુને સાયબો રે’ (પૃ. 84)

કવિએ ‘ગંધર્પિંડ’ વિભાગમાં બે ટાયબર્ન કવિતા લખી છે. આ ટાયબર્ન કવિતા વિશે તેઓ સમજાવે છે કે..., ‘ટાયબર્ન છ પંક્તિની કવિતા છે, જેમાં પ્રથમ ચાર પંક્તિ બબ્બે ‘સિલેબસ’ ની બનેલી હોય છે. આ ચારેય પંક્તિઓ અંત્યાનુપ્રાસ હોય છે જે નીચેની બે પંક્તિ માટે વાતાવરણ ઊભું કરે છે. (પૃ. 104). ‘લાગણી’ વિશે કવિ લખે છે કે....

‘હરતી
ફરતી
ડસતી
વસતી

લાગણીએને હરતી ફરતી રોકો,
અથવા એને ડસતી વસતી રોકો’ (પૃ. 104)

પુસ્તકનું દ્વાર બંધ કરતાં પૂજ્ય બા-બાપુને યાદ કરતાં કવિ કહે છે કે,

‘આપનું સ્મરણ
મારાં આંસુઓની
ગુરુગાદી છે’ (પૃ. 116)

કાવ્યસંગ્રહમાં કવિએ ગઝલમાં છંદ, કલ્પનો, પ્રતિકો સરસ રીતે નિરૂપી જાણ્યા છે. તો વળી ગીત /કવિતામાં પણ લય, ઢાળ, દ્રાસને જાળવી રાખ્યાં છે. સંગ્રહના નામને કવિ ગહન બનાવે છે. જેમાં ત્રણ અલગ-અલગ શબ્દ (ઊડતું, ભાળ્યું અને અંધારું) જે એક ત્વરિત થતી ક્રિયાની સાથે સંબંધતી અનુભવાય છે. અંતે કવિના એક શે’રને ટાંકીને આ સંગ્રહને આવકારતાં કવિને અભિનંદન પાઠવું છું અને આવો વળી એક સુંદર કાવ્યસંગ્રહ તેમની પાસેથી મળે એવી અપેક્ષા.

‘અગર અજવારા જો અંધારની સામેની બાજુ છે
તો સમજો એ સ્નેહી પરમારની સામેની બાજુ છે.’

સંદર્ભ

1. 'पीडा पर्यंत': गजल संग्रह (2004) स्नेही परमार (प्रस्तावना : भगवतीकुमार शर्मा

2. 'डिडतुं भाव्युं अंधाडुं': काव्यसंग्रह (2020) स्नेही परमार

प्रकाशक : स्नेही परमार, प्रथम आवृत्ति : 2020.

मूल्य : 200/- रु.

REDEFINING HEALTH CARE SYSTEM: A SOCIAL WORK PERSPECTIVE**Prof. Iranna Ronad****Head, Department of Social Work****S.S.A&C College****Subject: - Social Work****Email:iranna.msw5@gmail.com**

Abstract

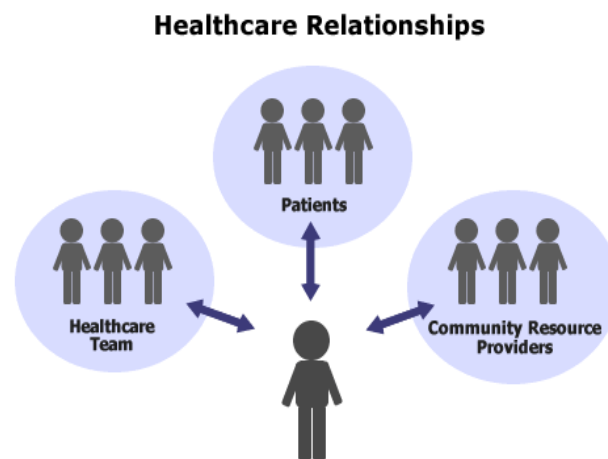
Health is essential aspect of our life. As quote saying, “Health is Wealth” we cannot enjoy life if it is all there but without a health and person is not able to contribute anything to the development of nation or society. Health is not only considered Physical health but it encompasses the mental, social and spiritual well being of an individual. There is a relation between poor health and diseases, diseases are caused by poor health. Medical sector is one of the important and growing sectors of any nation. So many doctors are coming out with their specialization to treat the people those who are ill /sick.Social work is one of the helping professions. Social worker helps individuals, groups, and community wide to resolve their problems. There is a specialization called Medical and Psychiatry in Social work. Those who completed Masters Degree in Social work with the Specialization in Medical and Psychiatry,they can able work in Medical sector i.e government hospitals, private hospitals, mental hospitals, health projects and psychiatric clinics and departments and so on.

Introduction:

Indian society is changing rapidly; structural changes have taken place due to (LPG). We are the result of globalization, industrialization, urbanization, modernization, and sanskritization. India has seen several changes in health care practices, from older to new healing methods and allopathic to therapeutic. Diseases are common for human being. Every society has developed and adopted new healing methods suited for their socio-economic and cultural background. That may be in form of prohibitive, curative and treatment. But ultimately, it is not only the responsibility of society or government to take care of people. It's the responsibility of everyone to take care of oneself and maintain healthy society. The idea behind development of healthy society is to provide need based, flexible and adoptive health care services to people. Gaps in health care services create more problems. Problems have taken place, when demand is more but supply is less. We need to tackle emerging needs and increasing demands of health care system. Health care critics have been accepted social work as a part of healing method or professions. Social workers play's very important role in health system. They act as a bridge and fill a gap between government and health care providers, health care providers and patient's vice-versa. Holding different positions, they conduct health care survey and research. They recommend to government to formulate favor policy and programs. This study examines, whether health care setting expecting help of other professions and applicability and need for social work interventions in medical context.

Conceptual understanding

Generally speaking, health indicates that total well being of a person, not only physical, but social, mental, and spiritual also. It depends upon what we eat, smell, drink and what we do activities on daily basis. Health is not important to human only but also important to every living being on this earth. Health is very complex to define. World health organization refers “Health is state of complete physical, mental and social well being not merely the absence of diseases”. Medical systems includes mainly three components hospital systems, types of patient care and public health programmes. In hospital systems, there are some public, private, nonprofit and clinics and hospitals are providing diagnostic and health care services to needy patient groups in a professional manner. Plethora of services is given under the patient care like, prohibitive, curative and treatment. Public health programmes are planned and implemented by the state and central government departments. They much concentrate on disadvantage groups of society i.e. women and children, aged, handicapped and people with mental disturb.

Professional intervention: An emerging need

We need to intervene for developing and improving social functioning of clients, cope up with their environment and lead a satisfied life. So, it is achieved by the help of theories, methods, skills, techniques and tools of our profession. Social work as an intervention profession has knowledge and skill set, that often used in health care setting. Medical and psychiatric social work is a field of social work, where social workers get trained to work in the field of health care. People with health problems are often experiencing psycho-social difficulties with their environment. They may have personality, emotional, and social disorders. Their family and surrounding may not co-operate them to overcome problems. Patients with deferent health problems need psycho-social support. So, aim of social work is, intervene with their family,situation, and environment and help them to cope up with their surroundings. Social workers assess their psycho- social needs and help in professional manner. They contribute a lot and help utmost their clients. Especially, intervention made by medical social workers includes, casework, counseling, therapy, psychosocial treatment and social support. Intervention is derived from the hospital situation and psycho- socio-economic and suitability of familial conditions.However, social case work and group work are widely used in hospital situations. Social case work, having theoretical and practical background introduced by *Mary Richmond* in 1920, it is focus on “*social diagnosis* “and “*social process*”. Social group work (including theory and models) used in *therapeutic*

situations, helps to treat the patients with chronic diseases and addictions. In addition, different types of groups formed by Medico social worker/group worker in hospitals are, Therapeutic groups, Support groups, Psycho- educational groups, Self help groups, Recreational groups, Prevention groups, Voluntary groups, Task oriented and target groups.

Educational background and skill set

To entering in to medical context, one should have PG degree in **Social Work** with the specialization *Medical and Psychiatry*. In most of the countries, they need to get registered and licensed with the professional organizations followed by some laws and legislations. However, Several PG degrees and diplomas are there enter into the field of health i.e. MA in Public health, MBA specialization with hospital administration, PG diploma in Medical and Psychiatry, PG diploma in Patient care and Management, PG diploma in Hospital management and PG diploma in Counseling and Rehabilitation recognized by the RCI, Rehabilitation Council of India. Apart from that, a medical or Psychiatric social worker needs to have different types of skills and

strategies to their basket. Because they need to deal with different type of people with different psycho-socio- economic and multi-cultural background. Although, they are having professional background, certain kinds of training programmes are helpful to gain the knowledge and fulfill the skills they needed.

1. Analyzing and Assessment skill
2. Interviewing and counseling skill
3. Documentation skill
4. Managing skill
5. Communication skill
6. Guidance skill
7. Intervention (crisis intervention) skill
8. Good rapport building skill
9. Recourse mobilization and utilization skill

Current status and future perspective

Indian government is providing health care services at free of cost and spending crores together on it. The objective behind of this is, everyone needs to get access for health facilities. According to health research reports conducted by health critics, says that, the India, seeking for the medical assistance is rapidly growing. In patient care is more than the outpatient care. But the people to visit outpatient departments in hospital are increasing gradually. People with all categories are tend to use public health services in India. When we compare to other developed countries health care market in India is expected to grow more and more. So, many experts and trained

persons and doctors' service are required. We need to build and develop hospices/hospitals with multi specialty facilities according to needs and necessities of our patients. As stated above, the health care system has potential to grow much more. The health care system in India has different dimensions historically. No matter what, medical social work is powerful and essential branch of medicine. Without social work input; the health care system becomes zero. It's trying to provide organized services in a professional manner, but it is foreseeing problems and challenges too. Health social work is one of the growing concepts in India, as health care sector is multi-dimensional; we the social workers need to work with doctors, physicians, Psychiatrists, nurses, Physiotherapists, Lab technicians to give the best to our clients. Even though, there are influence of many factors on social work practice within the hospitals, need based, person based and focused social work services are found grateful. Some influential factors while rendering social work services are as follows

1. The nature and style of organization
2. Health needs and necessities of the clients
3. The demographic factors
4. Advanced science and technology

Conclusion

Health care system has gone through several drastic changes over the periods. All hospitals, health care Centers, health providers are providing key driven, need based and patient centric services. They have adopted new technology in their service. Need and intervention of social work in health Setting is growing day by day. Of course, scope of social workers is very wide in health care setting, they play very important role. They assist patients and families to recover from illness. All public and private Hospitals, mental hospitals, acute homes, drug and de Addiction centers, rehabilitation centers, nursing Homes, intensive care, emergency departments And blood banks employ social workers.

References

1. Medical social work in India: Addressing emotional and social components of illness by
2. Lokender Prasad, Ravi ranjan kumar and Mili dutta
3. Govt of India 1987 Encyclopedia of social work in India By ministry of information and broadcasting, New Delhi
4. Psychiatric social work: A transactional case book By R Knee.
5. Medical social work practice in india: Girotra tanu, Sultan chand and sons publications
6. Medical social work in India by S.H. Pathak

यशपाल के ऐतिहासिक उपन्यासों में नारी संवेदना

श्री दिनेशभाई पी झाला

सहायकाचार्य

गांगेथा प्राथमिक शाला

प्रस्तावना

मनुष्य जीवन स्त्री-पुरुष दोनों से बना है लेकिन समाज का उनकी ओर देखने का दृष्टिकोण अलग-अलग है। पारिवारिक जीवन में पुरुष और नारी दोनों उतने ही उपयोगी है जितने कि रथ के दो पहिये । एक उपयोगी तथा सफल रथ के लिए दूसरी आवश्यक वस्तुओं के साथ ही साथ पहिये भी अपना विशेष महत्त्व रखते हैं। यदि किसी रथ का पहिया छोटा, निर्बल तथा जर्जर है तो दूसरा पहिया भी किसी काम का नहीं रहता और धीरे-धीरे रथ का अस्तित्व भी मिट जाता है । ठीक इसी प्रकार पारिवारिक जीवन में पुरुष तथा नारी की समानता अति आवश्यक है । इन दोनों में से एक के निर्बल तथा अशक्त हो जाने से समाज का अस्तित्व भी अनिश्चित सा हो जाता है तथा उसमें स्थिरता आती है ।

नारी को निर्बल बनाने में समाज का पुरा पुरा हाथ है। राष्ट्र कवि मैथिलीचरण गुप्त ने अपनी दो पंक्तियों में ही वर्तमान नारी के जीवन का चित्र स्पष्ट किया है -

“अबला - जीवन, हाय ! तुम्हारी यही कहानी ।

आँचल में है दूध और आँखों में पानी ।“

न जाने कब से भारतीय नारी इस दर्द भरी कहानी को अपने आँचल में छीपाकर बैठी है। यह सबला होते हुए भी 'अबला' कहलाती है। पुरुष को वह जन्म देती है, बाल्यास्था में ऊँगली पकड़कर उसे चलना सिखाती है। समयानुसार उसके देखरेख करती है परन्तु यही पुरुष बड़ा होकर इस दया की मूर्ति के साथ कठोर व्यवहार करता है उसका तिरस्कार करता है। वह पुरुष द्वारा पग-पग पर अपमानित होती है इसलिए उनकी आँखों से प्रायः जल की धारा बहती रहती है । वास्तव में गृहस्थाश्रम की सफलता नारी पर आधारित है इसलिए प्राचीन काल में नारी प्रतिष्ठित पद पर विराजमान थी। मनु ने भी अपने सामाजिक ग्रंथ मनुस्मृति में लिखा है

“यत्र नार्यस्तु पुज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।

यत्रे तास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ॥“

अर्थात् जिस कुल में स्त्रियों की पूजा होती है, उस कुल पर देवता प्रसन्न होते हैं और जिस कुल में स्त्रियों की पूजा नहीं होती उस कुल में सब कर्म निष्फल होते हैं प्रस्तुत कथन के अनुसार उस समय नारी केवल घर का काम करनेवाली ही नहीं बल्कि पुरुष की अद्योगिनी, सहयोगिनी तथा सहधर्मिणी मानी जाती थी। हिन्दू ग्रंथों में ऐसे कई उदाहरण मिलते हैं, जहाँ नारी की भरपूर प्रशंसा भी की गई है तथा कहीं-कहीं उसे अति निन्दनीय पात्र भी ठहराया गया है। केवल हिन्दू धर्म ग्रंथों में ही नहीं बल्कि विश्व के अन्य धर्म ग्रंथों में भी इसकी कम निंदा नहीं की गई।

अतः यह स्पष्ट होना है कि "वैदिक काल में भारतीय समाज में नारी का सशक्त व्यक्तित्व सर्वत्र दृष्टिगत होता है, किन्तु उनकी दशा उत्तरोत्तर दीन होती चली जाती है...बौद्ध काल में अनेक स्त्रियों निर्वाण की खोज में भिक्षुणियाँ बनी पर सामाजिक क्षेत्र में उनकी स्थिति भी उत्तरोत्तर गिरती जा रही थी। मध्ययुग तक पहुँचते पहुँचते स्त्री बिल्कुल पंगु हो गई थी। इसलिए महादेवी वर्मा जी का कथन है "उसने (पुरुष ने) कहाँ इस स्त्री को देवता की दासी बनाकर पवित्रता का स्वांग भरा, कहीं मंदिर में नृत्य कराकर कला की दुहाई दी और कहाँ केवल अपने मनोविनोद के लिए वस्तु मात्र बनाकर अपने विचार में गग्राहकता ही दिखाई स्त्री-पुरुष को असमानता के विषय में गाँधी जी ने अपने विचार प्रकट किये हैं। आधुनिक युग में नारी की प्राचीन समस्याएं काफी मात्रा में सुलझ चुकी हैं। पुरुष प्रधान तथा पूंजीवादी समाज में जबकि नारी प्राचीन परम्पराओं तथा रुढ़ियों को पालने के लिए बाध्य थी, आर्थिक पराधीनता उसके लिए बाध्य थी, आर्थिक पराधीनता उसके लिए एक अभिशाप था जिसे वह निरंतर सहती आई थी, नैतिकता तथा सामाजिक मर्यादा का दायित्व भी पुरुष समाज ने केवल नारी के कंधों पर ही रखा हुआ था याने कि किसी भी प्रकार की मर्यादा का पालन करना पुरुष के लिए अनिवार्य नहीं था परन्तु अब शिक्षा के सहारे नारी ने बहुतेरी समस्याओं का रूप बदल डाला है। अतः यह कहा जा सकता है कि आधुनिक युग में शिक्षा के बल पर तथा अपने अधिकारों को जागृति और सामाजिक सुधारों के कारण नारी अपने स्वतंत्र व्यक्तित्व के विकास का महत्त्व जान चुकी है और अब वह पुरुष के कंधे से कंधा मिलाकर आगे बढ़ रही है। वह अपने जीवन के अर्थ को समझने लगी है वह पुरुष समाज से प्रश्न भी पूछ लेती है कि अगर पुरुष पराई नारी के साथ अवैद्य संबंध रखकर भी अपनी गृहस्थी बसाये रखने की कामना रखता है उसे समाज तथा परिवार से बहिष्कृत क्यों नहीं किया जाता परंतु ऐसा व्यवहार अगर नारी कर बैठे तो समाज तथा परिवार का उसके साथ दुर्व्यवहार क्यों ? प्रायः रोक-टोक करनेवाले जीवन साथी को स्वीकार नहीं करती। वह भी अपने सुखी जीवन बनानेवाले अधिकार को समझने लगी है इसलिए इस प्रकार की कई विसंगतियाँ जब उसके वैवाहिक जीवन में आ जाती हैं तो वह सती सावित्री नारी बनकर

घुलघुलकर अपनी जान ही नहीं दे देती अपितु इन विसंगतियों से मुक्ति पाने के उपाय ढूँढती है तलाक भी दे सकती है, चाहे तो पुनः विवाह भी कर सकती है।

स्त्री समाज की दुर्दशा भारतेन्दु की दृष्टि से छिपी न रह सकी थी यह हिन्दू नारी का सुधार करना चाहते थे भारी जाति के प्रति उनका दृष्टिकोण अत्यंत उदार था। उन्होंने अपने घर पर ही एक स्कूल खोला और बाल्यबोधिनी पत्रिका का प्रकाशन किया भारतेन्दुजी भारतीय नारी को पतितावस्था को देखकर अत्यंत दुःखी थे उन्होंने प्रथम बार नारी को सम्मान की दृष्टि से देखा और उसका दुःख दूर करने की चेष्टा की।

यशपाल के कथासाहित्य में नारी जीवन की समस्याएँ :

➤दिव्या

इस उपन्यास में दास वर्ग तथा नारी के अभिशप्त जीवन का बड़ा विशद चित्र चित्रित किया है। 'दिव्य' की दारा के साथ बड़ा अमानवीय व्यवहार किया जाता है। सद्यः प्रसूता दिव्या दासी के रूप में याज्ञिक पुरोहित चक्रपर द्वारा केवल इसीलिए खरीदी जाती है जिससे उसका दूध पुरोहित के नवजात शिशु का भरण-पोषण कर सके। पुरोहित की पत्नी का कहना था कि पहले उसके पुत्र को स्तन पान कराया जाए फिर दिव्या अपने पुत्र शाकुल को दूध दे। अपने बच्चे को भूख से बिकते हुए छोड़कर दूसरे के बच्चे को दूध पिलाना दिव्या के लिए मानसिक वेदना का कारण बन जाता।

➤अमिता:

उपन्यास में नारी पात्रों में मुख्य तीन पात्र हैं। अमिता जो नायिका है और राजमाता सुनन्दा और दासी हिता अमिता भले ही महारानी है परंतु वह बालिका है इस लिए वह पकड़ती है दूसरा पात्र जो राजमाता सुनन्दा का है, वह सत्यवादी, अहिंसा और लोगों के (प्रजा) प्रति प्रेम, सहानुभूति रखने वाला पात्र है। इसीलिए तो कलिंग के आचार्य सुकंठ भी कभी-कभी उनकी बात मानने को तैयार नहीं होता। क्योंकि सुकंठ राज्य के लिये संसार को तुच्छ समझ प्राण देने के लिए तैयार हो जाता है। इसी लिए सुनन्दा और सुकंठ दोनों का चरित्र परस्पर विरोधी लगता है। तीसरा पात्र जो हिता का है। हिता व्यवहार कुशल, चालाक और निर्भय है वह भले ही बालिका महारानी की खास दासी है, परंतु जब उसे समय मिलता वह अमिता से अलग हो जाती है। और अपने प्रियतम मौद के पास पहुँच जाती है। तो उनका चरित्र थोड़ा सा इसी लिये अलग है कि वह अपने प्यार के लिए कोड़े की मार भी सह लेती है।

➤झूठासच :

झूठा सच यशपाल जी का एक अलग प्रकार का नवीनतम उपन्यास है। यह उपन्यास दो भागों में 'देश और वतन' तथा 'देश का अविष्या में बटा है। प्रथम भाग 'देश और वतन' १९५० में प्रकाशित हुआ था। और दूसरा भाग 'देश का भविष्य' जनवरी १९६० में प्रकाशित हुआ। दूसरे भागने भी पहले भाग की तरह सराहना पाई। १९६१ के प्रारंभ में पंजाब सरकार और उत्तर प्रदेश सरकारों ने 'झूठा सच' को हिन्दी के सर्वोत्तम उपन्यास के रूप में पुरस्कृत किया। प्रस्तुत उपन्यास ऐतिहासिक, राजनीतिक और सामाजिक तीनों ही दृष्टियों से विशेष महत्व रखता है। पूर्वोद्ध देश और वतन का आधार सन् १९४७की है, जिसके परिणाम स्वरूप लाखों हिन्दूओं और • मुसलमानों को दुःख सहना पड़ा और वे घर-बेघर हो गए। और हिन्दू-मुसलमानों के द्वारा बार-बार झगड़ा होता रहा। जिससे हिन्दूस्तान और पाकिस्तान दोनों अलग-अलग स्वतंत्र देश बने पाकिस्तान से आये हुए हिन्दूओं की दशा बहुत बुरी हो गई वैसी ही हालत हिन्दुस्तान से जो मुसलमान पाकिस्तान गये उनकी भी हालत बुरी हुई।

•निष्कर्ष :

उपन्यास सम्राट यशपाल जी ने जैसे तो बारह उपन्यासों की रचना की है। उनके ऐतिहासिक उपन्यासों में 'दिव्या', 'अमिता' और 'टा सच' तीन हैं। परंतु 'झूठा सच' उपन्यास में राजनैतिक और सामाजिक परिस्थितियों का वर्णन यशपाल जी ने ज्यादा किया है। अतः 'झूठा सच' को शुद्ध ऐतिहासिक उपन्यास नहीं किया जा सकता। यशपाल जी ने अपने ऐतिहासिक उपन्यासों 'दिव्या' और 'अमिता' में विवाह की समस्या, अन्तर्जातीय विवाह की समस्या, काम-यौन संबंधी समस्या नारी की पराधिनता की समस्या, वेश्या समस्या, धार्मिक शोषण, दासी प्रभा की समस्या इत्यादि समस्याओं को अपने उपन्यासों में उठाया है। अतः यह कहा जा सकता है कि यशपाल ऐतिहासिक कथासाहित्य में नारी संवेदना को लेकर सबसे श्रेष्ठ उपन्यासकार है। प्रेमचंद काल से लेकर यशपाल तक ऐसा नारी संवेदना का वर्णन किसी ने नहीं किया है।

संदर्भ सूची :

- १ मैथिलीचरण गुप्त यशोधरा, पृ. ४७
- २ मनुस्मृति मन्वर्थमुक्तावली, श्लोक ५६, तृतीय अध्याय, ११४
३. शैल रस्तोगी हिन्दी उपन्यासों में नारी, पृ. १०
- ४ महादेवी वर्मा श्रृंखला की कंडियों से, पृ. २८०
६. प्रेमचंद, निर्मला पृ. २२
- ७ प्रेमचंद, प्रतिज्ञा, पृ. २३

- ८ ऋषभचरण जैन, मास्टर साहब पू. ११२
- ९ तेजकुमारी दीक्षित, हृदय का काँटा पू. ६२
- १० यशपाल दादा कामरेड, पृ. ३३
- ११ यशपाल, दिव्या, १७७
- १२ चन्द्रकान्त बांदिवडेकर, उपन्यास स्थिति और गति, पृ. ३४७
- १३ चन्द्रकान्त यादवडेकर, उपन्यास स्थिति और गति, पृ. ३४८
- १४ यशपाल मार्क्सवाद, पु. ८०
- १५ सुशीला मीतल, आधुनिक हिन्दी कहानी में नारी की भूमिकाएँ, पृ.

सोशल नेटवर्क और हिन्दी भाषा

डॉ. एन.ओ.भालिया

आसिस्टन्ट प्रोफेसर-हिन्दी विभाग

सरकारी विनयन कॉलेज-तलाजा, जिला- भावनगर। (गुजरात)

वैश्विकरण के परिणामस्वरूप दुनिया की तमाम भाषाओं की भांति हिन्दी के स्वरूप, क्षेत्र एवं प्रकृति में परिवर्तन आया है तथा प्रसार में वृद्धि हुई है। हिन्दी भाषा न सिर्फ भारतीय मंडल अपितु समूचे भूमंडल की एक मुख्य भाषा के रूप में अपना स्थान कायम कर पाई है। सूचना प्रौद्योगिकी और संचार के क्षेत्र में हुए विकास के कारण वैश्विकरण को काफी रफ्तार मिली, जिसका प्रभाव हिन्दी भाषा पर भी पडा है। युनिकोड के आविष्कार ने इन्टरनेट और संचार के अन्य माध्यमों ने उसे दुनियाभर में फैलाया है। हालांकि युनिकोड की खोज व्यावसायिक सम्भावनाओं को ध्यान में रखकर हुई थी, पर इससे वैश्विक मंच पर हिन्दी प्रसार को काफी मजबूती मिली और इसका असर सोशल मीडिया पर भी अवश्य पडा है।

सोशल नेटवर्क और हिन्दी भाषा :-

भूमंडलीकरण के इस दौर में समग्र विश्व को एक स्थान पर लाने का श्रेय सोशल मीडिया को भी जाता है। सोशल मीडिया तकनीकी दुनिया का महत्वपूर्ण विकास है। इसके माध्यम से कोई व्यक्ति एक स्थान से ही, एक ही समय में देश-विदेश में कई लोगों के साथ बात कर सकता है। फेसबुक, व्हाट्स एप, टिवटर, ईन्स्टाग्राम, आरकूट आदि दो सौ से ज्यादा विश्व में सोशल नेटवर्क साइट्स हैं। आज सामाजिक संबंधों को बनाने के लिए मोबाइल और वेब प्रौद्योगिकियों का उपयोग किया जा रहा है।

सोशल मीडिया पर एक समय था जब ज्यादातर अंग्रेजी भाषा का ही प्रयोग करते थे और हिन्दी भाषियों के लिए सोशल मीडिया की राह में बाधा की तरह देखा जाता था। "सोशल मीडिया के प्रयोक्ताओं पर किए गए अनेक सर्वेक्षणों से एक बात हमारे सामने आती है कि दुनिया में फेसबुक के लगभग १ अरब २८ करोड़, ईन्स्टाग्राम के १.५ करोड़, लिंकडइन के २० करोड़, माय स्पेस के ३ करोड़ और टिवटर के ९ करोड़ लोग प्रयोक्ता हैं, जिस में फेसबुक सब से ज्यादा प्रयुक्त है।" १ इन सभी लोकप्रिय सोशल मीडिया साइट्स पर उपयोग की जानेवाली विभिन्न भाषाओं में हिन्दी ने भी अपना वर्चस्व बना लिया है। एक रिपोर्ट के अनुसार भारत में ही फेसबुक पर १० करोड़ एवं टिवटर पर ३.३० करोड़ सक्रिय उपभोक्ता पाए जाते हैं। स्मार्टफोन पर चलनेवाले व्हाट्स एप

मेसेन्जर सेवा में तो हिन्दी भाषा ने धूम मचा रखी है। व्हाट्स एप के सब से ज्यादा यूजर्स भारत में ही है। आज ४० करोड़ इन्टरनेट उपभोक्ताओं में से ३३ करोड़ लोग मात्र स्मार्टफोन के ज़रिए सोशल मीडिया का उपयोग कर रहे हैं। १.५ बिलियन यू-ट्यूब यूजर्स में से २२५ मिलियन यूजर्स भारत के मोबाईल यूजर्स हैं। अतः हम कह सकते हैं कि सबसे ज्यादा सोशल मीडिया में हिन्दी भाषा को बढ़ावा मिल रहा है।

हिन्दी भाषा के परिप्रेक्ष्य में देखा जाए तो भारत में २८ प्रतिशत बोईस के माध्यम से पूछताछ होती है। उसमें ४०० प्रतिशत से ज्यादा प्रतिवर्ष वृद्धि हो रही है। युनिकोड जैसे फोन्ट के आ जाने से इन्टरनेट पर हिन्दी का देवनागरी लिपि में लिखना आसान हो गया है। भारत में युनिकोड के आगमन से सोशल मीडिया पर हिन्दी को काफ़ी बढ़ावा मिला है। मार्च २००७ में गूगल समाचार सेवा हिन्दी भाषा में शुरू होने के बाद से हिन्दी के अनेक सॉफ्टवेयर उपलब्ध हुए अतः हिन्दी भाषा का प्रयोग उपभोक्ताओं के लिए बहुत आसान हो गया है।

आज के समय में भारत में सोशल मीडिया में हिन्दी सब से लोकप्रिय भाषा के रूप में स्थापित होती जा रही है। स्टोरीनोमिक्स संस्था ने १० भाषाओं – “ अंग्रेजी, हिन्दी, बंगाली, गुजराती, कन्नड, मलयालम, मराठी, पंजाबी, तमिल, और तेलुगु के १३५ अग्रणी भारतीय मीडिया द्वारा साझा किए गए ८,७०,००० संदेशों का अध्ययन करने पर पाया गया कि अंग्रेजी की तुलना में हिन्दी भाषा में संदेश बहुत अधिक साझा किए जा रहे हैं। ”^२

सोशल मीडिया में हिन्दी के बढ़ावे में भारतीय सोशल मीडिया के हिन्दी एप शेयरचैट का महत्वपूर्ण योगदान रहा है। आई.आई.टी, कानपुर के अंकुश सचदेवा, भानुसिंह और फ़रीद नामक तीन युवाओं ने बनाया हुआ यह एप हिन्दी के साथ अन्य भाषाओं को भी बढ़ावा दे रहा है। आज-कल हर चीज़ को सोशल मीडिया में उसकी उपस्थिति के पैमाने पर नापा जा रहा है। संसार की हर भाषा में सोशल मीडिया के प्रभाव को महसूस किया जा रहा है। तब फेसबुक से लेकर ट्विटर एवं ब्लॉग जैसे सोशल मीडिया में हिन्दी भाषा का ओर भी बेहतर तरीके से उपभोक्ता उपयोग कर रहे हैं। सोशल मीडिया पर जोक्स, मेसेज या अन्य सामग्री का ज्यादा से ज्यादा प्रसार हिन्दी भाषा में ही हो रहा है क्योंकि उपयोगकर्ता और पाठक को यह सीधे और सरलता से जोड़ने का कार्य कर रही है।

हिन्दी भाषा का सोशल मीडिया में ज्यादा उपयोग होने का कारण हिन्दी अभिव्यक्ति का एक बहुत बड़ीया माध्यम है। इसे समझने में किसी भी प्रकार की असुविधा नहीं होती। हिन्दी भाषा अपनी सुगमता एवं सरलता के कारण सोशल मीडिया का एक महत्वपूर्ण अंग बन गई है। माननीय प्रधानमंत्री श्रीनरेन्द्र मोदीजी ने हमें डिजिटल इंडिया का नया नारा दिया है, जो संचार के लिए महत्वपूर्ण है। अमरिका में भारत के संदर्भ में हिन्दी भाषामें उनका वक्तव्य – “दुनिया जो

साप-सपेरे के देश के तौर पर जानती थी, पर आज दुनिया को यह एहसास हो गया है कि साप-सपेरेवाले लोग उंगलियों से माउस को चलाते हैं। ” ३ अर्थात् डिजीटल इंडिया का प्रभाव भी हिन्दी भाषा पर पड़ा, जिसका सीधा फ़ायदा हिन्दी भाषा को ही हुआ है। सोशल मीडिया के आने से हिन्दी का वर्चस्व बढ़ता ही गया है। एक ओर दृष्टांत को देखें तो भारत-पाकिस्तान की मैच में ट्विटर पर '#जय हिंद' शब्द लिखा गया जिसका प्रभाव पुरे विश्व में पड़ा था। इस तरह सोशल मीडिया पर हिन्दी भाषा का प्रयोग दिन ब दिन बढ़ता ही जा रहा है।

निष्कर्षतः हम कह सकते हैं कि भूमंडलीकरण के इस दौर में सोशल मीडिया विचार-विनिमय का एक सेतु रूप माध्यम है जिसमें दिन दूना रात चौगुना हिन्दी भाषा का उपयोग बढ़ता ही जा रहा है। जो हिन्दी भाषा की समृद्धि ही है और पूरे भारत वर्ष के लिए गौरव की बात है।

संदर्भ:-

१. सोशल मीडिया में बढ़ता हिन्दी का प्रयोग (लेख) - डॉ. शुभ्रता मिश्रा
२. वही
३. सोशल मीडिया में हिन्दी का प्रभाव –yongisthan.in

वेदानां रक्षणोपायेषु जटादिविकृतिपाठानामुपादेयित्वम्

लोकेशकुमारः

शोधच्छात्रः, व्याकरणविभागः

श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः

वेरावलम्, गुजरात

0.0 उपोद्घातः :-

मानवस्येयं स्वाभाविकी प्रवृत्तिर्यदयं स्वार्थसिद्धये उत्कृष्टजीवनसिद्धान्तेष्वपि विकृतिम् (पाठान्तरम्) उद्भाव्य स्वानुकूल्येनार्थरचनायां कासुचिदपि सद्भावनासु सद्बिचारप्रवाहेषु च परिवर्तनाय तद्विरूपणाय च न किञ्चन भयं वा सङ्कोचं वादधाति। सामान्यजनस्तु रजोबाहुल्याद् विषयेन्द्रियसंयोगाच्च यत्सुखं प्राप्यते, तत्सुखमेव सुखं मन्यमानः सच्छास्त्रसिद्धान्तेषु वर्णितं "यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम्"ⁱ इति सात्त्विकं सुखं परिहरति। तदभिसमीक्ष्यैव स्वार्थपरायणाः जनाः तदनुकूलमेव तत्सिद्धान्तेषु परिवर्तनं परिवर्धनं च विधाय पाठभ्रंशतां जनयन्ति, मूलतश्च भ्रष्टाः पतिताश्च सन्तः अन्यानपि अन्धतमसि पातयन्ति।

तामिमां मानवस्याज्ञानात्मिकां प्रकृतिं प्रवृत्तिं च विज्ञाय अशेषशेषमुषीसम्पन्नाः निर्मलधियः प्रत्यक्षधर्माणः ऋषयः ईश्वरप्रदत्तदिव्यानन्तज्ञाननिचयान् अखिलविचारराशीन् वेदान् प्रत्यपि नास्य तथा प्रवृत्तिः स्यादिति तन्निहितमन्त्रपरिरक्षणार्थं वेदचर्चनविधायै च केचनोपायविशेषान् विरचयामासुः। तेष्वन्यतमा एते अष्टधा विकृतिपाठाः। तदुक्तं व्याडिमहर्षिणा निजे विकृतिवल्लीग्रन्थे -

शैशिरीये समाम्नाये व्यालिनैव महर्षिणा।

जटाद्या विकृतिरष्टौ लक्ष्यन्ते नातिविस्तरम्।ⁱⁱ

जटा माला शिखा रेखा ध्वजो दण्डो रथो घनः।

अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा महर्षिभिः।ⁱⁱⁱ

प्रोक्तपद्ये विकृतिरिति शब्दो नैव विकारवाची, किन्तु "विधिधाकृतिर्विकृतिर्विशेषाकृतिर्वा" इति लक्षणत्वात् श्रुतिमन्त्राणां क्रमपाठेन अष्टाभिः प्रकारैर्यथालक्षणं विरचनैव विकृतिरित्यत्र निगद्यते।

नित्या हि वर्णानुपूर्वी वेदाश्च। आह चेदं वैयाकरणकुलभूषणभूतो भगवान् पतञ्जलिः स्वीये महाभाष्ये :-

आम्नायशब्दानामान्यभावं स्वरवर्णानुपूर्वीदेशकालनियतत्वात्।^{iv}

वेदाश्चामी सकलमानवसमुदायस्य सर्वोत्कृष्टाः आदिमाः सिद्धान्तग्रन्थाः, तेषु पाठभ्रंशो मानवसमाजे अनिष्टत्वं विकारित्वं च भावयिष्यति। अतो वेदानां परिरक्षणार्थं महर्षिभिः पाठविकृतिपाठपद्धतिद्वयमाविष्कृतम्। यद्यपि अनेकशोऽस्य पवित्रज्ञाननिधेर्वेदस्य दूषणाय भ्रंशनाय वा बहुधा कुप्रयासानपि चक्रुस्तद्विरोधिनः। परन्तु ऋषिप्रणीतेषु अमीषु पाठेषु सत्सु नाशकन् ते निजकुचक्रे साफल्यमवाप्तुम्, फलतश्च वेदा मूलस्वरूपमेवाद्यापि भजन्ते।

अमीषां पाठपद्धतिमनुरुध्य निर्भुजसंहिता प्रतृणसंहिता इति द्वेधा पाठो विभज्यते। तत्र मूलमन्त्रस्याविकलः पाठो निर्भुजपाठः उच्यते, मूलमन्त्रस्य च विकृतिरूपेण पाठः प्रतृणपाठ इत्युच्यते। एतयोः प्रथमस्य संहितापाठः पदपाठः क्रमपाठश्चेति त्रयः प्रकृतिपाठत्वेन सामान्या पाठाः उच्यन्ते, ततो द्वितीयस्य अष्टौ विकृतिपाठाः - जटा माला शिखा रेखा ध्वजो दण्डो रथो घनश्चेति।

एषु पाठेषु प्रथमः पदपाठः, येन संहितानि पदानि विभज्य संहितापाठस्य मौलिकं रूपं प्रदर्शितं भवति। मन्त्राणां मूलांशप्रक्षिप्तांशयोर्विवेचने स एषः पदपाठप्रपञ्च एव निकषायते। ततः संहितापाठं प्रक्षेपच्युत्यवसादादिविकारेभ्यः परिज्ञातुं पद-क्रम-घन-जटादिपाठा आविष्कृताः। यथा न तत्राणुमात्रमपि दोषलेशः संश्लिष्येत, न च मात्रयापि कश्चिन्मन्त्रविकृतिं प्रति क्राम्येत संहितापाठस्य तन्मौलिकत्वौज्ज्वल्यार्थम्।

एषां पाठानां परिवर्जनेन कियान् अर्थभेदः समुत्पद्यते। तद्धि लुप्तवैदिकधर्मोद्धर्तुः आर्षरीतेः पुनरुपस्थापयितुः महर्षिदयानन्दस्य पौराणिकैः सह शास्त्रार्थ-प्रसङ्गे संलक्ष्यते। यथा हि सनातनधर्मावलम्बिभिः यजुर्वेदस्य 'न तस्य प्रतिमा अस्ति'" इति मन्त्रे 'न' 'तस्य' इति पदयोः संहितां विधाय 'नतस्य' अर्थात् 'नग्रीभूतस्य प्रतिमा अस्ति' इत्युक्तम्। तत्समये महर्षिणा दयानन्देन दाक्षिणात्यानां घनान्त-वेदपाठानामुपर्युक्तानाम् अष्टविकृतिपाठानामेव साहाय्येन 'न तस्य प्रतिमा' इति पदच्छेदं युक्तियुक्तं प्रदर्श्य तन्मन्त्रस्य विकृतेः रक्षां प्रकुर्वता तन्मूलत्वं यथावत्समुपस्थापितम्।

अद्यावधि घनान्त-वेदपाठिभिः विद्वद्भिरेभिः विकृतिपाठैरेव अनादिनिधनाया भगवत्याः श्रुतेः निर्मलत्वं पावनत्वं चाक्षुण्णं स्थापितम्। वेदरक्षाव्रतिभिस्तदनुयायिभिश्चास्माभिरपि किल भूयसा यत्नेन श्रुतिशिक्षारक्षायै यथापूर्वमेते सुरक्षणीया इति।

1. विकृतिपाठानां लक्षणानि :-

- 1.यः वेदपाठी जटाधारी सन् स्वरूपेण जटापाठस्य अभ्यासित्वं प्रकटयति, स घनान्तवेदपाठी जटापाठस्य पूर्णोऽधिकारीति मन्यते।
- 2.यश्च कण्ठे वा करे वा पुष्पाणां मणीनां वा मालां प्रकुर्वन् मालापाठस्य अभ्यासित्वं प्रकटयति, स घनान्तवेदपाठी मालापाठस्य पूर्णोऽधिकारीति।
- 3.शिखावान् शिखापाठस्य।
- 4.चन्दनचर्चितभालो रेखापाठस्य।
- 5.ध्वजधारी ध्वजपाठस्य।
- 6.दण्डधारी दण्डपाठस्य।
- 7.पदयात्रां न विधाय केवलं रथेन यात्रां कुर्वाणो रथपाठस्य।
- 8.स्वकुटीरे स्तम्भ इव स्थिरचित्तो निश्चलीभूय घनसदृशो वेदाभ्यासं कुर्वाणो घनपाठी भवतीति।

एषां घनान्तवेदपाठानाममीभिः जटामालादिविकृतिपाठैरेवास्माकम् अखिलज्ञानविज्ञाननिधीनां वेदानां रक्षा सम्भवा सञ्जाता।

2. जटामालाद्यष्टविकृतिपाठानां सलक्षणः पाठः -

अष्टौ विकृतयः क्रमपूर्वा भवन्ति। तासु जटा-दण्डसंज्ञके द्वे विकृती मुख्ये। यत एताभ्यामेवान्याः विकृतयः संभवन्ति। तत्र जटां शिखामनुसरति तथा च दण्डं माला-रेखा-ध्वज-रथाः अनुसरन्ति। घनस्तु जटादण्डावनुसरति। त इमे पाठा मन्त्रपुरस्सरं सलक्षणमिह संक्षेपतः प्रदर्शयन्ते :-

2.1 संहितापाठः :-

ओषधयः संवदन्ते सोमेन सह राज्ञा। यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्तं राजन्पारयामसि।^{vi}

2.1.1 जटापाठः :-

अनुलोमविलोमाभ्यां त्रिवारं हि पठेत् क्रमम्। विलोमे पदवत्सन्धिरनुलोमे यथाक्रमम्।

क्रमं यथोक्तं प्रब्रूयाद् व्युत्क्रमेण क्रमेण च। सलक्षणं सर्वसन्धौ जटा सा प्रोच्यते बुधैः॥^{vii}

ओषधयः सं, समोषधय, ओषधयस् सम्॥ सं वदन्ते, वदन्ते सं, सं वदन्ते॥ वदन्ते सोमेन, सोमेन वदन्ते, वदन्ते सोमेन॥ सोमेन सह, सह सोमेन, सोमेन सहा॥ सह राज्ञा, राज्ञा सह, सह राज्ञा॥ राज्ञेति सहा॥ यस्मै कृणोति, कृणोति यस्मै, यस्मै कृणोति॥ कृणोति ब्राह्मणो, ब्राह्मणः कृणोति, कृणोति ब्राह्मणः॥ ब्राह्मणस्तं, तं ब्राह्मणो, ब्राह्मणस्तं॥ तं राजन्, राजंस्तं, तं राजन्॥ राजन्पारयामसि, पारयामसि, राजन् राजन्पारयामसि॥

जटापाठस्य च महिमा शास्त्रेषु इत्थमुक्तः -

संहितापाठतः पुण्यं द्विगुणं पदपाठतः। त्रिगुणं क्रमपाठेन जटापाठेन षड्गुणम्॥^{viii}

2.1.2 मालापाठः :-

मालाया द्वौ भेदो पुष्पमाला क्रममाला चेति॥

ब्रूयात् क्रमविपर्यासावर्द्धर्चस्यादितोन्ततः। अन्तं चादि नयेदेवं क्रममालेति गीयते॥^{ix}

ओषधयः सं। राज्ञेति राज्ञा॥ सं वदन्ते। राज्ञा सहा॥ वदन्ते सोमेन। सह सोमेन॥ सोमेन सहा। सोमेन वदन्ते॥ सह राज्ञा। वदन्ते सं॥ राज्ञेति राज्ञा। समोषधयः॥ यस्मै कृणोति। पारयामसीति पारयामसि॥ कृणोति ब्राह्मणः। पारयामसि राजन्। ब्राह्मणस्तं। राजंस्तं॥ तं राजन्। तं ब्राह्मणः॥ राजन्पारयामसि। ब्राह्मणः कृणोति॥ पारयामसीति पारयामसि॥ कृणोति यस्मै॥

2.1.3 शिखापाठः :-

पदोत्तरां जटामेव शिखापाठं प्रचक्षते।^x

ओषधयः सं, समोषधय, ओषधयः सं वदन्ते। सं वदन्ते, वदन्ते सं, सोमेन। वदन्ते सोमेन, सोमेन वदन्ते, सोमेन, सहा। सोमेन सह, सह सोमेन, सोमेन सह, राज्ञा। सह राज्ञा, राज्ञा सह, सह राज्ञा। राज्ञेति राज्ञा। यस्मै कृणोति, कृणोति यस्मै, यस्मै कृणोति, ब्राह्मणः। कृणोति ब्राह्मणो, ब्राह्मणः कृणोति, कृणोति ब्राह्मणस् तम्। ब्राह्मणस्तं, तं ब्राह्मणो, ब्राह्मणस्तं राजन्। तं राजन्, राजंस्तं, तं राजन् पारयामसि। राजन्पारयामसि, पारयामसि, राजन् राजन्पारयामसि। पारयामसीति पारयामसि॥

2.1.4 रेखापाठः :-

क्रमाद् द्वि-त्रि-चतुः-पञ्चपदक्रममुदाहरेत्। पृथक् पृथक् विपर्यस्य रेखामाहुः पुनः क्रमाद्॥^{xi}

पूर्वार्धस्य -

ओषधयः सां समोषधयः। ओषधयः सां। सं वदन्ते सोमेना सोमेन वदन्ते सां सं वदन्ते। वदन्ते सोमेन सह राज्ञा। राज्ञा सह सोमेन वदन्ते। वदन्ते सोमेना। सोमेन सह। सह राज्ञा। राज्ञेति राज्ञा।

उत्तरार्धस्य -

यस्मै कृणोति। कृणोति यस्मै। यस्मै कृणोति। कृणोति ब्राह्मणस्तं। तं ब्राह्मणः कृणोति। कृणोति ब्राह्मणः।।

ब्राह्मणस्तं राजन्पारयामसि। पारयामसि राजंस्तं ब्राह्मणः। ब्राह्मणस्तं। तं राजन्। राजन् पारयामसि। पारयामसीति पारयामसि।।

अथ सर्वस्य मन्त्रस्य -

ओषधयः सां समोषधयः। ओषधयः सम्। सं वदन्ते सोमेना सोमेन वदन्ते सां सं वदन्ते। वदन्ते सोमेन सह राज्ञा। राज्ञा सह सोमेन वदन्ते। वदन्ते सोमेना। सोमेन सह राज्ञा यस्मै कृणोति। कृणोति यस्मै राज्ञा सह सोमेना। सोमेन सह। सह राज्ञा यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्तं। तं ब्राह्मणः कृणोति यस्मै राज्ञा सह। सह राज्ञा।।

राज्ञा यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्तं राजन् पारयामसि। पारयामसि राजंस्तं ब्राह्मणः कृणोति यस्मै राज्ञा। राज्ञा यस्मै।। यस्मै कृणोति। कृणोति ब्राह्मणः। ब्राह्मणस्तं। तं राजन्। राजन् पारयामसि। पारयामसीति पारयामसि।।

2.1.5 ध्वजपाठः :-

ब्रूयादादेः क्रमं सम्यगन्तादुत्तारयेदिति। वर्गे वा ऋचि वा यस्यं पठनं स ध्वजः स्मृतः।।^{xii}

ओषधयः सां पारयामसीति पारयामसि। सं वदन्ते। राजन् पारयामसि। वदन्ते सोमेना। तं राजन्। सोमेन सह। ब्राह्मणस्तं। सह राज्ञा। कृणोति ब्राह्मणः। राज्ञेति राज्ञा। यस्मै कृणोति। यस्मै कृणोति। राज्ञेति राज्ञा। कृणोति ब्राह्मणः। सह राज्ञा। ब्राह्मणस्तं। सोमेन सह। तं राजन्। वदन्ते सोमेना। राजन् पारयामसि। सं वदन्ते। पारयामसीति पारयामसि। ओषधयः सां

2.1.6 दण्डपाठः :-

क्रममुक्त्वा विपर्यस्य पुनश्च क्रममुत्तरम्। अर्द्धर्चादेवमुक्तोऽयं क्रमदण्डोऽभिधीयते।।^{xiii}

पूर्वार्धस्य -

ओषधयः सां। समोषधयः।

ओषधयः सां। सं वदन्ते। वदन्ते समोषधयः।

ओषधयः सां। सं वदन्ते। वदन्ते सोमेना। सोमेन वदन्ते समोषधयः।

ओषधयः सां। सं वदन्ते। वदन्ते सोमेना। सोमेन सह। सह सोमेन वदन्ते समोषधयः।

ओषधयः सां। सं वदन्ते। वदन्ते सोमेना। सोमेन सह। राज्ञा सह सोमेन वदन्ते समोषधयः। ओषधयः सां

सं वदन्ते। वदन्ते सोमेना। सोमेन सह। सह राज्ञा। राज्ञेति राज्ञा।

उत्तरार्धस्य -

यस्मै कृणोति।। कृणोति यस्मै।

यस्मै कृणोति। कृणोति ब्राह्मणः।। ब्राह्मणः कृणोति यस्मै।

यस्मै कृणोति। कृणोति ब्राह्मणः। ब्राह्मणस्तं। तं ब्राह्मणः कृणोति यस्मै।

यस्मै कृणोति। कृणोति ब्राह्मणः। ब्राह्मणस्तं। तं राजन्। राजंस्तं। ब्राह्मणः कृणोति यस्मै।

यस्मै कृणोति। कृणोति ब्राह्मणः। ब्राह्मणस्तं। तं राजन्। राजन् पारयामसि। पारयामसि राजंस्तं ब्राह्मणः कृणोति यस्मै।

यस्मै कृणोति। कृणोति ब्राह्मणः। ब्राह्मणस्तं। तं राजन्। राजन् पारयामसि। पारयामसीति पारयामसि।

2.1.7 रथपाठः :-

पादशोऽर्द्धर्चशो वापि सहोक्त्या दण्डवद् रथः॥^{xiv}

1. ओषधयः सं। यस्मै कृणोति। समोषधयः। कृणोति यस्मै।

2. ओषधयः सं। यस्मै कृणोति। सं वदन्ते। कृणोति ब्राह्मणः। वदन्ते समोषधयः। ब्राह्मणः कृणोति यस्मै।

3. ओषधयः सं। यस्मै कृणोति। सं वदन्ते। कृणोति ब्राह्मणः। वदन्ते सोमेन। ब्राह्मणस्तं। सोमेन वदन्ते समोषधयः। तं ब्राह्मणः कृणोति यस्मै।

4. ओषधयः सं। यस्मै कृणोति। सं वदन्ते। कृणोति ब्राह्मणः। वदन्ते सोमेन। ब्राह्मणस्तं। सोमेन सह। तं राजन्। सह सोमेन वदन्ते समोषधयः। राजंस्तं ब्राह्मणः कृणोति यस्मै।

5. ओषधयः सं। यस्मै कृणोति। सं वदन्ते। कृणोति ब्राह्मणः। वदन्ते सोमेन। ब्राह्मणस्तं। सोमेन सह। तं राजन्। सह राज्ञा। राजन् पारयामसि। राज्ञेति राज्ञा। पारयामसीति पारयामसि।

2.1.8 घनपाठः :-

अन्तात्क्रमं पठेत् पूर्वमादिपर्यन्तमानयेत्। आदिक्रमं नयेदन्तं घनमाहुर्मनीषिणः॥^{xv}

पूर्वार्धस्य -

1. राज्ञेति राज्ञा। सह राज्ञा। सोमेन सह। वदन्ते सोमेन। सं वदन्ते। ओषधयः सं-सं वदन्ते। वदन्ते सोमेन। सोमेन सह। सह राज्ञा। राज्ञेति राज्ञा।

उत्तरार्धस्य -

2. पारयामसीति पारयामसि। राजन् पारयामसीति। तं राजन्। ब्राह्मणस्तं। कृणोति ब्राह्मणः। यस्मै कृणोति।

कृणोति ब्राह्मणः। ब्राह्मणस्तं। तं राजन्। राजन् पारयामसीति। पारयामसीति पारयामसि।

उपसंहारः :-

अपौरुषेयस्य परमेश्वरोक्तस्य वैदिकशब्दराशेः सुरक्षार्थं साकल्येन च यथोपदिष्टमन्त्राणाम् सदा एकरूपतायै मानवसमाजस्य कल्याणमीहमानैः महनीयैः महर्षिभिः एषां विकृतिपाठानाम् उपदेशो व्यधायि। महर्षिभिरुपदिष्टानामेतेषां विविधानां विकृतिपाठानां महिम्नैव अद्यापि वेदानां मौलिकशब्दराशेः वर्णमात्रस्यापि विपर्ययो नास्माभिरुपलभ्यते। अथ च विलक्षणविकृतिपाठानां वैशिष्ट्येनैव धर्मप्रमाणका वेदा यथास्वरूपमद्य सर्वत्र भुवि जेगीयन्ते।

वैदिकमन्त्राणाम् अक्षुण्णाया निर्भ्रान्तायाश्च परम्परायाः रक्षणं जटामालादिविकृतिपाठैरेव समजायतेति धिया एषां जटादिविकृतिपाठानां विद्वद्दिशेषाः पङ्क्तिपावनतया पुराणैः परिपूज्यन्ते। तथा ह्युक्तम् :-

जटादिविकृतीनां ये पारायणपरायणाः।

महात्मानो द्विजश्रेष्ठास्ते ज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः॥^{xvi} इति

सन्दर्भग्रन्थाः :-

-
- ⁱ श्रीमद्भगवद्गीता, 18.37
ⁱⁱ विकृतिवल्ली, कारिका – 4
ⁱⁱⁱ तत्रैव, कारिका – 5
^{iv} मतौ छः सूक्तसाम्नोः, पातञ्जलमहाभाष्यम्, 5.2.59
^v यजुर्वेदः, 32.3
^{vi} ऋग्वेदः, 10.97.22
^{vii} ऋक्संप्रतिशाख्यम्, 4.1
^{viii} वराहपुराणम्
^{ix} तत्रैव, 4.9
^x तत्रैव, 4.9
^{xi} तत्रैव, 4.10
^{xii} तत्रैव, 4.11
^{xiii} तत्रैव, 4.12
^{xiv} तत्रैव, 4.12
^{xv} तत्रैव, 4.14
^{xvi} आदिपुराणम् / वराहपुराणम्

ગુજરાતી ભાષા અને પ્રાદેશિકતા

-મોઢવાડિયા ભરત એલ.

[પીએચ.ડી. રિસર્ચ સ્કોલર]

ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્ય ભવન,

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ.

જ્યારે ગુજરાત અને ગુજરાતી ભાષાની વાત કરવાની હોય તો એટલું જ કહી શકાય કે આ પ્રદેશ અને તેની ભાષા, સદીઓથી ભોલા દેશ-વિદેશના સાંસ્કૃતિક રંગો અને તેની અસરથી તૈયાર થયેલ છે. આ પ્રદેશમાં વસતી પ્રજાના વેપારમાં કોઠાસૂઝ, અનેક સૈકાઓથી વિકસેલી વેપારની વૃત્તિ, અનુભવથી ઘડાયેલી આવડત અને નફા-નુકસાનની અનોખી ગણતરીએ ગુજરાતીઓને વિશ્વના કોઈપણ ખૂણે વેપાર-ધંધામાં સફળતા અપાવી છે. હવે આવી ઘડાયેલી પ્રજાને એના જ પ્રદેશ ગુજરાતમાં કોઈ વસ્તુ કે સેવા આપવી હોય તો 21મી સદીમાં તેમને શું આપવું પડે? સદીઓથી સમગ્ર વિશ્વ સાથે વેપાર કરતા ગુજરાતી સમાજને જો એક ગ્રાહક તરીકે સમજવા હોય તો શું જાણવું પડે? એનો જવાબ છે તેમનું ગુજરાતી પણ, તેમની ભાષા. જ્યારે કોઈ અને સામેવાળી વ્યક્તિના વિચારો એકબીજાને કેટલા ઉપયોગી બનશે તે માત્ર સંવાદથી જ જાણી શકાય છે અને આ સંવાદ શક્ય બને છે તે માત્રને માત્ર ભાષાથી જ.

કોઈપણ વ્યક્તિના સ્વભાવની જેમ જ કોઈ ચોક્કસ જનસમૂહનો સ્વભાવ પણ તેમની જીવનશૈલી, આહાર, ઉત્સવો, મનોરંજનના માધ્યમો અને સાહિત્ય જેવા પરિબળોથી ઘડાય છે. ભારતના મોટાભાગના રાજ્યોની જેમ ગુજરાત પ્રદેશને પણ પોતાની આગવી ભાષા છે. આ ભાષા એટલે 'ગુર્જર' કે 'ગુજરાતી'. આ ગુજરાતી ભાષા ભારત-યુરોપીય ભાષા પરંપરામાંથી કઈ રીતે ઉતરી આવી છે તેની એક લાંબી વિકાસયાત્રા પણ જોવા મળે છે;

'સંસ્કૃત-પાલિ-પ્રાકૃત-અપભ્રંશ-જૂનીગુજરાતી-ગુજરાતી'

ભારતની મોટાભાગની ભાષાઓની જેમ આ ગુજરાતી ભાષાનું રૂપ અનેક પેટા બોલીઓથી બંધાયું છે. અન્ય રાજ્યોની જેમ ગુજરાતમાં પણ 'બાર ગાવે બોલી બદલાય' છે. લગભગ ૭ કરોડથી પણ વધારે જનસમૂહ ધરાવતી ગુજરાતી પ્રજામાં પણ વૈવિધ્યપૂર્ણ પેટા સંસ્કૃતિ ધબકે છે. જ્યાં ઉત્તર ગુજરાત, મધ્ય ગુજરાત, દક્ષિણ ગુજરાત, પૂર્વ પટ્ટી સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ જેવા પ્રદેશોમાં તેમની જીવનશૈલીથી માંડી ને રીત-રિવાજ, ભોજન, પોશાક-પરિધાન અલબત્ત ભાષામાં

પણ સુંદર વિવિધતા દેખાય છે.એમાંય સૌરાષ્ટ્રમાં પણ કાઠિયાવાડ, ઝાલાવાડ, ગોહિલવાડ, સોરઠ અને હાલાર જેવા પ્રદેશ ભેદે જ્ઞાતિગત વિવિધતા નજરે ચડે છે.

આ પ્રદેશોની ભાષા,બોલીઓ અને તેમના ગુજરાતી શબ્દોના અર્થ સંદર્ભો જુદાજુદા જોવા મળે છે. જે તે પ્રદેશની બોલી ઉપર તેની નજીકના પાડોશી રાજ્યોની ઐતિહાસિક ઘટનાઓની, મોટા સમૂહની અસરો પણ જોવા મળે છે. બનાસકાંઠાના રાધનપુર, ધાનેરા, ડીસા, થરાદ અને પાલનપુર વિસ્તારની બોલીઓમાં રાજસ્થાની અને ઉર્દૂની અસર વર્તાય આવે છે તો અમદાવાદમાં રાજસ્થાની અને સુરતમાં સૌરાષ્ટ્રની કાઠિયાવાડી બોલીના શબ્દોનો પ્રભાવ જણાય છે. આમ છતાં સુરતમાં સુરતી બોલીએ પોતાનો આગવો લહેકો ગુમાવ્યો નથી. વડોદરામાં પણ ચરોતરી, ગુજરાતી અને મરાઠી ભાષાની અસર જોવા મળે છે. દક્ષિણ ગુજરાતના વિસ્તારમાં પણ પારસી બોલી, ગામિત બોલી, ચૌધરી બોલી, વસાવા બોલી, કોંકણી બોલી, કચ્છમાં પણ કચ્છી બોલી ઉપરાંત સિંધીભાષાના શબ્દો અને મુસ્લિમ વહોરા સમુદાયની વોરા ગુજરાતી બોલી પણ મૂળ ગુજરાતી ભાષા અને તેના સંવાદોમાં સંદર્ભોનું અનોખું વૈવિધ્ય ઊભું કરે છે.

બોલી સ્વરૂપ જેમ વહીવટી-રાજકીય કારણોસર આકાર લે છે,એવુંજ માન્ય ભાષાનું પણ છે. એકજ પ્રદેશમાં અનેક બોલીઓ બોલાતી હોય છે તેમાંથી અમુક વિસ્તાર વહીવટી, રાજકીય કારણોસર અથવા તો વિદ્યાકીય ઔદ્યોગિક, ધાર્મિક, સામાજિક ગમે તે કારણોસર કેન્દ્રવર્તી બની જાય તો તે વિસ્તારના પ્રજાજનો પણ સામાજિક મોભાને કારણે અને વહીવટી સરળતા ને માટે પેલા કેન્દ્રવર્તી વિચારમાં બોલાતી બોલીવા પરવા લલચાય,પછી ધીમે ધીમે તે બોલીને આખા પ્રદેશના ભાષકોની સ્વીકૃતિ-માન્યતા મળતાં તે માન્ય ભાષા તરીકે આકાર લે, તેમાં સાહિત્ય રચાવા માંડે, વર્તમાનપત્રોછપાવાલાગે, રેડિયો-ટી.વી.નાકાર્યક્રમ જે તે બોલીમાંઆવવામાંડે, તેનું વ્યાકરણ રચાય ત્યારે તે માન્યભાષા તરીકે પ્રસ્થાપિત થાય છે.આ માન્ય ભાષા બનવા માં ક્યાંક ઐતિહાસિક ઘટનાઓ અને પ્રાદેશિકતાની અસરો સવિશેષ ફાળો આપતી હોય છે.

❖ પ્રદેશના પરિમાણ ઉપર ભાષા વૈવિધ્ય

અરસપરસની ભાષાને અરસપરસની ભાષા ઉપર પડતી અસરોને કારણે,આ વાનિયમનને કારણે ભાષા સમાજમાં નાના નાના ભાષા જૂથોનું નિર્માણ થાય છે. એક ભાષા બોલતા ભાષકોની સંખ્યા તો સામાન્ય રીતે હજારો કે લાખોની હોવાની પણ આ બધા ભાષકો એક જ ભાષા બોલે તે વાત શક્ય નથી, કેમ કે તેનાં મૂળમાં પ્રાદેશિકતા રહેલી છે ,જે પ્રદેશની ભાષા માન્ય ભાષાથી ઘણી ભિન્ન હોવાની આભિન્નતા ને'બોલી'તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

ગુજરાતના પ્રત્યેક પ્રદેશની પ્રજાની આગવી ખૂબી, ખુમારી અને ખાસિયત જોવા મળે છે તેમ તેની બોલી પણ ગુજરાતી ભાષામાં વૈવિધ્ય બક્ષે છે ,જેનું એકમાત્ર કારણ એ પ્રાદેશિકતા છે. દરેક ભાષાને તેની પ્રાદેશિકતા ઘડતી હોય છે. ભાષા પ્રદેશના વિસ્તારમાં વૈકલ્પિક વપરાશની વિવિધતાઓને 'ભૌગોલિક બોલી' તરીકે અથવા માત્ર 'બોલી' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ વિસ્તારો ભૌગોલિક રીતે જુદા પડતા હોવા ઉપરાંત ગુજરાતી સામાજિક, ઐતિહાસિક, ધાર્મિક તથા રાજકીય કારણોસર જુદા પડી શકે, ક્યારેક તો એવું બને કે દરેક ગામડાની જુદી પડતી હોય તેવી બોલીઓ સાંભળવા મળે પરંતુ વહીવટી કે રાજકીય કારણોસર કેટલાંક ગામનો સમૂહતા લુકા-જિલ્લા રૂપે અસ્તિત્વમાં આવ્યો હોય એ પ્રમાણે તે તાલુકા જિલ્લાની બોલી ગણાવા માંડે. દા.ત. એક સમયે નંદરબાર અને પીમ્પલ્નેરમાં બોલાતી બોલીને ડૉ. ટી.એન.દવે સુરતી ગુજરાતી નાં જ એક સ્વરૂપ તરીકે ઓળખાવે છે.(જર્નલ ઓલ્ધ ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી, વૉ.1.પૃ.8) પણ રાજકીય વહીવટી કારણોસર ખાનદેશી (મરાઠી) બોલી તરીકે હવે ઓળખાય છે.

ગુજરાતમાં બોલાતી ચાર પ્રાદેશિક બોલીઓ ગુજરાતી ભાષાના સ્વરૂપમાં વૈવિધ્ય બક્ષે છે. આ મુખ્ય બોલી પ્રદેશો અને એમના પેટા બોલી પ્રદેશો પણ જોઈ શકાય છે. આ ગુજરાતી ભાષાની પ્રાદેશિક બોલીઓની ભિન્ન ભિન્ન લાક્ષણિકતાઓ પણ રહેલી છે. જેનો પરિચય મેળવીએ;

■સૌરાષ્ટ્રી કે કાઠિયાવાડીબોલી:

ગુજરાતનો સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશ પણ ઘણું વૈવિધ્ય ધરાવે છે. પ્રકૃતિ, સંસ્કૃતિ અને ઇતિહાસના પાયા પર ઉભેલ સૌરાષ્ટ્રમાં 'સૌરાષ્ટ્રી' કે 'કાઠિયાવાડી' બોલીનું મહત્તમ છે. જેના પ્રદેશ મુજબ પ્રભેદો જોવા મળે છે. હાલાર, સોરઠ, અલાવાડ અને ગોહિલવાડમાં પોતાની કહી શકાય એવી બોલીઓ બોલાય છે જેમાં, હાલારની બોલીને 'હાલારીબોલી', સોરઠની બોલીને 'સોરઠી બોલી', અલાવાડની બોલીને 'અલાવાડી બોલી', તથા ગોહિલવાડની બોલીને 'ગોહિલવાડી બોલી'તરીકે ઓળખવામાં આવે છે,એમાં પણ જ્ઞાતિ-જાતિ પ્રમાણે બોલી માં કેટલાક ભેદ અથવા તો કહોકે આગવા લ્હેકાઓ જોવા મળે છે.આ સૌરાષ્ટ્રી બોલીની કેટલીક લાક્ષણિકતાઓ જોવા મળે છે.જેમાં;

■દર્શક સર્વનામ અને તે પરથી થયેલા રૂપોમાં 'એ'ને સ્થાને 'ઇ'અને 'તેમ'નું 'તિમ'વગેરે...

(ખાસ કરીને હાલાર-સોરઠ વિસ્તારની લાક્ષણિકતા)

■'હ' શ્રુતિનોલોપ:'મ્હાડું'નું 'માડું', 'બ્હેન'નું 'બેન', 'રહેવું'નું 'રેવું'વગેરે...

આ સૌરાષ્ટ્રી બોલીનું પોતાનું આગવું શબ્દભંડોળરહેલું છે;

'મોર'(=આગળ), 'હાલવું'(=ચાલવું), 'હારે'(=સાથે), 'અટાણે'(=અત્યારે), 'ઝાલવું'(=પકડવું), 'બરકવું'(=બોલાવવું) વગેરે...

આ સૌરાષ્ટ્રના ચાર કે પાંચ બોલીપ્રદેશોનું પણ કેટલુંક જૂંદું શબ્દભંડોળ રહેલ છે. જેમાં;

હાલારીબોલીમાં='પૈસો', 'દોઢિયું',

ગોહિલવાડીબોલીમાં='ફટિયું',

ઝાલાવાડી બોલીમાં='જંઈ',

સોરઠી બોલીમાં='કાવડિયું'.

▪વાં'ને સ્થાને કેટલેક ઠેકાણે 'ન્યાં'અને 'પણે'વપરાય છે.

આ સૌરાષ્ટ્રીબોલી જેનાં અનેક ઉદાહરણોઆપણેનોંધી શકીએ.આ બોલીઓનેલક્ષમાં રાખી અનેક સંશોધનકાર્યો થયાંછે જેમાં,શાંતિભાઈ આચાર્ય 'હાલારી બોલી', ડોલરરાય માંકડ'સોરઠી બોલી'અને 'કાઠિયાવાડી બોલી', ગજેન્દ્ર વ્યાસ 'ઓખામંડળનાવાઘેરોની બોલી'જેવાંપુસ્તકો આપે છે.આ બોલી એજે તેવિસ્તારનીપ્રાદેશિકતા એનાંલહેકાઅને લઢણોને આગવી વિશેષતા અપાવે છે.જે ગુજરાતી ભાષામાં એક મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે.આઆખા સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં જુદા જુદા સમયે ઘણી ભાતીગળ પ્રજાઓ આવીને વસી અને તેમાંની કેટલીક ત્યાંની પ્રજામાં ભળી ગઈ. આ પ્રજાઓની બોલીઓની અસર પણ ભાષા ઉપર થઈ હોવાની પૂરી શક્યતા છે. આ પ્રદેશમાં સૌથી પહેલાંનેગ્રીટો અને નેગ્રેઇટ,પછીઓસ્ટ્રિક, પછી દ્રવિડો અને છેલ્લે આર્યો આવીને વસ્યા. આર્યો ઘણા લાંબા સમયથી ત્યાં વસ્યા હોવાને કારણે આ બોલી આર્યબોલીનું રૂપ ધારણ કરે છે. છતાં એમાં અગાઉ વસેલી પ્રજાની બોલીઓનાં લક્ષણો ક્યાંક ક્યાંક સચવાયા હોવાની શક્યતાને નકારી ન શકાય. આ ઉપરાંત ઝાલાવાડ વિસ્તારમાં બહારથી આવેલા ઝાલાઓની(જેઓ ભારતીય આર્યની કોઈ એક બોલી બોલતા) બોલીની વ્યાપક અસર થઈ હોય અને હાલારમાં કચ્છમાંથી આવેલા જાડેજાઓના અમલ દરમિયાનઅને એ પછી પણ તેમની બોલીની અસર થઈ હોય એ શક્યતા નોંધવી જરૂરી જણાય છે.

▪ઉત્તર ગુજરાતની પદ્મણી બોલી:

આ દ્રષ્ટિએ એકબાજુ સૌરાષ્ટ્ર તો બીજી બાજુ તળ ગુજરાત મહીની ઉત્તરનો પ્રદેશ એટલે કે ઉત્તર ગુજરાત (જેમાં મધ્ય ગુજરાતનો પણ સમાવેશ થઈ જાય) અને દક્ષિણનો પ્રદેશ એટલે કે દક્ષિણ ગુજરાત બોલી,લક્ષણોની દ્રષ્ટિએ જોઈએ તો ઉત્તર ગુજરાત અને મધ્ય ગુજરાતની બોલીઓના ઘણા લક્ષણો સરખા છે અ ને અમુક જ લક્ષણો જુદાં પડે છે.પ્રાચીન અણહિલવાડ રાજ્યનું પાટનગર એકસમયમાં લગભગ સમગ્ર વિસ્તારનું (અને ક્યારેક આજુબાજુ વિસ્તરેલા

વિસ્તારનું પણ) શાસન કેન્દ્ર રહ્યું હતું, એટલે આ બોલી વિસ્તારનું પ્રસારણ કેન્દ્ર કે પ્રસાર વિસ્તાર રહ્યું હોય તે સમજાય એમ છે. આજના બનાસકાંઠા, સાબરકાંઠા માં અને ખાસકરીને પાલનપુરની ઉત્તરે બોલાતું રૂપ રાજસ્થાની કેટલીક લાક્ષણિકતાઓનું મિશ્રણ ધરાવે છે અને આ બોલીનું સાબરકાંઠામાં અને તેમાંય હિંમતનગરની ઉત્તરમાં અને પૂર્વમાં (શામળાજી, ખેડબ્રહ્મા વગેરે વિસ્તારોમાં બોલા તું રૂપ) ઉત્તમ ભીલીની કેટલીક લાક્ષણિકતાઓનું મિશ્રણ ધરાવે છે એમ દેખીતી ભાષા-સ્થિતિ ઉપરથી અનુમાની શકાય કે શામળાજીની આજુબાજુની ઉત્તર ગુજરાતી અને ઉત્તર ભીલીમાં ઘણું સામ્ય છે એની નોંધ ડૉ.યોગેન્દ્રવ્યાસ 'બોલી વિજ્ઞાન અને ગુજરાતની બોલીઓ'નામના પુસ્તકમાં કરે છે. આ બોલી અંગેની લાક્ષણિકતાઓને 'ભાષા પરિચય અને ગુજરાતી ભાષાનું સ્વરૂપ'નામના પુસ્તકમાં જયંત કોઠારી નોંધે છે;

▪'ય', 'એ', 'ઈ'ના સાનિધ્યમાં 'વ'નો લોપ.

દા. ત. 'લાયો', 'પકઈએ', 'વાયતર' (વાવેતર), 'આઈ' (આવી) વગેરે...

▪'આ' અને 'ઈ'ના વિવૃત્ત 'ઓ' અને 'એ' ઉચ્ચારાય. જેમકે;

રામ=રોમ, પીપળો=પેંપરો, પાંચ=પોંચ, વીંટી=વેંટી,

ચાંદો=ચોંદો, મીણ=મેંણ વગેરે...

સૌરાષ્ટ્રી કે કાઠિયાવાડી બોલીની જેમ આ ઉત્તર ગુજરાતની પદ્મણી બોલીનું પણ માન્ય ભાષા ગુજરાતી થી ભીન્ન એવું શબ્દ ભંડોળ છે. જેમકે;

તાણે(તયારે), સઈરાખવું (પકડીરાખવું), છોડી(છોકરી),

હેંડ (ચાલ), વાયરો(પવન), ડોબું(ભેંસ) વગેરે...

સમગ્ર ઉત્તર ગુજરાતમાં 'ચાલવું' માટે 'હેંડવું' શબ્દ પ્રયોગ થાય છે. આજે એ બોલી પ્રયોગ ગણાય છે. કાઠિયાવાડમાં 'આપવું' માટે 'દેવું' એ વિશેષતા છે.

▪મધ્ય ગુજરાતની ચરોતરી બોલી:

ચરોતરી બોલી મહીનદીની ઉત્તરે એટલે કે માત્ર ખેડા જિલ્લામાં અથવા ચરોતરમાં આ બોલી બોલાય છે. આ ચરોતરી બોલીની ઉચ્ચારણગત લાક્ષણિકતાઓ ખાસ નોંધવા યોગ્ય છે. જે માન્ય ગુજરાતી સાથે ઘણું સામ્ય ધરાવે છે.

▪માન્ય ગુજરાતીના સ્પર્શસંઘર્ષો 'ચ', 'ઈ', 'ઝ'ના ઉચ્ચારણ વખતે વધુ સંઘર્ષ કરવા તરફ આ બોલીના ભાષકોનું વલણ છે. ઉપરાંત દાંતની વધુ નજીક જીભનું ટેરવું આણીને આ ઉચ્ચારણ કરવાનું વલણ વિશેષ છે. આ કારણે 'ચ'ના 'ત્સ' જેવાં ઉચ્ચારણો સંભળાય છે. જેમ કે;

વેચી=વેત્સી,વાંચી=વાંત્સીવગેરે...

▪'હ' શ્રુતિનો સાર્વત્રિક ઉપયોગ થતો જોવા મળે છે જેમ કે;

મારો=મ્હારો, મગર=મ્હગરવગેરે...

▪બહુવચનમાં 'અ'કારાંતના મોને 'આં'પ્રત્યય.જેમકે;

માણસો=માણહા,ઢેર=ઢેરાંવગેરે...

મધ્ય ગુજરાતની આ ચરોતરી બોલીનું પણ આગવું શબ્દ ભંડોળ કાઠિયાવાડી બોલીની જેમ જૂંદું તરી આવે છે.દા.ત.

ગમ(બાજુ), જેમણાં(છાણા),અગાડી(આગળ),

ધાગળી(ગોદડી), સાની(થાળી), સફરિયું(તપેલી)વગેરે...

►દક્ષિણ ગુજરાતની સુરતી બોલી:

સુરતી બોલી જે ગુજરાતના દક્ષિણ ભાગમાં બોલાય છે.આસુરતી બોલીની લાક્ષણિકતાઓ એક બાજુ વડોદરા જિલ્લાની દક્ષિણ-પૂર્વના(ડભોઇ અને આજુબાજુના)વિસ્તારમાં ભરૂચ જિલ્લાની દક્ષિણેઅને પૂર્વમાં,સુરત અને વલસાડ જિલ્લામાં જોવા મળે છે.આ બોલીનો પ્રદેશ મુખ્યત્વે સુરત પ્રદેશ હોવાથી તેમાં ડાંગી અને ખાનદેશી,ભીલી અને ચરોતરી જેવી બોલીઓનું સંમિશ્રણ થતું જોવા મળે છે. આ બોલીની પણ આગવી ઓળખ છે.જે તેનાં લક્ષણોને આધારે તપાસી શકાય.

▪બધા જ 'શ'અને'સ'ની સ્થાને અઘોષ 'હ'ઉચ્ચારાય.

દા.ત. સુરત સોનાની મૂરત= હુરતહોનાનીમૂરત

▪'ળ'નો 'લ'વપરાય.

દા. ત. સોળ=સોલ, મળવા=મલવા

સુરતી બોલીનું પણ લાક્ષણિક શબ્દભંડોળ છે જેમકે;

હવાકો(પૈસો), પોયરો(છોકરો),તીવારે(ત્યારે),

આ ફા (આ બાજુ),તી ફા(તેબાજુ) વગેરે...

આ મુખ્ય ચાર બોલીઓ સિવાય ગુજરાતી ભાષાને સરહદો ઉપરની બોલીઓ પણ અસર કરે છે.જેમાં કચ્છમાંબોલાતી 'કચ્છી', ગુજરાતનાઉત્તર-પૂર્વથી શરૂ કરીને પૂર્વની આખી સરહદ ઉપર બોલાતી 'ભીલી'તથા ગામડા ની સાવ જુદી પડતી બોલીઓને સમાવતી 'ખાનદેશી'બોલી.આ ત્રણેય બોલીઓ એક રીતે જોઈએ તો એકબેકબોલી નથી પરંતુ અનેક બોલીઓના સમૂહથી બનેલી બોલીઓ છે. જેમાન્ય ભાષાગુજરાતીને નવું રૂપ આપે છે.

પ્રદેશના પરિમાણ સંદર્ભે જોવા મળતું માન્ય ગુજરાતી ભાષાનું રૂપ અનોખું જ છે. આબોલીઓમાં જે તે પ્રદેશની પ્રદેશિકતા આપોઆપ નજરે પડે છે. જે ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ વિનિયોગ થવા પામી છે. જેનો પરિચય મેળવીએ.

❖ સાહિત્યમાં પ્રાદેશિક બોલીપ્રયોગ

સાહિત્ય ત્યારે જ ઉત્કૃષ્ટ બને છે જ્યારે તે ભાવકના હૃદય સુધી પહોંચે છે. સર્જકની અનુભૂતિને પોતાની એટલે કે આ મારી જ અનુભૂતિ છે. એમ ગણે ત્યારે સાહિત્ય સાર્થક થયું ગણાય. સાહિત્યનું માધ્યમ તો ભાષા જ રહેવાનું. ઘણી વખત એવું બને કે શિષ્ટ માન્ય ભાષા સમાજના દરેક વર્ગ સુધી પહોંચી ન શકે પરંતુ ભાષા બોલી પ્રયોગવાળી સાદી, સરળ, વાસ્તવિક હોયતો તે સમાજ અને જગતના કોઈપણ ભાવકને પોતાના તરફ આકર્ષવાની અને રસ, લાગણી અને પોતાપણાનો ભાવ જગાડવાની. ભાષા માં લય, પ્રાસ, અલંકાર, છંદ હોવા જોઈએ પણ એ દુર્બોધતાને આશરો આ પે જ છે ને!

સાહિત્યનું માધ્યમ ભલે ભાષા હોય પરંતુ પ્રાદેશિક સાહિત્યનું કેન્દ્ર તો બોલી જ હોઈ શકે. જે શિષ્ટ ભાષાથી વત્તે ઓ છે અંશે અલગ પડતી જણાય છે.

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં 'નર્મદે' પોતાના લખાણોમાં કેટલાક પ્રાદેશિક શબ્દોનો વિનિયોગ કર્યો છે. દા. ત. પોતાના પિતા એ ક્યારેય એને ઠપકો આપ્યો નથી એમ કહેવા નો બદલે "ઝાંસો સરખો યદીઘોન થી." એ બોલીમાં રજૂ કરે છે. પંડિત યુગમાં તો પાંડિત્યપૂર્ણ ભાષાને સ્થાન મળ્યું હતું તેથી એ યુગની ભાષાનો દાય ઝોઝો ચો હતો, એટલાં માટે પન્નાલાલની 'મળેલાજીવ' અંગે ન્હાનાલાલ કહે છે કે, "દાયઝાની તો કંઈક થા હોયા!"

ગાંધીયુગમાં આ ભાષાનું વલણ અને ચલણ બદલાય છે. ગાંધીજીના ઉપદેશ "કોશિયો પણ સમજી શકે એવી ભાષા હોવી જોઈએ." એ વાતને ધ્યાનમાં રાખી ઉમાશંકર જોશી, પીતાંબર પટેલ, સુન્દરમ્, મેઘાણી, કૃષ્ણલાલ શ્રી ધરાણી, યુનીલાલ મડિયા, પુષ્કર ચંદરવાકર જેવા સર્જકોએ પ્રાદેશિક બોલીઓ ને વિશેષ મહત્વ આપ્યું છે. ઉમાશંકર જોશી એ ઉત્તર ગુજરાતીની બોલી, ઝવેરચંદ મેઘાણીએ સૌરાષ્ટ્રી કે કાઠિયાવાડી બોલી, પન્નાલાલ પટેલની ઇશાનિયા પ્રદેશની બોલી કેન્દ્રસ્થાને રહી છે.

આધુનિકયુગમાં ફરી પાછું પંડિતયુગની ભાષા જેવું વલણ અસ્તિત્વમાં આવ્યું પણ અનુ આધુનિક કે આધુનિકોત્તરયુગમાં સર્જકના પોતાના અસ્તિત્વ સાથે, ગામડું, ભૌગોલિક વિસ્તાર, તેનો સમાજ, વેશભૂષાના દર્શન થતાં જોવા મળે છે. આ યુગમાં પારસી બોલી, દીવના માછીમારોની બોલી, ઉત્તર ગુજરાતના દલિતોની બોલી, મેર પ્રજાની બોલી જેવી જાતિ વિષયક બોલીને પણ

સાહિત્યમાં સ્થાન મળ્યું છે. અજિત ઠાકોર દક્ષિણ ગુજરાતના મુસ્લિમ માછીમારોની બોલી પ્રયોજે છે,તો કિરીટ દુધાત અમરેલીની બોલીનો વિનિયોગ કરે છે.

પન્નાલાલ પટેલ 'માનવીની ભવાઈ', 'મળેલાજીવ જેવી કથાઓમાં ઈડરિયા મલકની બોલી પ્રયોજે છે.તો ઝવેરચંદ મેઘાણી એમની' સોરઠ તારાં વહેતાં પાણી', 'રા ગંગાજળિયો' જેવી નવલકથામાં સોરઠી બોલીની છાંટ નાખે છે, તો દ્વિરેફની 'ખેમી વાર્તામાં "ઓરો રેને અલ્યા કેશવા."દ્વારા સૌરાષ્ટ્રી બોલીનો ઉત્કૃષ્ટ નમૂનો પૂરો પાડે છે.મડિયાની 'રાજ ભંગડો'વાર્તામાં દલિત સમાજની બોલી તથા રમેશ પારેખ કૃત'સૂરજને પડછાયો હોયા!' નાટકમાં મેર અને આહીર જ્ઞાતિની બોલીનો પ્રયોગ ધ્યાન ખેંચે છે.

ગુજરાતી કવિતા ક્ષેત્રે પણ આવા અવનવા બોલી પ્રયોગો થયેલા જોવા મળે છે .જેમાં રમેશ પારેખનું 'ખમ્મા આલા બાપુને' જે સૌરાષ્ટ્રી બોલીની લાક્ષણિકતા ઓ ધરાવે છે.તો સૌમ્ય જોશીની'જેઠો ભરવાડ'નામની રચના ચરોતરી બોલીની છટામાં રચાઈ છે.આ ઉપરાંત વર્તમાન સમયમાં વિનોદ જોશી, રાજેન્દ્રશુક્લ, અનિલ જોશી કે સંજુવાળાના કાવ્યમાં સૌરાષ્ટ્રી બોલીના તળપદા પ્રયોગો અને કાકુઓ સાથે લહેકાઓ સાથેના અર્થસભર પ્રયોગો જોવામળે છે.

આજનો સર્જક તળ સંવેદના માટે તળની બોલી પ્રયોજવા મથે છે.એક નિજીસંવેદના અનુભવવા કે એનો અનુભવ કરાવવા તેની અસલ બોલીમાં જ અભિવ્યક્તિ કરવી જરૂરી છે.આવી બોલીનું સાહિત્યમાં પ્રયોજન ક્યારેય દૂર્બોધ નહીં પણ સર્જનાત્મક બની રહે છે. જેને ઉત્તમ સાહિત્યનું ઘોતક ગણી શકાય, જેને ભાષાનું ઘોતક ગણી શકાય.આવી પ્રાદેશિક બોલીઓથી ઘડાયેલી આ ગુજરાતી ભાષા પોતાનો એક આગવો રુવાબ ધરાવે છે. ભિન્નભિન્ન પ્રદેશોની સંસ્કૃતિની જેમ ભીન્નભીન્ન પ્રદેશોની બોલી પણ ગુજરાતી ભાષામાં એક અનોખું આકર્ષણ જમાવે છે.જેમાં ગુજરાતની પ્રાદેશિકતા, અસ્મિતા અને ગુજરાતી પણ પ્રગટે છે.

•સંદર્ભ:

- 'ગુજરાતીભાષા-ઉદ્દગમ, વિકાસઅનેસ્વરૂપ'

લે. સ્વ. ડૉ.કે.બી.વ્યાસ. (યુનિવર્સિટીગ્રંથનિર્માણબોર્ડ, અમદાવાદ.આવૃત્તિ-2021)

- 'ભાષાપરિચયઅનેગુજરાતીભાષાનુંસ્વરૂપ'

લે. જયંતકોઠારી (યુનિવર્સિટીગ્રંથનિર્માણબોર્ડ, અમદાવાદ. આવૃત્તિ-2019)

- 'ભાષાવિજ્ઞાનપરિચય'

લે. ડૉ.રમેશએમ. ત્રિવેદી (આદર્શપ્રકાશનઅમદાવાદ. આવૃત્તિ-2007)

-'બોલીવિજ્ઞાનઅનેગુજરાતનીબોલીઓ'

ले. डॉ. योगेन्द्रव्यास (युनिवर्सिटीग्रंथनिर्माणबोर्ड,अमदावाढ. आवृत्ति-2017)

वास्तुशास्त्रस्य एकविंशति-अङ्गानि

वाघेला सुरेशभाई अरविन्दभाई

पी.एच.डी.छात्र (S.S.S UNIVERSITY)

अस्माकं शास्त्रानुसारम् अस्माकं चरमं लक्ष्यं परमात्मनः प्राप्तिः अस्ति। किन्तु परमात्मनः प्राप्तिः सरला नास्ति। परमात्मनः प्राप्त्यर्थं मनुष्यशरीरम् आवश्यकमस्ति। अन्यानि शरीराणि तु व्यर्थानि एव सन्ति। मनुष्यशरीरस्य रक्षणमावश्यकमस्ति। कारणम् अस्माकं जीवनेषु नैकाः विघ्नाः सन्ति तेषां विघ्नानां निवारणार्थम् अस्मदीयैः ऋषिवर्यैः वैदिककालादेव चिन्तनं कृतमस्ति।

“वास्तोष्पते प्रति जानीह्यस्मान्स्वावेशो अनमीवो भवा नः ।

यत्त्वेमहे प्रति तन्नो जुषस्व शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे¹ ॥”

अर्थात् मानवाः सर्वासु दिक्षु द्वारयुक्तानि विशालानि भवनानि निर्माय तेषु निवासं कुर्वन्ति। रोगविमुक्ताः भूत्वा स्वस्मै तथा अन्यस्मै सुखं ददाति। तदेव सुखं सर्वेभ्यः मङ्गलकारी भवति।

ततः अग्रिमायाम् ऋचायां कीदृशं गृहं भवितव्यम्? इति ज्ञापयन्ति –

“य आस्ते यश्च चरेति यश्च पश्यति नो जनः ।

तेषां सं हन्मो अक्षाणि यथेदं हर्म्यं तथा² ॥”

अग्रिमे सूक्ते गृहनिर्माणं कृत्वा तस्मिन् कथं प्रभुः प्रसन्नः भवेत् तत् वर्णितमस्ति तदग्रे वर्ण्यते –

“वास्तोष्पते ध्रुवा स्थूणां सत्रं सोम्यानाम् ।

द्रप्सो मेत्ता पुरां शश्वतीनामिन्द्रो मुनीनां सखा³ ॥”

अस्यां ऋचायां भगवन्तं प्रार्थना कृता अस्ति यत् सर्वेषां बलवृद्धिः भवेदिति। सर्वेषां निवासः दृढः भवेत् तथा सुयोग्य-आचरणेन भगवान् प्रसन्नः भवेदिति। एवम्

“अमीवहा वास्तोष्पते विश्वा रूपाव्यो विशन् ।

सखा सुशेद एधि नः⁴ ॥”

ऋग्वेदकारस्य प्रार्थनायाः आधारेण तत्कथयितुं शक्नुमः यत् वास्तुशास्त्रस्य प्रथमः प्रयोगः ऋग्वेदे प्राप्यते। ततः वेदाङ्गेषु, उपवेदेषु च वास्तुशास्त्रस्य प्रयोगः दृश्यते यथा गान्धर्ववेद-धनुर्वेद-आयुर्वेद-स्थापत्यवेदेषु स्थापत्यवेदे वास्तुशास्त्रस्य उल्लेखः अस्ति, यथा वास्तुशास्त्रस्य ग्रन्थेषु भवनादीनां निर्माणस्य वर्णनमस्ति तथैव स्थापत्यवेदे अपि भवनादीनां निर्माणस्य वर्णनं दृश्यते।

1 ऋग्वेदसंहिता ७ / ५४ / १

2 ऋग्वेदसंहिता ७ / ५५ / १

3 ऋग्वेदसंहिता ८ / १७ / १४

4 ऋग्वेदसंहिता ५ / ४१ / ८

एवं वैदिकसाहित्ये ग्राम-पुर-दुर्ग-प्राकार-गृह-वेदिका-स्तम्भादीनां शब्दानां प्रयोगः वारं वारं दृश्यते। अनेन स्पष्टं भवति यत् वैदिककाले वास्तुविद्यायाः प्रचलनमासीत्। वैदिकसाहित्ये वास्तुशास्त्रस्य 'ललितकला' इति अपरं नाम विद्यते। तदर्थं वैदिकसाहित्ये बहवः श्लोकाः दृश्यते तेषु एकः अस्ति –

“विद्याह्यनन्ताश्च कलाः संख्या तु नैव शक्यते⁵ ।

विद्या मुख्या द्वात्रिंशच्चतुः षष्टिकलाः स्मृताः ॥”

अर्थात् विद्या तथा कला अनन्ता अस्ति, मुख्याः विद्याः द्वात्रिंशत्संख्यकाः सन्ति तथा कलाः चतुःषष्टिः सन्ति, तासु वास्तुकलायाः च समावेशः भवति।

●वास्तुशब्दस्य अर्थः

निवासार्थं यत् योग्यं भवति तत् वास्तुः इति। 'वास्तोः शास्त्रमिदं वास्तुशास्त्रम्।' आचार्यस्य मयस्य मते वास्तुशब्दस्य 'वस्तु' इत्यर्थः भवति। वस्तुनि पृथ्वी-प्रासाद-यान-शयनानां ग्रहणं भवति कथितमस्ति यत् -

“अमर्त्याश्चैव मर्त्याश्च यत्र यत्र वसन्ति हि ।

तद्वस्त्विति मतं तज्ज्ञैस्तद्धेदश्च वदाम्यहम् ॥ १ ॥

भूप्रासादयानानि शयनं च बहुविधम् ।

भूरेव मुख्यवस्तु स्यात्तत्र जानिमि यानि हि ॥ २ ॥”

प्रासादिकं भूमेः उत्पन्नं भवति अर्थात् भूम्याधारितं भवति, अतः प्राचीनैः मुनिभिः तस्य 'वास्तु' इति संज्ञा कृता। चतुर्षु वस्तुषु वास्तोः चर्चा करणीया अर्थात् भूमेः विषये चर्चा कर्तव्या। प्रासादादीनां निर्माणाय भूमिपरीक्षा वर्ण-गन्ध-रस-आकृति-दिशा-शब्द-स्पर्शादिभिः कर्तव्या।

“अत्र मूर्त्यामर्त्याश्च वसन्ति इति वस्तुशब्देन ज्ञायते⁷ ।

वास्तुनिघण्टुनामके ग्रन्थेऽपि वास्तुशब्दस्य अर्थं प्रतिपादयन् लिखति यत् – “वास्तुशब्दः 'वस्'-धातोः निष्पद्यते, एतस्य अर्थः 'निवासः' एवं भवति। अयं धातुः पाणिनिना भ्वादिगणे 'वस्'-निवासे इत्यस्मिन्नर्थे पठितः। चुरादिगणे 'न्नेहच्छेदापहरणेषु' इत्यस्मिन्नर्थे पठितः। अदादिगणे 'वस्'-आच्छादने अर्थे पठितः। अत्र भ्वादिगणस्थः अर्थः स्वीकर्तव्यः अतः वास्तुशब्दस्य निवासः एतादृशः अर्थः निष्पद्यते। गृह-भवन-आवास-निवासादिषु अर्थेषु वास्तुशब्दस्य प्रयोगः भवति। एवं वास्तु-अर्थं या विद्या 'वास्तुविद्या' इति शब्दः निष्पद्यते, अर्थात् भवननिर्माणविद्या इति। शिल्प-स्थापत्यं च वास्तुविद्यायाः अङ्गोपाङ्गमेवास्ति⁸।

वास्तुशास्त्रान्तर्गतं स्थापत्यं भवति तथा स्थापत्यान्तर्गतं शिल्पमस्ति।

5 वेद-उपनिषद्पुराणेषु वास्तुविद्या (प्रस्तावनायाम्)

6 मत्स्यपुराणम् २ / १५२

7 मयमतम् अ. १ / १

8 वास्तुनिघण्टु – प्रथमप्रकरणम्

१) वास्तुशास्त्रम् – देशपथ-नगर-दुर्ग-जलाश्रय-उद्यान-विश्रामगृह-राजप्रासाद-देवप्रासाद-भवन-सामान्यगृह-शल्यज्ञान-शिराज्ञान-भूमिपरीक्षादिकं सर्वं वास्तुशास्त्रान्तर्गतम् अस्ति।

२) स्थापत्यम् – दुर्ग-जलाश्रय-राजप्रासाद-देवप्रासाद-भवन-सामान्यगृहादिकं सर्वं स्थापत्यमस्ति।

३) शिल्पम् – दुर्गद्वार-राजभवन-देवालय-जलाश्रयादीनां स्थापत्यानां सुशोभनम्, अलङ्कार-मूर्त्यादिकं सर्वं शिल्पमस्ति।

“चतुः प्रकारं स्थापत्यमष्टधा च चिकित्सितम् ।

धनुर्वेदश्च सप्ताङ्गो ज्योतिषं कमलालयात्⁹ ॥

चतुर्विधानां स्थापत्यानां, अष्ट-आयुर्वेदानां तथा ज्योतिषविद्यायाः मूलः प्रवर्तकः ब्रह्मा अस्ति। चतुर्षु स्थापत्येषु पुरनिवेश-भवननिर्माण-प्रासादवास्तुशास्त्र-जलाश्रयादीनां समावेशो भवति। वास्तुविद्या अथर्ववेदस्य एकम् अङ्गमस्ति। ऋग्वेदस्य उपवेदः आयुर्वेदः, यजुर्वेदस्य उपवेदः धनुर्वेदः, सामवेदस्य उपवेदः गन्धर्ववेदः तथा अथर्ववेदस्य उपवेदः वास्तुशास्त्रमस्ति। वास्तुशास्त्रस्य सर्वप्रथमः ज्ञाता ब्रह्मा आसीत्, एतस्य ज्ञानस्य विस्तारः कथमभवत्? तथा इदं ज्ञानं कथम् उत्पन्नं जातमिति विषये वैदिकग्रन्थेषु एका कथा प्राप्यते।

• वास्तुशास्त्रस्य एकविंशति-अङ्गानि

वास्तुकर्मणः गणितं ज्योतिषशास्त्रस्य बालबोधनामके ग्रन्थे दृश्यते, एतस्मिन् ग्रन्थे वास्तुशास्त्रस्य एकविंशति-अङ्गानां परिचयः विद्यते। एतस्य उल्लेखः ‘क्षीरार्णव’-नामके ग्रन्थे अपि दृश्यते तदत्र वक्ष्यते –नारदविश्वकर्मणोः संवादे एकविंशति-अङ्गानां चर्चायां विश्वकर्मणा कथितं यत् –

१) आयः “शृणु वत्स महाप्राज्ञ यत्त्वं परिपृच्छसि ।

इदानीं तं कथयिष्यामि गणितवास्तुकर्मके ॥

आयत्वं च पृथुत्वेन गुणयेदायकर्माणि ।

अष्टभिर्हरेत्भागं यत्शेषं आयदिशेत्¹⁰ ॥

अर्थात् ध्वज-धूम-सिंह-श्वान-वृष-खर-गज-ध्वाक्षाः एवम् अष्ट-आयाः सन्ति, एतेषु प्रथम-तृतीय-पञ्च-सप्तक्रमिकाः आयाः शुभाः सन्ति तथा द्वितीय-चतुर्थ-षष्ठ-अष्टसंख्याकाः आयाः अधमाः मन्यन्ते।

२) नक्षत्रम् – बालबोधज्योतिषे नक्षत्राणां संख्या अष्टाविंशतिः अस्ति।

“आयामे यदि क्षेत्रं तु विस्तरं गुणयेदथ ।

सप्तविंशत्याहरेत्भागं शेषं स्यात् फलं निश्चयः ॥

फले चाष्ट गुणे तस्मिन् सप्तविंशति भाजिते ।

यत्क्षेत्रं लभते तत्र नक्षत्रं तद्गृहेषु च¹¹ ॥”

⁹ समराङ्गणसूत्रधारः अ. ४४

¹⁰ क्षीरार्णव अध्यायः ९९ श्लोकः ४ / ५

✓ बालबोधज्योतिषग्रन्थानुसारनक्षत्रनामानि –

“अश्विनी भरणी चैव कृत्तिका रोहिणी मृगः ।
आर्द्रा पुनर्वसुः पुष्यस्ततोऽश्लेषा मघा तथा ॥
पूर्वाफ़ाल्गुनिका तस्मादुत्तरा फ़ाल्गुनी ततः ।
हस्तश्चित्रा तथा स्वाती विशाखा तदनन्तरम् ॥
अनुराधा ततो ज्येष्ठा ततो मूलं निगद्यते ।
पूर्वाषाढोत्तराषाढस्त्वभिजिजिच्छ्रवणस्तथा ॥
धनिष्ठा शतताराख्यं पूर्वाभाद्रपदा ततः ।
उत्तराभाद्रपदाञ्चैव रेवत्येतानि भानि च¹²॥

३) व्ययः – वास्तुकर्मणः तृतीयम् अङ्गं व्ययः अस्ति। व्ययः आयस्य तुलनायाम् अधिकः उपयोगी अस्ति। यथा आयस्य संख्या अष्टौ अस्ति तथैव व्ययस्य संख्या अपि अष्टौ अस्ति। नक्षत्राणाम् अङ्कम् अष्टभिः विभज्य यत् अवशिष्यते तत् व्ययं ज्ञातव्यम्। आयस्य व्ययस्य च अङ्कं यदि समानं भवेत् चेत् तत् पिशाचं ज्ञातव्यम्। व्ययाङ्कं यदि अधिकं भवेत् चेत् राक्षससमानं ज्ञातव्यम्, तथा व्ययाङ्कं न्यूनं भवेत् चेत् तत्फलं श्रेष्ठं ज्ञातव्यम्।

४) अंशकः – अंशकस्य त्रयः प्रकाराः सन्ति १) इन्द्रांशकः २) यमांशकः ३) गजांशकः। अंशकगणना अधोवत् भवति।

“मूलराशौ व्ययं क्षिप्यं गृहनामाक्षराणि च ।
त्रिभिरेवं हरेद्भागो यच्छेषः तदंशकः ॥
इन्द्रो यमश्च राजानां अंशकस्त्रिभिरेव च ।
प्रमाणं त्रिविधात्कर्तव्या ज्येष्ठमध्यमकन्यासाः ॥”

- इन्द्रांशके – प्रासाद-लिङ्ग-पीठ-मण्डप-वेदिका-कुण्ड-विप्रगृह-ध्वजादण्ड-पताका-गानशाला-अलङ्कार-वस्त्राणां स्थानेषु उपयोगी भवति।
- यमांशके – नागदेव-भैरव-नवग्रह-सप्तमातृका-दुर्गाप्रासादेषु आपणिक-मद्यापणिक-अस्त्राणां स्थानेषु उपयोगी भवति।
- राजांशके – राजसिंहासन-पर्यङ्क-शिविका-राजगृह-अश्वगजशाला-नगरग्रामानां रचनार्थं तथा साधारणगृहेभ्यः गजांशकं दातव्यम्।

11 क्षीरार्णव अध्यायः ९९ श्लोकः ७ / ८

12 बालबोधज्योतिषसारसमुच्चयः श्लोकः २५ तः २८ (संवत्सरज्ञानम्)

५)तारा – ताराणां नवप्रकाराः सन्ति ते च क्रमशः शान्ता-मनोहरा-कूरा-विजया-कलोद्भवा-पद्मिनी-राक्षसी-वीरा-आनन्दाः इति सन्ति। एतेषु कूरा-कलोद्भवा-राक्षसी-तारकाः अशुभाः सन्ति। अधः श्लोकयोः वर्णनमस्ति। “गणयेत्स्वामी नक्षत्रं यावद्दक्षं गृहस्य च ।

नवभिश्च हरेत्भागं शेषे ताराः प्रकीर्तिताः ॥

ताराः षड् शुभाः श्येकादि चतुः षड्चाष्टनवके ।

त्रि-पञ्च-सप्तभिश्चैभिः ताराः विवर्जिताः¹³ ॥”

६)गणः – वास्तुकर्मणि गणस्थानमपि अगत्यपूर्णमस्ति। एतस्य अर्थः ‘समूहः’ इति भवति। एतस्मिन् नक्षत्राणां त्रयाणां समूहस्य चर्चा कृता अस्ति। क्रमशः अधोवत् सन्ति ते समूहाः।

१)देवगणः – पुनर्वसु-अश्विनी-पुष्य-मृगशीर्ष-श्रवण-रेवती-स्वाती-हस्त-अनुराधानक्षत्राणि देवगणस्य नक्षत्राणि मन्यन्ते।

२)मनुष्यगणः – भरणी-रोहिणी-आर्द्रा-त्रिपूर्वा-त्रि-उत्तरानक्षत्राणि मनुष्यगणस्य नक्षत्राणि सन्ति।

३)राक्षसगणः – विशाखा-कृत्तिका-आश्लेषा-मघा-शतभिषा-चित्रा-ज्येष्ठा-धनिष्ठा-मूलनक्षत्राणि राक्षसगणस्य नक्षत्राणि मन्यन्ते।

गृहस्य गृहपतेः च गणः समानः एव भवेत् चेत् कः परिणामः भवति? इति चर्चा अधः श्लोके क्रियते –

“स्वगणे चोत्तमा प्रीतिर्मध्यमा देवमानुषे ।

कलहो देवदैत्यानां मृत्युर्मानव राक्षसे¹⁴ ॥”

गणसम्बन्धे मनुष्यस्य वा देवस्य जन्मनक्षत्राणां गणाधारेण कथितमस्ति किन्तु सामान्यतया देवस्य देवगणः तथा मनुष्यस्य मनुष्यगणः तथा म्लेच्छानां राक्षसगणः एवं शिल्पिनां मतं भवति¹⁵।

७)चन्द्रः – कृत्तिकायाः सप्तनक्षत्राणि पूर्वे, मघायाः सप्तनक्षत्राणि दक्षिणे, अनुराधायाः सप्तनक्षत्राणि तथा अभिजित्समेतानि सप्तनक्षत्राणि पश्चिमे एवं धनिष्ठायाः सप्तनक्षत्राणि उत्तरे एवं सप्त-सप्तनक्षत्राणि चतुर्षु दिक्षु प्रदक्षिणवत् ज्ञातव्यानि, अतः यत् नक्षत्रं यत्र यस्यां दिशि भवेत् तत् तत्रत्यं चन्द्रं गणनीयम्। तस्य सन्मुखत्वात् किं फलं प्राप्यते तदधस्तनेन श्लोकेन ज्ञातव्यम्।

“अग्रतो हरते आयुः पृष्ठतो हरते धनम् ।

वामदक्षिणतो चन्द्रो धनधान्यकरस्मृताः ॥”

प्रासादे राजभवने च चन्द्रमाः सन्मुखः कर्तव्यः अन्यत्र चन्द्रमाः सन्मुखः न कर्तव्यः¹⁶।

¹³ क्षीरार्णवम् अ. ९९ क्रमाङ्कः अ. १ (श्लोकः १२, १३)

¹⁴ क्षीरार्णवम् अ. ९९ क्रमाङ्कः अ. १ (श्लोकः १७)

¹⁵ क्षीरार्णवम् अ. ९९ क्रमाङ्कः अ. १ (पृ.सं. टिप्पणीमध्ये)

८) राशिः – ज्योतिषकर्मणि वास्तुकर्मणि च राशेः महत्त्वपूर्णं स्थानमस्ति। द्वादशसंख्यकाः राशयः सन्ति। एतासां नामानि मेष-वृषभ-मिथुन-कर्क-सिंह-कन्या-सिंह-कन्या-तुला-वृश्चिक-धन-मकर-कुम्भ-मीन-इत्याख्यानि ज्योतिषग्रन्थेषु वास्तुग्रन्थेषु च प्राप्यते¹⁷।

एतेन सह राशिस्वामीनामानि च प्राप्यते अधोवत् –

राशिः	राशिस्वामी
मेषः	मङ्गलः
वृषभः	शुक्रः
मिथुनः	बुधः
कर्कः	चन्द्रमाः
सिंहः	सूर्यः
कन्या	बुधः
तुला	शुक्रः
वृश्चिकः	मङ्गलः
धनुः	गुरुः
मकरः	शनिः
कुम्भः	गुरुः
मीनः	गुरुः

९) राशिमैत्री – गृहराशिना गृहस्वामिनः राशिगणना सप्तमी आगच्छेत् तदा प्रीतिः कारयति, षष्ठी वा अष्टमी भवेत् चेत् मृत्युकारकं भवति, नवमी पञ्चमी आगच्छेत् चेत् क्लेशः भवति। द्वितीया वा द्वादशतमा आगच्छेत् चेत् शत्रुता भवति। चतुर्थी वा दशमी आगच्छेत् चेत् वृष्टिं कारयति। तृतीया वा एकादशतमी भवेत् चेत् मैत्रीभावे वर्धनं कारयति, एवं षडष्टके कथितमस्ति।

नक्षत्राणि	राशिः
------------	-------

¹⁶ सूत्रधारराजसिंहविरचिते 'वास्तुराजे' नवमे अध्याये कथितमस्ति।

(पार्श्वदक्षिणवामेषु भवनाग्रे देयं भूपयो।)

¹⁷ मेषो वृषोऽथ मिथुनः कर्कटः सिंहकन्यके ।

तुलाऽथ वृश्चिको धन्वी मकरः कुम्भमीनकौ ॥ ३७ ॥

--- बालबोधज्योतिषसारसमुच्चयः

अश्विनी, भरणी, कृत्तिका	मेषः
रोहिणी, मृगशीर्षः	वृषभः
आर्द्रा, पुनर्वसुः	मिथुनः
पुष्य, आश्लेषा	कर्कः
मघा, पूर्वाफाल्गुनी, उत्तराफाल्गुनी	सिंहः
हस्त, चित्रा	कन्या
स्वाती, विशाखा	तुला
अनुराधा, ज्येष्ठा	वृश्चिकः
मूल, पूर्वाषाढा, उत्तराषाढा	धनुः
श्रवण, धनिष्ठा	मकरः
शतभिषा, पूर्वभाद्रपदा	कुम्भः
उत्तरभाद्रपदा, रेवती	मीनः

एवं नक्षत्राणां तथा राशिनां वर्णनं दृश्यते तेन सह तस्य फलमपि दर्शितमस्ति।

१०) गृहमैत्री – द्वादशराशिनां स्वामिनः वर्ण्यते यथा मेषवृश्चिकयोः स्वामी मङ्गलः, तुलावृषभयोः स्वामी शुक्रः, कन्यामिथुनयोः स्वामी बुधः, कर्कस्य स्वामी चन्द्रमाः, सिंहस्य स्वामी सूर्यः, धनमीनयोः स्वामी गुरुः, मकरकुम्भयोः स्वामी शनिः ज्ञातव्यः। एते सप्तग्रहाः द्वादशराशिक्षेत्राणाम् अधिपतयः सन्ति।

“आत्मक्षेत्रे न पीड्यन्ते स्वस्थाने क्षेत्रपालकाः ।

विषमस्थाने प्रपीडयेत् इति च गृहेमाः स्मृताः¹⁸ ॥”

इयं गृहमैत्री-अनुसारं यस्य गृहस्य येन सह मैत्री भवेत् तत् यदि गृहस्थाने भवेत्तथापि न पीड्यते। राशिस्वामिनः मित्रशत्रोः समभावं द्रष्टुं कोष्टकम् अधः प्रदीयते।

क्रमः	राशिः	स्वामी	मित्रभावः	शत्रुभावः	समभावः
१	सिंहः	सूर्यः	चन्द्रः, गुरुः, मङ्गलः	शुक्रः, शनिः	बुधः
२	कर्कः	चन्द्रः	सूर्यः, बुधः	-	गुरुः, शुक्रः,

¹⁸ क्षीरार्णवम् अध्यायः ९९ क्रमाङ्कः अ.१ श्लोकः – २८

					मङ्गलः, शनिः
३	मेघः, वृश्चिकः	मङ्गलः	सूर्यः, चन्द्रः, गुरुः	बुधः	शुक्रः, शनिः
४	मिथुनः, कन्या	बुधः	सूर्यः, शुक्रः	चन्द्रः	मङ्गलः, गुरुः, शनिः
५	धनुः, मीनम्	गुरुः	सूर्यः, चन्द्रः, मङ्गलः	बुधः, शुक्रः	शनिः
६	वृषभः, तुला	शुक्रः	बुधः, शनिः	सूर्यः, मङ्गलः	चन्द्रः
७	मकरः, कुम्भः	शनिः	बुधः, शुक्रः	सूर्यः, चन्द्रः, मङ्गलः	गुरुः ¹⁹

११)नाडीवेधः - वास्तुकर्मणः एकादशतमम् अङ्गम् अत्र नाडीवेधः अस्ति, अस्मिन् प्रकरणे नाडीवेधविषये प्रतिपादितमस्ति। त्रिनाडीरेखावत् एकं चक्रं कर्तव्यम्। तस्मिन् चक्रे प्रत्येकस्मिन् भागे अनुक्रमेण अश्विनादीनां त्रि-त्रि-नक्षत्राणां स्थापनं पङ्क्तौ कर्तव्यम् अनया रीत्या नवसर्पाङ्गेषु सप्तविंशतिः नक्षत्राणि लिखितव्यानि। अस्मिन् सर्पाकारचक्रे वरकन्ययोः नक्षत्रम् एकस्यां नाडौ आगच्छेत् चेत् मृत्युः भवति, एवमेव स्वामीसेवकयोः, गृहगृहस्वामिनोः, राजानगरयोः नक्षत्रम् एकस्यां नाडौ आगच्छेत् चेत् सुखदायकं ज्ञातव्यम्²⁰।

१२)अधिपतिः - वास्तुकर्मणि विकृत-कर्णक-धूम्रन-वितथस्वर-बिडाल-दुन्दुभि-दन्त-कान्ताः इत्यख्याः अष्ट-अधिपतयः सन्ति।

अधिपतिज्ञानाय गृहस्य परिमाणं क्षेत्रफलेन सह योजयित्वा यत् अङ्कम् आगच्छेत् तम् अष्टभिः विभज्य यत् शिष्यते तदनुक्रमेण अधिपतिः ज्ञातव्यः। एतस्मिन् कः अधिपतिः शुभः? कश्च अशुभः इति विस्तारेण लिखितमस्ति।

“अष्टभिस्तु हरेच्छेषं शुभः सोऽधिपतिः समः ॥”

अर्थात् कर्णक-वितथस्वर-दुन्दुभि-कान्ताः शुभाः अधिपतयः सन्ति। अन्ये विकृत-धूम्रक-बिडाल-दन्ताः एते अशुभाः अधिपतयः सन्ति।

अधिपतिगणनायां मतान्तरं च दृश्यते।

“यदायव्यसंयोगे यदैक्यं वसुभिर्भजेद् ।

शेषस्त्वधिपतिः केचिन्विषमः स भयावहः ॥”

अत्र आयव्यययोः योगं कृत्वा अष्टभिः भागस्य विषये कथितमस्ति यत् शिष्यते सः अधिपतिः ज्ञातव्यः।

¹⁹ क्षीरार्णवम् अध्यायः ९९ क्रमाङ्कः अ. १ पृ. सं. १९

²⁰ क्षीरार्णवम् अध्यायः ९९ अ. ९ श्लोकः (२९. ३०)

एवमधिपतीनां परिगणनम् उभयविधमस्ति।

“आयर्क्षव्यय तारांशाधिपात् क्षेत्रफले क्षिपेत् ।

अर्के भक्ते भवेल्लग्रमथ लग्नेष्टं संगुणै ॥

हरे शरकैः शेषन्तु तिथिर्नाम समं फलम् ।

तिथौ नवन्ने वारः स्यात् काद्योमुनिभिर्हृते ॥”

अस्मिन् श्लोके लग्न-तिथि-वाराणां परिगणनं कृतमस्ति, तेषु लग्नानि द्वादश, तिथयः पञ्चदश तथा वाराः सप्त सन्ति, अनुक्रमेण अधः वर्ण्यते।

१३) तिथिः – तिथिनां नन्दादिसङ्ख्याः – तिथयः पञ्चदश सन्ति। तासां विभाजनं पञ्चधा कृतमस्ति, नामानि अधः प्रदीयते।

“नन्दा च भद्रा च जया च रिक्ता

पूर्णेति तिथ्योऽशुभमध्यशस्ताः ।

सितेऽसिते शस्तसमाधमाः स्युः

सितज्ञभौमार्किगुरौ च सिद्धाः²¹ ॥”

तिथिचक्रम्

तिथिसङ्ख्या	नन्दा	भद्रा	जया	रिक्ता	पूर्णा
तिथिः	१ ६ ११	२ ७ १२	३ ८ १३	४ ९ १४	५ १० १५
फलम्	अशुभः	मध्यमः	शुभः	अशुभः	मध्यमः
सिद्धियोगः	शुक्रः	बुधः	मङ्गलः	राहुः	बुधः
तिथिः	नन्दा	भद्रा	जया	रिक्ता	पूर्णा ²²

²¹ बालबोधज्योतिषसारसमुच्चयः पृ. सं. ७ श्लोकः २१

²² बालबोधज्योतिषसारसमुच्चयः पृ. सं. ८ (तिथिचक्रम्)

१४)सप्तवासराः –

“आदित्यश्चन्द्रमा भौमो बुधश्चाथ बृहस्पतिः ।

शुक्रः शनैश्चरश्चैव वाराः सप्त प्रकीर्तिताः ॥

गुरुश्चन्द्रो बुधः शुक्रः शुभवाराः शुभे स्मृताः ।

क्रूरास्तु क्रूरकृत्येषु सदा भौमार्कसूर्यजाः²³ ॥”

उपरोक्तयोः श्लोकयोः सप्तवारेषु सोम-बुध-गुरु-शुक्राः चत्वारः वासराः शुभकार्यार्थं मताः परं रवि-मङ्गल-शनयः वासराः क्रूरकार्यार्थम् उत्तमाः मन्यन्ते।

१५)उत्पत्तिः – उत्पत्तयः पञ्चविधाः सन्ति तासां परिगणनम् अधः प्रदीयते।

“नवन्नं गृहनक्षत्रं रूद्रसंख्या समन्वितम् ।

पञ्चभिस्तु हरेद्भागं शेषमुत्पत्तिः पञ्चधा²⁴ ॥”

उत्पत्तौ प्रासादगृहस्य नक्षत्रं नवभिः सह गुणित्वा यत् अङ्कम् आगच्छेत् तस्मिन् एकादशं योजयित्वा यत् अङ्कम् आगच्छेत् तं पञ्चभिः विभज्य यत् शिष्यते तत् अङ्कम् उत्पत्तिरूपे ज्ञातव्यम्। यदि एकं शिष्यते चेत् अधिकं दानं प्राप्यते, द्वे शेषं भवेत् चेत् सुखस्य प्राप्तिः भवति, त्रीणि शेषं भवेत् चेत् स्त्रीप्राप्तिः भवति, चत्वारि शेषं भवेत् चेत् धनप्राप्तिः भवति, पञ्च शेषं भवेत् चेत् पुत्रप्राप्तिः भवति।

१६)अधिपतिवर्गवैरम् – अधिपतिवर्गवैरज्ञानपूर्वं तत् वर्गं कथं निष्कासनीयमिति इति जानीमः।

“सूपर्ण ओतुः सिंहः श्वा सुसर्पाखु मृण्मीढकाः ।

वर्णाधिपाः त्रिधा दष्टौ भक्ष्यो यः पञ्चमो मतः²⁵ ॥”

अधिपतिवर्गवैरस्य कोष्टकम् अधः प्रदीयते।

नामाक्षराणि	वर्गः
अ, इ, उ, ए	गरुडवर्गः
क, ख, ग, घ, ङ	बिडालवर्गः
च, छ, ज, झ, ञ	सिंहवर्गः
ट, ठ, ड, ढ, ण	श्वानवर्गः

²³ बालबोधज्योतिषसारसमुच्चयः पृ. सं. ८ श्लोकः २३

²⁴ क्षीरार्णवम् अ.९९ श्लोकः ४०

²⁵ श्लोकः ४१

त, थ, द, ध, न	सर्पवर्गः
प, फ्र, ब, भ, म	मूषकवर्गः
य, र, ल, व	मृगवर्गः
श, ष, स, ह	मेघवर्गः ²⁶

अस्मिन् कोष्टके प्रत्येकस्य वर्गस्य तस्मात् पञ्चमः भक्षकः अस्ति। यथा गरूडस्य सर्पेण सह वैरं, सिंहस्य मृगेण सह वैरं, विडालस्य मूषकेन सह वैरं, श्वानस्य मेघेण सह वैरमस्ति।

१७) योनिवैरम् – शास्त्रेषु मुख्याः चतस्रः योनयः सन्ति १) मनुष्ययोनिः २) अण्डजयोनिः ३) स्वेदजयोनिः ४) जलजयोनिः।

परन्तु अत्र उपर्युक्तानां योनीनां विषये न कथितमपितु प्राणिनां योनीनां विषये कथितमस्ति यस्याः नक्षत्रैः सह संबन्धः अस्ति।

क्रमः	नक्षत्रम्	योनिः
१	अश्विनी, शतभिषा	अश्वयोनिः
२	भरणी, रेवती	गजयोनिः
३	कृत्तिका, पुष्यः	अजयोनिः
४	रोहिणी, मृगशीर्षम्	सर्पयोनिः
५	पूर्वाफाल्गुनी, मघा	मूषकयोनिः
६	मूलम्, आर्द्रा	श्वानयोनिः
७	आश्लेषा, पुनर्वसुः	विडालयोनिः
८	भाद्रपदः, उत्तरफाल्गुनी	गोयोनिः
९	स्वातिः, हस्तः	महिषीयोनिः
१०	चित्रा, विशाखा	व्याघ्रयोनिः
११	ज्येष्ठा, अनुराधा	मेढायोनिः
१२	पूर्वाषाढा, श्रवण	कपियोनिः
१३	उत्तराषाढा, अभिजीत्	नकुलयोनिः

²⁶ क्षीरार्णवम् पृ. सं. २३

एवं नक्षत्रयोनिः दर्शिता अस्ति। तथा अग्रे तद्वैरं केन सह अस्ति तदपि संदर्शितमस्ति तथा योनिवैरत्यागविषये अपि दर्शितमस्ति।

“उषाढाभिजितोर्बभूः सिंहे सिंहे प्रभाधनिष्ठयोः ।

मेषमर्कटयोर्वैरङ्गो व्याघ्रं गजसिंहयोः ॥

श्वानैवं सर्पनकुलं बिडालोन्दुरके महत् ।

महिषाश्रमिति त्याज्यं मृत्युः स्त्री प्रभु वेऽस्मसु²⁸ ॥”

१८)नक्षत्रवैरम् – वास्तुकर्मणि नक्षत्रवैरस्य अपि विचारः कर्तव्यः। उत्तराफाल्गुनीनक्षत्रस्य अश्विनीनक्षत्रेण सह वैरम्, रोहिणीनक्षत्रस्य उत्तराषाढानक्षत्रेण सह वैरम्, चित्रानक्षत्रस्य हस्तनक्षत्रेण सह वैरम्, स्वातिनक्षत्रस्य भरणीनक्षत्रेण सह वैरम्, श्रवणनक्षत्रस्य पुनर्वसुनक्षत्रेण सह वैरम्, पुष्यनक्षत्रस्य आश्लेषानक्षत्रेण सह वैरम्, एवं यदि नक्षत्राणां परस्परं वैर भवेत् चेत् प्रासाद-गृह-आसन-शयन-गृहाणां गृहस्वामिना त्यागः कर्तव्यः।

१९)आयुष्यम् – क्षेत्रफलम् अष्टभिः सह गुणित्वा षष्टिभिः सह विभज्य यत् अङ्कम् आगच्छेत् तं दशभिः सह गुणित्वा यत् अङ्कम् आगच्छेत् तत् गृहस्य आयुष्यं ज्ञातव्यम्।

२०)तत्त्वम् – आयुष्यानन्तरं षष्टिभिः विभज्य यत् शेषं भवेत् तस्य पञ्चभिः भागं कृत्वा यत् शेषं भवेत् तत् तत्त्वं भवति। तत्त्वानि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानि पञ्चविधानि भवन्ति। एवं तत्त्वस्य यत् शेषं भवति तेन तत्त्वेन 'विनाशः' भवति।

लग्नम् – vEidk Jyaeit;zaSÇe Jyaeit;IGn va kalJyaeit;e AaTmaya> -UMya< nUtn Avtr[Sy mXye sMpRkSy àwm][> IGnm! #it kWyte,IGna> Öadz> siNt,te raiz Anusarm! clit,

वास्तुकर्मकाले वास्तुपुरुषस्य एकविंशति-अङ्गेभ्यः येषाम् अङ्गानां मेलनं भवति तेन कः लाभः भवति इति लिखितमस्ति।

“द्विभिः श्रेष्ठं त्रिभिः श्रेष्ठं पञ्चभिश्चोत्तमम् ।

सप्तभिः सर्वकल्याणं नवभिः सर्वसंपदः²⁹ ॥”

यदि वास्तुकर्म एकविंशति-अङ्गानुसारं भवेत् चेत् स्वल्पानां दोषाणां चिन्ता न कर्तव्या। अङ्गेषु पञ्च-षड्जलबिन्दवः किमपि हानिः न कुर्वन्ति तथैव अत्रापि किमपि प्रश्नं न भवति।

29 क्षीरार्णवग्रन्थे आयगणितअध्याये प्रथमे श्लोकः ५०

27 क्षीरार्णवम् अ. ६६ क्रमाङ्कः अ. १ श्लोकः ४२ तः ४४

28 क्षीरार्णवम् अ. ६६ क्रमाङ्कः अ. १ श्लोकः ४५ तः ४६

sNdR- ¢Nwa>

- ःग्वेदसंहिता
- वेद-उपनिषद्पुराणेषु वास्तुविद्या
- मत्स्यपुराणम्
- मयमतम्
- वास्तुनिघण्टु
- समराङ्गणसूत्रधारः
- क्षीरार्णव
- बालबोधज्योतिषसारसमुच्चयः

Published by :

<http://www.shantiejournal.com/>

• **SHANTI PRAKASHAN**

HQ. : 1780, Sector-1, Delhi By pass,
ROHTAK-124001 (HARYANA)

• **OTHER CONTACT**

D-19/220, Nandanvan Apartment, Nr. Bhavsar Hostel,
New Vadaj, AHMEDABAD-380013.